

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE

NÉMETH LÁSZLÓ
IRODALOMSZEMLÉLETE

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

17.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Németh László irodalomszemlélete

SZERKESZTETTE:

Görömbei András

Debrecen, 1999

A kötet
a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága
és a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
támogatásával jelent meg.

LEKTORÁLTA:

Füzi László

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 330 6

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomdai műveleteket a Tiff Bt. végezte
Terjedelem: 19,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1999-ben

TARTALOM

<i>Bitskey István:</i> „Csikorgó előidőkből létünk talpa lesz”	7
<i>Bakonyi István:</i> Németh László és a protestantizmus	26
<i>Imre László:</i> A különbözőéstől az azonosulásig	34
<i>Márkus Béla:</i> „Külön sorsoknak külön irodalom kell...”	43
<i>Bertha Zoltán:</i> „Világirodalmi költő”, „székely Homérosz”	66
<i>Cs. Varga István:</i> A megtalált „egyetlen metafora”: „tejtéstvérek”	83
<i>Lőkös István:</i> Németh László és Krleža	118
<i>Szirák Péter:</i> Olvasásmód és (ön)megértés	138
<i>Máriás József:</i> Németh László irodalomszemlélete a Készülődés korában	154
<i>Vekerdi László:</i> „Magyar viktoriánusok” és „A Nyugat elődei”	174
<i>Dávidházi Péter:</i> „Betegség, melynek Jézust köszönhetjük”	193
<i>Domokos Mátyás:</i> „Mi (nem) lett volna, ha...”	235
<i>Olasz Sándor:</i> Németh László változó regényszemlélete	256
<i>Monostori Imre:</i> „...nemzetén át az emberiséghez”	267
<i>Görömbei András:</i> Németh László irodalomszemléletének fő vonásai	283

Bitskey István
„CSIKORGÓ ELŐIDŐKBŐL LÉTÜNK
TALPA LESZ”

(Németh László esszéi a régi magyar irodalomról)

Németh László életművének, gondolatvilágának közismert sajátossága az a kitüntetett figyelem, amellyel a magyar irodalmi hagyományok felé fordult, s amelynek révén szerves egységben tudta szemlélni régi századok és saját kora szellemi teljesítményeit, gondolatépítményeit, etikai energiáit. Régi magyar irodalmi érdeklődéséről ő maga így vallott 1929-ben: „Nem vagyok irodalomtörténész. Az én törekvésem a hajdani aktualitást idézni fel a halott jelenségekben. Hiszem, hogy az időtlen szellem szemében nem minden dadogás, ami egy későbbi kor ízlésén át annak látszik.”¹

Az író hagyományszemléletének bemutatása során célszerű ebből a vallomásból kiindulni, s ez közelítésünk módszerét is meghatározza. Azt az olvasási módot s azt a szempontrendszert kíséreljük meg jellemezni, amellyel Németh László a magyar irodalmi örökséghez fordult s amelynek révén saját korának kérdéseire igyekezett válaszolni. Ehhez számbaveendő, miként válogatta meg olvasmányait a magyar irodalom régi századaiból, s miképpen interpretálta az általa kiválasztott értékeket. Vizsgálódásunk így módszerében eltér Hopp Lajos hasonló tárgyú értekezésétől,² nem az írói életmű gyarapodásának kronológiáját és gondolati kiteljesedését követi, hanem az egyes múlt-

¹ NÉMETHI László: *A Debreceni Disputa*, Protestáns Szemle, 1929., 267., valamint *Az én katedrám. Tanulmányok*, Bp., 1969., 88. (a továbbiakban e kötet rövidítését használjuk: ÉK).

² HOPP Lajos: *Németh László és a „rég magyarorság”*, ItK, 1959., 287–306.

beli jelenségek magyarázatának, a régi szövegek újraolvasásának módját és eredményét vizsgálja. Úgy is fogalmazhatunk: azt a múlttal folytatott értelmezői dialógust kívánjuk nyomon követni, amelyet az író végzett a régi magyar szövegek olvasásakor, a magyar szellemi múltnak – helyenként különleges mélységekig hatoló – megismerése révén. Fokozott figyelmünket indokolhatja, hogy rendkívül tág látókörű, több nyelven olvasó, az európai klasszikusok eredeti alkotásain iskolázott befogadó szellem találkozott ebben az esetben a régi magyar századok többé vagy kevésbé elfeledett műveivel, s e két különböző szellemi horizont egybeolvadása, a merőben eltérő értékek ötvöződése sajátos kérdéseket vet fel, az írói életmű hatásvizsgálatához mással nem pótolható tanulságokkal járulhat hozzá.

Vajon csupán kuriózumnak tekinthető ez a különleges érdeklődés, kísérő jelensége a regényírói és drámaszerzői tevékenységnek? Az író műfaji repertoárjának színesítéséről van itt szó, az esszé egy változatának kialakításáról, a történeti tárgy mögé rejtett önvallomás létrehozásáról? Az írói világkép szerves részei ezek a filológiai háttérű esszék, avagy a professzori katedrára is gondoló tudós érdeklődés termékei? Ezekre a kérdésekre keressük most a válaszokat néhány szempont segítségével, ezúttal nem szépirói művei, hanem csakis XIX. század előtti témákat tárgyaló tanulmányai, esszéi alapján.

Újrafelfedezések és kánonmódosítás

Mindenekelőtt szembeötlő Németh Lászlónak az a törekvése, hogy elfeledett, kevésbé értékelt, könyvtárak polcain porosodó művekre irányítsa a figyelmet. Különösen olyanokra azonban, amelyek szerinte a magyarság szellemi életének forrásvidékeire kalauzolhatják el a Trianon utáni hazai értelmiséget, s irányt mutatnak, segítséget nyújtanak a nemzeti identitás tudatosításához, a sajátosan magyar kulturális örökség minél teljesebb körű birtokbavételéhez. Csak első pillantásra látszik meglepőnek, hogy éppen egy négyszáz éves nyelvtankönyvet porol le az

elsők között akkor, amikor a XVI. századdal kezd foglalkozni. Sylvester János grammatikájáról azt vallja, hogy az sokkal többet nyújtott számára, mint amit várt tőle, rádöbben ugyanis (s olvasóit is erre igyekszik rádöbenteni), hogy benne nem csupán a „vakmerő, tudós érdeklődés vág neki a sötét turáni nyelv sűrűjének”, s az első magyar nyelvtani könyvecske korántsem csupán „tiszteletre méltó fölfedező kísérlet a magyar nyelv természetére fel”.³ Noha nem jelzi, feltehetően a Toldy-féle kiadást (Pest, 1866) használta, a filológusok szűk köre által ismert kötetet, amelynek kettős jellegére, valódi értékére azonban ő irányította rá elsőként a szélesebb olvasóközönség figyelmét. Az újrafelfedezés, a sikeres kincskeresés áradó örömeivel méltatta leleményét: „Mit szóljunk ehhez a gyermekeknek való gyermekességhez, amely a középkor nagy grammatikusaival vitatkozik, négy nyelven idéz szöveget, s héber analógiákkal hozakodik elő. Ugyanakkor elemista tankönyv, amikor önálló tudományos mű is. Az elemi oktatásra szorult, széles képzettségű magister kinyújtózik Prokrasztész-ágyából, vagy talán nem is akart komolyan bennmaradni... Kifelé tankönyv és kiforrt dogma, befelé egy tudós eleven egybevetései s a kialakuló magyar nyelvészet alapproblémáiban ítélkező kezdeményezés.”⁴

A modern filológiai megállapítások teljes összhangban vannak ezzel az észrevétellel, a *Grammatica hungaro-latina* új hasonmás kiadása elé írt tanulmány szerint is „a könyv keveréke egyrészt a legelemibb latin nyelvi grammatikai ismereteknek, másrészt teljesen újszerű, a magyar nyelv természetére és a magyarra fordítás stilisztikájára vonatkozó megfigyeléseknek”.⁵ Németh László természetesen nem filológiai újdonságokra vádászott, hanem támpontokat keresett nemzeti műveltségészménye megrajzolásához, a magyar kultúra önismeretének bővítéséhez, múltbeli fogódzókat akart találni a magyar műveltség

³ ÉK, 72.

⁴ Uo. 73.

⁵ SYLVESTER János: *Grammatica hungaro-latina* (Sárvár, 1539), bev. SZŐRÉNYI László, Bp., 1989., 11. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXII); BALÁZS János alapvető monográfiája ugyancsak ezt a kettős funkciót mutatja ki tudományos módszerességgel: *Sylvester János és kora*, Bp., 1958.

európai megismertetéséhez. Sylvester-esszéje azt mutatja, hogy e törekvését össze tudta egyeztetni a tudományos szempontokat is szem előtt tartó korrektséggel, mindig a számára ismert adatokra támaszkodott, a múltból jó érzékkel, többnyire időtálló értékeket választott ki s helyezett új megvilágításba. Olykor nagyító alá helyezve, s élesebb kontúrokkal rajzolva ki őket, mint azt a szigorúbb filológiai szempontok esetleg indokolták volna.

Ugyancsak a felfedezés örömeivel emelte piedesztálra a prózaíró Heltai Gáspárt, szerinte „ő az első magyar stilisztá. Öncél neki a nyelv. A többiek éltek vele, ő érte élt. El-elkapta őt a teológia, de ő maga az irodalomé.”⁶ A század legtudatosabb, legcsillogóbb prózastílusát tulajdonítja neki, szemben azokkal, akik „rákenik, hogy nem tudott magyarul”, s összekeverte az alanyi és tárgyaz ragozást. „Bizony más a szeplőtelenség és más a szépség” – állítja, s kora „vérbeli prózaírójának” nevezi őt. Noha Bornemisza Pétert is mindig elismeréssel említi, róla nem szólt külön tanulmányban, minden biztonnal azért, mert Móricz már elvégezte a *Magyar Elektra* újrafelfedezését (1923), így a semptei prédikátort és életművét nem kellett hiányolnia a köztudatból s a hivatalos akadémiai kánonból. Kolozsvár tudós nyomdász-lelkész prózaíróját mindenestre Bornemisza mellé emeli Németh véleménye, s ezt az értékelést az irodalomtörténet is visszaigazolta, kettejükét minősítve századuk legszínvonalasabb prózaíróknak.⁷

Talán épp a Bornemisza-tragédia közismert újrafelfedezése irányította rá a figyelmet a korszak többi hitvitázó drámáira, amelyek közül az író a *Debreceni Disputának* szentelt külön tanulmányt. Erről irodalmi szempontú méltatás idáig nem született, 1929 előtt többnyire a kéziratvariánsok tisztázása s a teológiai háttér felvázolása kötötte le a kutatók figyelmét.⁸ Németh László ilyenformán az elsők között értékelte igen nagyra

⁶ ÉK, 83.

⁷ NEMESKÜRTY István: *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963., 82.

⁸ ZOVÁNYI Jenő: *A debreceni hitvita*, Protestáns Szemle, 1894., 178–187., majd 396–398.; RÉVÉSZ Kálmán vitacikkei uo. 334–348., ill. 495–496.; FIRTOS Ferenc a szöveg kiadása (Bp., 1915) után újabb kéziratvariáns előkerüléséről adott hírt: It, 1913., 318–319.

az antitrinitárius színpadi komédiát, szerinte „jellemzés dolgában nem marad ez a mű a tizenkilencedik század kora vígjátékai mögött, ha nem is a jellemzés a célja”.⁹ Méltatja nyelvi erejét, szenvedélyes igazságkereső eltökéltségét, a vitajelenetek aprólékos megformáltságát, életszerűségét. Ürügy és jó alkalom is volt ez egyben arra, hogy a hitvitát, az irodalmi formába öntött konfesszionális disputa műfaját beemelje az irodalomtörténet látószögébe, hitet tegyen amellett, hogy művészi értékek is lapanganak benne s ezek is a magyar szellemi örökség értékes produktumai közé számíthatók.

Hasonló a helyzet Szenci Molnár Albert zsoldárfordításával és a református énekeskönyv méltatásával, a róluk szóló esszék a hazai kultúraértelmezés határait igyekeznek kitágítani. Éppen Molnár Albert kapcsán fogalmazza meg álláspontját, melynek értelmében „a kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnese, irányítója”.¹⁰ Ennek megfelelően minősíti mind a változatos ritmikával készült zsoldárfordításokat, mind pedig „a nyelvújítás özönvize előtti ősidőkből” generációkhoz szóló Vizsolyi Bibliát közösségformáló „szellemi alap”-nak, újrafelfedezendő és újraértékelendő szellemi tőkének, a modern nemzeti kultúrát életető nedvekkkel ellátó gyökérzetnek. Éles kritikával illeti azt a felfogást, amely lebecsüli ezt az ősrégi táptalajt, s „műfajok gyermeki dadogása”-nak minősíti a régiséget. Ezzel szemben kifejezi reményét, hogy „a régi magyarság, ahogy tizenhatodik és tizenhetedik századunk emlékeiben ránk maradt: csikorgó előidőkből létünk talpa lesz, melyre ideje visszaállnunk”.¹¹ Ez a remény munkál újrafelfedezései mögött, ez fordítja figyelmét avultnak hitt szerzők, több évszázados szövegek felé.

Ennek a szándéknak az érvényesítésére különösen jó terepet nyújtott Németh Lászlónak az erdélyi emlékirók újrafelfedezése és részletes bemutatása. Bethlen Miklós az ő szemében az alko-

⁹ ÉK, 87.

¹⁰ Uo. 98.

¹¹ Uo. 105.

tó, a cselekvő, a magát soha meg nem adó ember mintaképe, a szívósság és kitartó munka jelképe, a higgadt ítélkezés, a mértéktartó bölcsesség megtestesítője, benne épp azt kívánta felmutatni, amire szerinte a harmincas évek elején a magyarságnak leginkább szüksége lett volna. A „tarka nemzetiségű, tarka felekezetű, ellenségtől körülmosott” erdélyi világgal birkózó hős alakja mutatkozik meg a róla készült esszében, amely azonban ugyanakkor a magáról őszintén vallomást tevő, mélyen istenhívő és széles körű műveltséggel rendelkező memoárirót is igyekszik a magyar irodalomtörténet panteonjában az őt megillető rangban elhelyezni. S míg a protestáns korról szóló írásaiban csak méltatott és értékeket bizonygatott, itt már (1932-ben) kárhozhatja is azt a megmerevedett szemléletmódot, amely nem hajlandó tudomást venni egyes értékfajtákról. Némi ironiával jegyzi meg: „Minap olvastam el egy új magyar irodalomtörténetet, Bethlen Miklósnak a neve sincs benne. De régi dolog, hogy a magyar irodalmi múlt az a szőlőshegy, amelynek a vinceréi kizárólag kűtvízen élnek.”¹² Az újrafelfedezés itt már kánonbővítési törekvéssel párosul, mert hiszen „Bethlen Miklós könyve megvan s a könyv, ha nem is élet, de spóra, mindig fölélédhet, mihelyt van akinek fontos a benne alvó hagyomány.” Ennek a szunnyadó tradíciónak az életre keltése, tudatosítása, cselekvő energiává galvanizálása szembetűnő törekvése az egykori erdélyi kancellárról szóló esszének.

A hiányérzet megfogalmazása, a hagyomány egyes rétegeinek vagy típusainak elhanyagolása, „elfelejtése” még az előbb citált soroknál is jóval radikálisabb hangot kap a Bethlen Katáról készült nagyszabású értekezésben. Pintér Jenő és Székfü Gyula egyaránt éles hangú kritikát kap az „erdélyi református nagyaszonny”, a „protestáns szent”, a pompás levélkorpuszt és önvallomást papírra vető író teljes mellőzéseért, Szerb Antal pedig a róla alkotott felületes véleményéért kapja meg a tájékozatlanság, az urbánus szellemeskedés vádjait.¹³ Ez már valóságos hadüzenet a kánonalakító személyeknek és intézményeknek, a hallatlanul erős egyéniségű erdélyi íróknak helyet köve-

¹² Uo. 134.

¹³ Uo. 155–156.

tel Németh László mind a magyar emlékirás történetében, mind pedig a magyar művelődéstörténet egészében. Invencióját, sejtéseit, mértéktartó vélekedéseit a későbbi szaktudományi kutatók lényegében igazolták, több vonatkozásban is. Az emlékiratok műfaji problémáiról számos eszmecsere zajlott le mind magyar, mind nemzetközi viszonylatban, különösen is vitatott kérdéssé emelkedett az utóbbi időben az, hogy egyáltalán a művészi igényű szövegek körébe tartoznak-e az ilyen írások. A nemzetközi kutatás újabban eléggé határozottan az irodalmi műfajok közé sorolja a memoárokat, nem tagadva meg tőlük az esztétikai értékeket sem.¹⁴ Méltán igényelt tehát helyet Németh László Árva Bethlen Kata számára is a magyar irodalomtörténetben, nagyívű esszéjének nyilván van szerepe abban, hogy a későbbi szintézisek és összefoglaló műfaj történeti tanulmányok megfelelő terjedelmet szenteltek a „magyar Antigoné” bemutatásának.¹⁵ Németh László főképp azt a választékos magyarsággal beszélő szerzőt értékelte benne, aki legbensőbb érzelmeit és lelki titkait is papírra merte vetni, aki halálos betegségekkel küzdve, élet és halál mezsgyéjén is elszántan szölte tovább írását, szinte már a léten túlról szemlélve önmagát.

De írói teljesítményén, „Mikes és Faludi közé illő”, pallérozott és árnyalt prózastílusán túl a kultúrateremtő organizátort, a református egyház mecénását, a művelt könyvgyűjtőt is nagy empátiával mutatta be Németh, találóan állapítva meg: „A Bethlen Kata klastroma, a palotán polcra helyezett könyvtár, az előkelő vendégek, a kastély előtt a jobbágyambulancia: a legjobb akadémia lehetett ezekben a külföldi akadémiáktól eltiltott években.”¹⁶ E megállapítás összhangban van a legújabb szakiroda-

¹⁴ LÉSNÉ, Emanuele: *La Poétique des memoires (1650–1685)*, Paris, Champion, coll. „Lumieres classique”, 1996. Vö. még e kérdésről Pierre Sabbah véleményét, in *XVIIe siècle* (Revue publiée par la Société d’Etude du XVIIe siècle (Paris, Sorbonne), 1997., 179.

¹⁵ IIOPP Lajos: *Bethlen Kata*, in *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964., 390–394; BITSKEY István: *História, emlékirat, önvallomás*, in *Eszmék, művek, hagyományok*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987., 87.; SZÁVAI János: *Magyar emlékirók*, Bp., 1988.

¹⁶ ÉK, 167.

lommal is, kár, hogy az irónőről szóló egyes újabb munkákban Németh László terjedelmes tanulmánya még egy lábjegyzetet sem kap.¹⁷ Kár, mert magunk leszünk szegényebbek azáltal, ha igényes interpretációkat feledni hagyunk, állításainkkal nem nézünk szembe, még ha azok szubjektíveknek látszanak is olykor a filológus számára.

Újrafelfedezett s a magyar irodalmi kánonba beemelni óhajtott írók és művek alkotják a gerincét Németh László régi századokról szóló tanulmányainak, amelyek azonban az érték-választás pluralizmusát is határozottan tükrözik: a „művelt hajlékonyságot”, a humanista erudíciót (Sylvester, Balassi), a református elkötelezettséget (Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Heltai Gáspár, Bethlen Miklós és Kata), az unitárius hitvitázó drámát, s később a jezsuita Faludit s az evangélikus Berzsenyit egyaránt méltatta, s szinte valamennyiüknek több helyet, méltóbb pozíciót kívánt (sőt olykor követelt) a magyar kulturális örökségen belül. Miként arra már Hopp Lajos is utalt, Németh a Protestáns Szemle régi magyar irodalmi cikksorozata révén „szándékában új igényeket támaszt a húszas-harmincas évek akadémikus irodalomtörténet-írásával szemben”.¹⁸

A kánonmódosítást, a rekanonizációs folyamatot azonban az író nemcsak horizontális, hanem vertikális irányban, időbeli mélységben is kívánatosnak tartotta, ezért kezdte tanulmányozni a középkori magyarországi költészetet, s a legrégebbi magyar poézis formakincsét.

Időbeli mélységek vonzásában

Mivel a hagyományban Németh László a sajátosan nemzeti vonásokat igyekezett megtalálni, szükségképpen kellett figyelme-

¹⁷ SIMON Melinda–SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, 1997., VIII (A Kárpát-medence koraújkorai könyvtárai, II.).

¹⁸ ILOPP: i. m. 294.

nek a régi magyar költészet ritmikája felé irányulnia. Mint maga írja, átolvasta a *Régi Magyar Költők Tára* első kötetét, amely a magyarországi középkori kódexekben található himnuszfordításokat s egyéb költői szövegek fennmaradt részleteit, töredékeit adja közre¹⁹, ennek alapján (s Gábor Ignác álláspontjával egyetértve) szűrte le azt a meggyőződését, hogy a korai magyar vers az ún. tagoló ritmust követi. A tagolást és az ütemezést határozottan megkülönbözteti: az előbbi kötetlen szótagszámú szöveg-egység, az utóbbi szótagszáma viszont egyértelműen meghatározott. Szerinte az eredeti magyar vers „belülről, az értelem felől készül, s azokkal a tagozódásokkal gazdálkodik, amelyekre az értelem bontja a beszédet.”²⁰ A középkori magyar költői szövegek szerinte „a magyar ritmusnak valóságos aranymezői”, a tagoló vers pedig „a legegyszerűsebb magyar versforma”, ezért a legrégebbi magyar poézis tanulmányozását ajánlja a fiatal magyar költőknek.

Németh László ritmikai felfogásáról erősen megoszlott a vers-tani szakirodalom vélekedése, nyilvánvaló, hogy további viták tisztázhatják majd, mi a maradandó bennük.²¹ A rendszerezés iránti sürgető igény és szándék mindenesetre hasznosnak bizonyult a magyar verstani eszmélkedés szempontjából, ha magát a feladatot nem is oldja meg a tag-elmélet bevezetése. Hagyományértelmezésének jellemzéséhez itt most csak azt szükséges hangsúlyoznunk, hogy a középkor nagy vonzóerőt és élményt jelentett az író számára, noha ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy külön tanulmányt nem szentelt ilyen témának. A „protestáns kor” iránti elkötelezettsége sem akadályozta meg azonban abban, hogy a megelőző időszak értékeit számontartsa s az összefüggéseket tudatosítsa. Sohasem szűkíteni, hanem éppen minél szélesebbre látítani igyekezett azokat a csatorná-

¹⁹ Németh László nem a Szilády-féle első kiadást (Bp., 1877), hanem a Horváth Cyrill-féle átdolgozott második kiadást (Bp., 1921) használta, az általa idézett szövegek egy része csakis ebben van meg. Egyébként a Szilády-féle nyolc kötetet végigolvasta, mint másutt említi, azokon „átrágtá magát” (ÉK, 72).

²⁰ ÉK, 20.

²¹ SZUROMI Lajos: *A szimultán verselés*, Bp., 1990., 27.

kat, amelyeken át a múlt szellemi öröksége áramlott (vagy áramoltathatónak mutatkozott) saját jelene felé. Ezt jelzi figyelemzetése, amely szerint „a magyar protestantizmus nagy népi és szellemi erőket szabadított fel; ez a szabadság azonban katolikus középkorunk gyűjtött kincseiből gazdálkodott. Nem is lehet, hogy a nyugati protestantizmus legműveltebb formáiba öltöző magyarság (kálvinizmus, unitarizmus) abban a török háborúktól szétszabdalt században oly eredeti kultúrát teremthetett volna, ha az benne, kifejlését várva, már készen nem állt volna. Nem: az új protestáns magyarság éppúgy a középkori tőkét dobta be, ahogy Pázmányék katolikus reformációja is nyilvánvalóan e protestáns kultúra javain élt.”²² Számos példa bizonyítja e tétel igazát, az újabb irodalomtörténeti kutatások mind a középkor és reformáció, mind a reformáció és a rekatolizáció kultúrája, toposzkincse és formavilága között mutatnak ki kapcsolatokat, összefüggéseket, egymással feleselő, ámde mégis egymás szellemi arzenáljából építkező gondolati íveket. Németh László metaforájával szólva: „Tisztelendő és prédikátor uraimék szidhatták egymást: magyar műveltségünkben egy ostromsúly két szálaként voltak ők összepödörve...”

Ez a felismerés csakis gazdag középkori kultúra egykori létezésének tudatában jöhetett létre. Olyannyira értékelte Németh László a reformáció előtti magyar szövegeket, hogy helyenként szembeötlő túlzásokba is bocsátkozott velük kapcsolatban. A Szent Bernát-himnusz idézésekor nem csupán a fordítás szép betűrímeit dicséri, de azt is hozzáteszi, hogy a végrímeket is „szabadabban tudták használni ezek a szerzetesek, mint a protestáns kor valázó prédikátorai”. Ebben még van is igazság, főként ha csupán szövegversként tekintjük régi énekanyagunkat, nem véve figyelembe melódiájukat (ami persze vitatható eljárás). Annak a feltételezésének viszont aligha van igaza, amely szerint „megpróbálták ezek a régi költők az időmérték beolvasztását is már. Nem szándékosan, hanem a latin eredeti titkos unszolására.” A példaként felhozott Döbrentei- és Festetics-kó-dexbeli sorok „bizonyos jambusi iramáról” beszélni vagy a Peer-

²² ÉK, 26–27.

kódex Mária-antiphonájából trocheusokat kihallani viszont túlzás s legfeljebb a középkor kétségtelenül meglévő értékeit felfedező író helyenként túlcsoportuló lelkesedésével magyarázható. Ez a lelkesedés még fokozottabb lehetett volna az *Ómagyar Mária-siralom* ismeretében, Gragger felfedező erejű tanulmánya (1923) s az annak nyomán kibontakozó szakirodalom azonban elkerülte figyelmét, végül is ő nem filológus volt, s így megelégedett középkori szövegeink Horváth Cyrill-féle antológiájának tanulmányozásával. Kár, mivel átfogó igényű ritmustörténeti tanulmánya újabb szempontokkal gazdagodhatott volna, ha a vizsgálódás a legelső ismert magyar versszöveggel indul. Ő még úgy tudta, hogy „egyik legkorábbi versemlékünk” a *Königsbergi töredékek* szövege, ennek ritmizálásával indította a tagoló versről szóló fejtegetését.

Szövegtisztelet és egyéniségkultusz

Noha Németh László a régi magyarságot elsősorban írott szövegek (s nem régészeti leletek, képzőművészeti vagy néprajzi tárgyi emlékek) alapján ismerte meg, mégsem csupán a textusok voltak számára elsődlegesen fontosak, ugyanis mindig a mögöttes rejlő humánus, emberi jellem, egyéniség megfejtésére törekedett. Mint láttuk, a pallérozott formákat nagyra tartotta, esztétikai igényességgel közeledett a múlt produktumaihoz, de ezeknek révén a cselekvő és érző ember karakterének megragadása vonzotta különösképpen. Szövegeket olvasott, s jellemrajzokat tárt elénk. Nem életrajzíró, hanem felfedező volt, miként Cs. Varga István megjegyzi.²³ Az ő szemében Sylvester „nagy képzettségre támaszkodó tudós”, „világfi”, Heltai „nem harcos pap”, nem fanatikus, hanem „békés ember”, de míg Dávid Ferenc repült, addig ő csak „imbolygott”, nem köpönyegforgató, de benne volt a kiváló stiliszták „nemes léhasága”. A jellemekhez igyeke-

²³ CS. VARGA István: *Tanújelek*, Bp., 1987., 105.

zett az író közel férközni, a szövegek csak segítséget adtak neki ehhez.

A leghálásabb feladatok egyikének minden bizonnyal Balassi jellemzése mondható, ő Németh László olvasatában könnyűvé-rű ifjú, Cupido kedvence, „a dallá vált magyar élet első hőrsza”, aki nyugtalan, „ide-oda cikázó életét” olykor „a külföld rengetegébe rejti”. Zrinyiről nem sokszor, de a legnagyobb elismerés hangján szól. A *Szigeti veszedelem* szerinte a legnagyobb magyar eposz, ennek ellenére prózaíróként még többre becsüli szerzőjét. „Még inkább itthon van miköztünk, prózájában” – mondja róla.²⁴ A legrészletezőbb karakterképeket azonban az elfeledett, újrafelfedezendő prózaírókról kapjuk. Németh László szemében Bethlen Miklós és Bethlen Kata a tragikus erdélyi magyar sors megtestesítői, s mivel emlékirataik önként kínálják jellemrajzukat, nem meglepő, hogy a XX. századi lélektani regények és drámák szerzője mohó kíváncsisággal fordul feléjük.

Egy esetben Németh László nagyvonalú karakterrajza élénk vitát váltott ki a filológusok között. Szenci Molnárról szóló tanulmányának közismert első mondatát, mely szerint „Molnár Albert nem volt poétaember”, Tózsér Árpád kifogásolta s éppen azt igyekezett részletes vizsgálattal bemutatni, hogy a zsolttárfordító neve méltán kerülhet a Balassié mellé, mivel költészetének jelentősége „valóban csak Balassi Bálintéval mérhető”, ők „együtt tükrözik reneszánsz versírásunk legjobb hagyományait”.²⁵ Ezzel a túlzásokba bocsátkozó értékeléssel szemben mérvadónak fogadható el Bán Imre higgadt megállapítása, amely szerint „Szenci zsolttárversei nem mutatnak tudatos reneszánsz-maniérista stílustörekvésekre, mint pl. Balassi ... alkotásai”, s a psalmusmagyarításokat szerzőjük „elsősorban nem költői alkotásoknak szánta”, noha mégis színvonalas poézis lett belőlük.²⁶ Ha mármost ismét Németh László esszékezdő mondatára

²⁴ Uo. 173.

²⁵ TÓZSÉR Árpád: *Szenci Molnár Albert*, in *Sz. M. A. és a magyar késő-reneszánsz*, Szeged, 1978., 204. (Adattár IV).

²⁶ BÁN Imre: *Szenci Molnár Albert, a költő*, uo. 152–153.

gondolunk, az ellentmondás feloldható: Szenciről valóban nem mondható, hogy eleve és tudatosan poétának készült volna, más kérdés, hogy fordítói teljesítménye végül azzá avatta, noha minden igyekezetével elsősorban valóban egyházát, a magyar református hívek közösségét kívánta gazdagítani „magyar zubbbon köntöskébe” öltöztetett strófaival. Első pillantásra lehet tehát csak meglepő és ellenérzést kiváltó Németh László mondata, ha azonban jellemzésének egészét tekintjük, mai ismereteink birtokában is elfogadhatjuk annak lényeges vonásait. Szencziben a sokoldalú, gyakorlatias, életközeli, közösséget szolgáló kultúr-embert ünnepelte, nem szándékozott költői talentumát kétségbe vonni, sőt magunk éppen ellenkezőleg értelmezzük a vitára ingerlő mondatot: a tudós lelkészt nem kívánta kizárólag és elsőrenden poétának láttatni, ennél jóval szélesebb körű szerepet tulajdonított neki.

A 18. századi költőkről rajzolt portréi ugyancsak éles kontúrokkal készültek, különösen Faludi, Csokonai és Kazinczy arcéle bontakozik ki markánsan a róluk szóló esszékből. Faludiban a magyar nyelv „hatalmas gyűjtőjét, botanikusát” üdvözli, akinek célja az volt, hogy „az új életörömet s vakmerő észjárást egy nyájas társasági élet korlátai közt tartsa”.²⁷ Többek között az ő prózája révén is bizonygatja Németh László, hogy fölösleges volt a nyelvújítás, mert a jezsuita prózaszerző „művelt és bővérű” magyarságában majdnem minden megvolt, amit a későbbi neológia behozott. A csendben munkálkodó, könyvtárak és rendházak mélyére húzódó Faludi egyénisége viszont nehezen volt megragadható, kevés volt benne az ehhez támpontot nyújtó különleges vonás. Annál többet kínált e téren Csokonai életműve, amelyről szinte költői szárnyalással, az egyértelmű rokonszeny és elismerés hangján szól a neki szentelt esszé: „Kimondom a Csokonai nevet, s könnyed és a világ dolgait játszín dobáló fantáziával megáldott nyájasság ragyog belém, tíz év alatt összeírt temérdek, változatos mű, a zseni pazar tékozlása, magyar bőség, más szóval: magyar tragédia.”²⁸

²⁷ ÉK, 176.

²⁸ Uo. 212.

Egészen más a helyzet a „tekintélyes ifjú”, Kazinczy jellemzésekor. Kevés szó esik itt műveiről, annál inkább irodalom-szervező tevékenységéről, az ennek kapcsán megszerzett hatalmi pozíciójáról, ízlésdiktatori szerepéről. Németh László szemében ő volt az új írónemzedék „szívós seregkürtöse”, „minden irodalmi főzet főinyence”, a „stílusforradalmár”, aki „hiányzó képzeletét” ízlésével igyekezett pótolni. Ez a Kazinczy-portré kétségtelenül sarkított, s nehezen palástolható ellenérzéseket tükröz az idegen minták követését hangsúlyozó íróegyéniséggel szemben. Németh László irodalomszemléletében ő az ellenpólus, az eredeti alkotások szerzőivel szembeállítható negatív példa, aki azonban föltétlenül szükséges az összkép árnyalt megrajzolásához, az elismert és követendő minták erősebb kontúrokkal történő kiemeléséhez. Nyilvánvaló, hogy az általa képviselt értékrend bemutatásához az ellenkező véglet megrajzolása is hozzátartozott.

A magyar hagyománnyal történő szembesülésen túl természetesen további lépést kellett hogy jelentsen a hazai és az európai tradíció viszonyának meghatározása, egységben történő szemléletének kialakítása.

Kultúrkörök interferenciája

„A magyar költészet már középkori emlékeinkben is magyar és európai hullám keresztezése: interferencia” – írja Németh László a magyar ritmust tárgyaló fejtegetésében. Ez az interferencia-elmélet végigvonul egész irodalomszemléletén, annak egyik legfontosabb pillérét jelenti. Berzsenyi-könyve elé készült, áttekinthető igényű tanulmányának elején az európai műveltség fejlődéséről vázolja fel elképzelését. Eszerint „egyike a legcsodálatosabb európai tüneményeknek: nemzetköziség és nemzetiség egymásra hatása. A nemzetközi nem nyomja el a nemzetit, s a nemzeti fellendülés mindig nemzetközi áramlatot indít el.”

A kultúrák (benne eszmék, filozófiák, művészeti stílusok és tudományos eszmélkedések) interferenciája szerinte jellemző

módon, legerőteljesebben a felvilágosodás idején érvényesült. Ekkor a nemzetek feletti műveltségi ideál, a racionalizmus szel-
leme s „az új nemzetközi vallás”, a szabadkőművesség az egész
kontinensen tért hódított, mégis ekkor „a mindent elárasztó
nemzetköziség új nemzetkultúrákat támasztott, s félig elstüllyedt
nemzeteket emelt ki a nyelv láncáival az idő mély iszapából”.
A nemzeti kultúraépítés dinamizmusában a németséget állítja
első helyre, az Európában „keletebbre guggoló népeket” tekint-
ve ezt a példát véli tettekre serkentő impulzusnak. A XVIII.
század végét a „kultúraválasztás” idejének tartja, nem véletlen,
hogy ekkor zajlottak a heves polémiák az eredetiségről, a stílus-
ról és versmértékről, ekkor kellett eldőlnie, melyik nép merre
fog tartani a jövőben.

A magyarságot Németh László a két „testvérsorsú néppel”, a
csehekkel és lengyelekkel állítja párhuzamba s a magyarországi
irodalomalapozó kísérleteket hozzájuk képest „fényes, de bizony-
talan” kezdeményezéseknek nevezi. A három nagy kísérletező
szerinte Bessenyei, Kazinczy és Csokonai, akik közül azonban
senkinek sem sikerült szilárd alapot teremtenie a további fejlődés
számára. Környezetükben látja a bukás okait, a társadalmi
és politikai atmoszféra tette sikertelenné vállalkozásaikat. Va-
lamennyiüknél nagyobb tehetségnek minősíti viszont Berzsenyit,
akinek sorsát nemcsak egyéni tragédiának érzi, hanem a ma-
gyar irodalom fejlődését ért csapásnak is. „Ő az első, a kultúrá-
tól leszakadó jellegzetes magyar zsenik sorában” – szól róla Né-
meth ítélete, s ennek a vélekedésnek a jegyében készült a niklai
remetéről önálló könyvet írni.

Európával összhangban lévő nemzeti irodalmakat, kultúrá-
kat képzelt el Németh László, a tágabb és a szűkebb szféra együt-
tes fejlődését, egymást megtermékenyítő kölcsönhatását tartot-
ta ideálisnak, a jövődő magyarságát ilyen keretek között sze-
rette volna látni. A nemzeti kultúrának a peremre került, oda
szorított vagy vetődött tehetségeit és értékeit kívánta bevonni a
magyarság szellemi örökségébe, múltban és saját jelenében egy-
aránt. Ez a törekvés állt irodalomtörténeti nézeteinek és érték-
ítéleteinek háttérében is, ez alakította ki műltszemléletének el-
veit és esszéinek elemző szempontjait.

A hazai és a nemzetközi hagyomány együttes szemléletével összefügg az a nézet is, amelyet az író a magyar költészet és próza viszonyáról alakított ki. Eszerint „a magyar líra folyton a világ zenéjét szimatolta”, „Európa nagy mozgalmaitól kapta az oxigént”, míg ezzel szemben a prózában „őrizte magát a magyarság állandó, maradandó fele”.²⁹ Fejtegetése azt igyekszik bemutatni, hogy a középkor óta mindig is a magyar líra képviselte a nemzetközi orientációt, míg a magyar próza a hazai tradíció jegyében fejlődött, így vált szerinte a magyar irodalom két eszmei és esztétikai vonulatot magába olvasztó tégellyé, kettős jellegűvé, Janus-arcúvá. Még Kazinczyt is hajlandó megdicsérni prózájáért, amely szerinte sokkal értékesebb, mint a másolt „originálhoz” közelítgetni óhajló lírája.

Ha ezt az álláspontot tekintjük, már nem látszik véletlennek, hogy Cs. Szabó László felkérésére *Költők prózája* címen írt tanulmányorozatot a Magyar Rádió irodalmi osztálya számára. Ilyen nézőpontból ugyanis még inkább ki lehetett mutatni a magyar és európai hagyomány kettősségét, szembenállásukat és egybefonódásukat a hazai irodalmi szövegekben. Eszerint az európai szellemi hatásokon nevelődő magyar vers, amelynek építményét „nemzedékről nemzedékre újból alapozták”, nem más, mint „torna és mutatvány”, ezzel szemben viszont a próza „a magyar lírikusnak édes hazajövés”, ebben talál önmagára, itt tud kapcsolódni valóban saját kezdeményeihez, eredeti identitásához, középkori (vagy még régebbi) hagyományaihoz.

Míg egyfelől a Németh László-féle gondolati konstrukció világhosszá, jól körvonalazottá vált ebben a fejtegetésben, addig természetesen egyáltalán nem bizonyos, hogy ez a múltábrázolás filológiai szempontból megalapozott lenne. A kiindulási szempont bizonytalanságát a későbbi autentikus megfigyelések sem tudják korrigálni: nehezen lehet ugyanis költőt és prózaírókat egyértelműen elkülöníteni, a legtöbb magyar literátor köztudottan egyszerre művelte a különféle műfajokat, poézisük és prózájuk között rangsort vagy értékkülönbséget megállapítani így túlnyomórészt legfeljebb erősen szubjektív olvasatok révén lehet. Vi-

²⁹ Uo. 170.

szont Németh László vállalta ezt a szubjektivitást, így az eredmény ennek megfelelő: olykor meggyőzőek invenciózus meglátásai, máskor viszont nem igazolják őket az irodalomtörténeti alapozottságú mérlegelések. Nézőpontja, önreflexiója szerint nem is igényelte a filológusi pozíciót, sokkal inkább a bölcselő, a kultúrpolitikai esszéíró, a nemzeti műveltség programadójának szituációja határozta meg műltszemléletét, régiséget tárgyaló esszéinek beszédmódját, a hagyományokhoz való viszonyát.

Sarkító fények, élesebb kontúrok

A magyar irodalmi örökség vállalásának, az odatartozásnak, a vele való azonosulásnak az attitűdje áthatja Németh László régiséget tárgyaló írásainak egész korpuszát. Az állandóan használt birtokos személyragok grammatikailag is jelzik ezt („líránk”, „epikánk”, „régí irodalmunk”). Az értékfelmutatás egyértelmű szándéka áll az egyik oldalon, a másikon pedig a népi-nemzeti eszmei elkötelezettség, s e két gondolati ív összehajlása alakította ki azt az értékrendszert, amelyből kifermálódott a régi magyar literatúra általa konstruált összképe. Mint láttuk, több helyen fordulnak elő sarkított vélekedések, esetenként túlzások is ebben a panorámában, az ábrázolás fényei és árnyai azonban mindig az élesebb körvonalak kirajzolását, a néha igencsak összetett jelenségek világossá tételét, az írói eszmerendszer építését segítik elő. Ebben a gondolatépítményben pedig kétségtelenül megőrzendő értékeket jelentenek az egyes építőkövek, a régi írók jellemrajzai, művei, stílusbravúrijai. A tudomány szentélyeiből napfényre hozott és szélesebb körben megismertetett és népszerűsített jelenségek kerülnek be ezek által a köztudatba, s önmagában ez sem kevés. Még akkor is méltánylandó törekvés ez, ha tudjuk: vitára serkentő vagy éppen ingerlő, továbbgondolásra készítő interpretációk, polemizáló álláspontokat kiváltó esszék bőséggel akadnak *Az én katedrám* lapjain. Az viszont alig vonható kétségbe, hogy mindezek együttesen a múlttól való gondolkodásnak, a hagyomány megszólításának, gyakran új módon

való megközelítésének adtak impulzusokat, ötleteket s olykor új célokat is.

Mint már idéztük, az író saját magát nem tartotta irodalomtörténésznek, a múlt iránti szenvedélyes érdeklődése és értékfelmutató aktivitása a húszas évek végén még kizárólag aktuális célokat kívánt szolgálni. Önmagának irodalomtörténészként való mérlegelése csak akkor merült fel, amikor a negyvenes évek elején Karácsony Sándor debreceni professzor megvillantotta előtte a debreceni katedra elnyerésének lehetőségét, egy másik professzor, Szabó Árpád pedig „beugratta” a pályázatba, mint később az író maga megjegyezte. Kérdés természetesen, hogy mennyire volt felelősségteljes az az invitálás, amely a fogorvosi diplomával rendelkező kiváló regény- és drámaszerzőt irodalomtörténeti katedrára hívta. Vajon kellő alapot adtak erre kétségtelenül gondolatgazdag esszéi? Még akkor is kérdés ez, ha tudjuk, hogy a lelkes ifjúság is őt szerette volna látni az előadói székben. A választ Barta János részletező tanulmánya adta meg, amely kimutatta, hogy a debreceni egyetem bölcsészkar tanácsa majdnem egyhangúan úgy döntött, ahogy akkor döntenie lehetett és kellett: Kerecsényi Dezsőnek, a kiváló filológiai képzettségű irodalomtörténész akadémikusnak, a Horváth János-tanítványnak ítélte a katedrát, aki – mint Barta megjegyezte – „igyekszik és tud is számos ponton mesterén túlhaladni”.³⁰ Ez pedig egyáltalán nem csekélység, Kerecsényi posztumusz tanulmánykötete ezt eléggé egyértelműen igazolja.³¹ Németh László másra volt hivatott, ezt később maga is így látta, s munkássága eléggé egyértelműen illusztrálja.

Ha e sikertelen próbálkozás bántotta is némileg az író önértetét, az események későbbi alakulása ismeretében megnyugvással tekintett vissza a történetekre, egészen világos, hogy

³⁰ BARTA János: *Kerecsényi Dezső egyetemi előadásai*, Irodalomtörténet, 1983., 745–750. Sajnálatos, hogy a köztudatból teljesen kiesni látszik Kerecsényi (rövid életű, de mégis jelentős) debreceni professzorsága, még a róla szóló monográfia sem hasznosítja Barta tanulmányát. Vö. PÁLMAI Kálmán, *Kerecsényi Dezső*, Bp., 1988., 199. (A múlt magyar tudósai).

³¹ KERECSENYI Dezső: *Válogatott írások*, vál. bev. és sajtó alá rend. PÁLMAI Kálmán, Bp., 1979.

professzorátusa révén 1945 után igen kellemetlen helyzetbe került volna ő is, s a debreceni bölcsészkar is.

A régi magyar irodalmat saját szempontrendszerével áttekin-
tő, egyéni értelmezői elvei szerint megközelítő Németh László
megfigyelései, kommentárjai, olykor pedig részletező tanulmá-
nyai vagy éppen sziporkázó esszéi kétségtelen értékei a magyar
kultúra önszemléletének, hagyományfelfogásának, öntudatának
vagy éppen önkritikájának. Párját ritkítóan széles világirodal-
mi, nyelvi és természettudományos műveltség, valamint stilisz-
tikai érzékenység és hajlékonyság birtokában tekintett a ma-
gyar irodalmi örökségre. Szempontja nem a filológusé, nem a
hivatalos tudósé, viszont a népszerűsítésnél sokkal több az ér-
deme. Létérdekű műltszemlélet az övé, kamatoztatni kívánta a
múlt tanulságait. „Keresem az életre árulkodó könyveket, s oly-
kor a legtartózkodóbbnak hitt könyv is árulkodik” – vallotta, s
különleges stílusérzéke valóban gyakran fedeztetett föl vele ho-
mályban maradt, köztudatból kiesett értékeket.

Németh Lászlónak számos megfigyelése lett eszméltető gon-
dolatok elindítója, egyes reflexiói nyomán később tudósok is el-
indulhattak irodalomtörténeti megállapítások felé. Olykor didak-
tikusan sarkított beállításai indokoltan váltottak ki ellenvéle-
ményeket, éppen ő maga írta azonban: „Az igazi írónak, ha az,
a tévedése is csak egy részigazságnak lehet a túlbecsülése, s bi-
zonyos, hogy a kollektívum csak gazdagabb lehet vele, ha ezt a
részigazságot is befonja a maga teljesebb igazságába.”³²

Úgy hisszük, ezek a szavak magára az íróra is teljes mérték-
ben ráillenek s Németh László *Berzsenyi ürügyén* a saját igazsá-
gait illetően pontosan fogalmazott: a régiséggel kapcsolatos ref-
lexiói azóta sok vonatkozásban közkinccsé váltak, s a magyar
hagyomány szemléletet markáns egyéni vonásokkal tették gaz-
dagabbá, sokszínűbbé, árnyaltabbá. Kár lenne, ha megfigyelése-
it veszni hagyná az újabb kor, régi magyar irodalmi esszéinek
gondolatvilága érdemes arra, hogy szembenézzünk vele, s vitáz-
va vagy egyetértve, de sáfárkodjunk szellemi kincseivel.

³² ÉK, 350.

Bakonyi István
NÉMETH LÁSZLÓ ÉS
A PROTESTANTIZMUS

(Tanulmányok a XVI. század protestáns íróiról)

Kétségtelen tény, hogy Németh László gondolatvilágában, kulturális érdeklődésében a protestantizmusnak meghatározó a szerepe. Kötődött az erkölcsfilozófiához, a neveléshez s ugyanakkor a természettudományokhoz.¹ Ez az összetettség az ő lángelméjében a maga természetességében volt jelen.

Egész magatartását jellemzi az önmagát küldetészerűen megvalósítani akaró egyén alkotó aszkézise. Sokan írtak már üdvösségharcáról (többek között Sándor Iván vagy éppen Hegedűs Loránt), s volt, aki ezzel kapcsolatban „kismagyar” azonosságtudatot emlegetett (Bibó István). Századunk nagyjai közül különös vonzalom fűzte Ady Endréhez, aki ugyancsak megjárta a hittel kapcsolatos kálváriás utakat. Ő erkölcsi és politikai értelemben is hatott Németh László gondolkodására, szellemi harcára. Laikus protestantizmusával „Istennel beszélő költőként” járt lutheri úton – az íróutód szerint.

Szólhatnánk arról is, hogy a Mezőföld világához oly sok szálal kötődő író – már csak származása okán is – már gyermekkorában megkapta a reformáció első élményeit. Ám gyorsan hozzátehetjük azt is, hogy istenfelfogásába szervesen nem épült be az evangélium szellemisége, Jézus alakja, a megváltás mozzanata, s egyáltalán: a keresztyénség egésze. Perben állt egyházával is. Protestantizmus-felfogása sajátos, csak rá jellemző. Mindvégig járta a maga szuverén útját, s alaposan megküzdött üdvös-

¹ KERESKÉNYI Sándor: *Németh László protestantizmusa – Az író rejtettebb birtokán*, Németh László Társaság és Vörösmarty Társaság, 1992., 10.

ségéért. Meg is szenvedett érte, s közben megalkotta azt az életművet, ami tárgyunk szempontjából is heroikus vállalkozás. S az életmű legfontosabb részében, a szépiróiban sem kerüli meg ezt a világot: az *Emberi színjáték* Boda Zoltánjától az *Irgalom* Kertész Ágneséig sok hősenek sorsa bizonyítja, hogy a hit és a vallás magját nagyon fontosnak tartotta, annak ellenére, hogy hősei nem a vallás nyelvén szólnak, nem veszik át annak terminológiáját.

Az is kétségtelen, hogy a protestantizmus kultúrtörténeti szempontból sem közömbös Németh László számára. A XVI. század nagy eseményeit mind az emberiség, mind a magyarság kiemelkedő pillanatainak tartja. Mindezt a legfényesebben *Az én katedrám* című kötet² *Protestáns kor* című fejezetéből látjuk. Ezek az írások 1927-ben, 1929-ben és 1940-ben születtek. Bennük Sylvester nyelvtanáról és Heltai prózájáról éppúgy olvashatunk, mint Szenczi Molnár Albert zsoltáiról, a Bibliáról, a református énekeskönyvről vagy éppen Balassi lírájáról. Mindegyik tanulmány szerves része Németh László gondolkodói pályájának és irodalomszemléletének. (Megemlítendő, hogy ugyanebben a könyvben olvashatunk a XVII. és a XVIII. század irodalmáról, a romantikáról és a Nyugat elődeiről.) Jól tudjuk, hogy írónk egyben a két világháború közötti időszak jeles kritikusa és esszéírója, s életművének ez az íve példásan egészíti ki a regények, a novellák és a drámák sorsát. Kibontakozik előttünk Németh irodalomszemlélete, adott esetben a szépirói művek jobb megértéséhez is kapunk adalékot.

Nincs ez másképp a *Protestáns kor* tanulmányait illetően sem. Álljon itt még előljáróban egy különös vallomásrészlete: „Azt, amit az egyházak tanítanak, nem hiszem – szoktam mondani – de élnem, meg vagyok győződve, úgy kell, mintha minden igaz volna.”³ Ez a kételkedő, hitetlenül is hinni akaró ember néz szembe a magyar hit régi nagyjaival.

Megközelítése szubjektív, vallomások. Nem a tudományos objektivitás felől kezdi a munkát. „A XVI. századdal foglalko-

² NÉMETHI László: *Az én katedrám*, Magvető és Szépirodalmi, 1975.

³ NÉMETH László: *Kiadatlan tanulmányok*, II. Magvető és Szépirodalmi, 1968., 318.

zom. Megfogott, s többet akarok tudni róla, mint amennyit tudok. Irdatlan bozót, hogy török utat belé?”⁴ – írja a *Sylvester nyelvtana* elején a 28 éves ifjú. (Ekkor már túlvan első írói próbáin: a Nyugat novellapályázatának megnyerésén, az *Akasztófavirág* s az *Emberi színjáték* megírásán.) A természetes tudásvágy és a kétség vezérli. Nyelvtannak s ugyanakkor vallomásnak látja Sylvester művét. „...Nincs az az egykorú lírai vers, amelyből oly élesen kiáltana az emberjelleg, mint ebből, az »in usum puerorum« írt *Grammatica hungaro-latinából*.”⁵ – kiált föl lelkesen. A XX. századi szépíró és esszéista a néhány évszázaddal korábbi nyelvészben sem csupán tudóst lát.

Hasonló a vonzódása Heltai Gáspárhoz, közelebbről annak prózájához. Itt és a fejezet többi írásában is kirajzolódik Németh László irodalomtörténeti nézete: kiemelkedően fontos korszaknak tartja a reformációt. Mind az anyanyelviség, mind a kultúra egyéb területeinek szempontjából. Ide kívánczik még egy vallomása: „A protestantizmus az emberből szóló Isten vallomása.”⁶ S az emberből szóló vallás a maga természetességével bontja ki a vers és a próza addig nem tapasztalt világát, a magyar nyelv korábban nem szárnyalt ilyen szabadon, nem volt ilyen íve. Németh László jól tudja, hogy ebben a Bibliát anyanyelven az emberek kezébe adó vallási megújulásnak döntő a szerepe. S milyen találóan jellemzi a jeles prózaíró sorsát! „A harc lesz a kényszerült élete s a könyv az elrendelt sorsa.”⁷ A reformáció bizony a harcnak (szellemi és nagyon is valóságos értelemben!) s az „elrendelt” sorsoknak a korszaka.

Frappáns íróportré ez az írás is. Németh főlvázolja Heltai pályájának főbb vonásait, küzdelmeit, szépírói értékeit, műfordítói érdemeit. Felidézi az inkvizíciót leplező *Hálót*, a szörnyű, sok tekintetben máig sem tisztázott korszakról igen korán beszámoló művet. Érdeme jelentős (s ezt jól érzékelteti Németh), hiszen tudjuk, hogy ma is akadnak olyan, önmagukat keresz-

⁴ NÉMETHI László: *Az én katedrám...* i. m. 71.

⁵ Uo. 72.

⁶ Idézi SZABÓ Ferenc: *Németh László hite – Az író rejtettebb birtokán...* i. m. 30.

⁷ NÉMETHI László: *Az én katedrám...* i. m. 78.

ténynek tartó erők, akik megpróbálják magyarázni azt, ami józan ésszel magyarázhatatlan. S nemcsak az ő prózáját, de az egész századét boncolgatja ez az 1929-es írás. Erős, jellegzetes ízekről olvashatunk, olyan irodalomtörténeti tényekről, melyek az egész magyar próza fejlődése szempontjából kivételesek. „A XVI. század prózájának a többszörösen összetett, »irodalmi« mondat születését kísérő esetlenség, túlhajtás a mulandósága, különössége”⁸ – írja Németh László. Bírálja is itt-ott, szemérveti például „pendülésnyi hamis csengését”, a „botorkáló latinosságot”. Tény, hogy ez persze még bőven a Kazinczy-féle nyelvújítási mozgalom előtti idő magyar nyelve. S ebben a korban – a XX. századi író szerint – Heltai az első magyar stilisztika. Nem csekély elismerés...

Az alapos vizsgálathoz természetesen hozzátartozik a *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk* című írás is, amelyben a reformáció követői számára oly kedves szöveget vizsgálja Németh László. Tudjuk, hogy a franciából fordított és énekelt zsoltárok a lutheri és kálvini megújulás révén kerültek olyannyira a középpontba, mint korábban soha. A református istentiszteletek, ünnepek máig leggyakrabban elhangzó részletei, a közösségi együvé tartozás páratlan erejű megnyilvánulásai. Elég talán utalnunk arra, hogy például a 90. zsoltár, a *Te benned bízunk eleitől fogva* kezdetével az erdélyi magyarság körében Himnusz-értékű ének.

Nagy tehát a zsoltárfordító költő érdeme. A portré stílusa a Heltaiéra emlékeztet, pontosabban ez a korábbi írás (1928-ból való). Fölvázolja a földrajzi és a szellemi utat, elhelyezi hősét a korban. „Élete külső kerge csupa állhatatlanság, de belül csupa monumentalításra törő lérfiszívósság. Sorsa és szívverése is lírára rendelik, s ő a tudománynak lesz epikusa.”⁹ Talán Németh itt bontja ki először sajátos esszéstílusát, azt a szikár és tiszta nyelvezetet, amely jellemzi szépírói technikáját is. Esszét mondtam, s ez a sajátos műfaj egyébként éppúgy jelen van bizonyos regényrészleteiben. Az ebben az időben születő *Emberi színjá-*

⁸ Uo. 81.

⁹ Uo. 91.

ték a jó példa erre. S persze említhetjük az európai tudatregény hatását is. S fordítva: az esszében könnyen ismerünk rá a szép-íróra. A században persze akad több ilyen magyar szerző: Szerb Antal a példának okáért.

A Szenczi Molnár Albertről szóló írás jó alkalom ennek igazolására. A művek mellett a sors is érdekli. Hiszen hősét poétai életet élő tudósnek látja, aki az első latin–magyar szótár mellett kiadta a javított vizsolyi Bibliát és lefordította Kálvin *Institutióit*. S ami a zsoltárfordítást illeti, ezzel kapcsolatban sem tagadja meg méltatója önmagát: „Nagy munkái tölgyei között szelíd nyiresnek érezhette ezeket a magyar zubbony köntösébe öltöztetett francia verseket.”¹⁰ Tegyük azonban hozzá: bármilyen szép is a fogalmazás, itt-ott zavaró, hogy túlzottan elviszi a stílust ebbe az irányba, s a metaforikus jelleg néhol a pontosság rovására megy. A magyar esszének ez kétségtelen sajátossága, s az Németh László irodalomszemléletének is.

Ott viszont nagyon pontos, ahol arról ír, hogy az eredeti, a bibliai költészetet „kilúgozó”, „pipisgető francia strófákat” hogyan emeli föl maradandó lírává Szenczi Molnár Albert. „...Visszaadott valamit Dávid királynak, amit Marot és Béza elvett tőle. Nem dűlhatta szét az adott dallamú francia verseket, de elmélyítette, s biblikussá tette.”¹¹ S teszi ezt úgy, hogy irodalmi erő lesz bennük, s ma is eleven buzdítás a magyarság számára. Hiszen olyan sokat szóltunk már a „magyar vallás” fordulatáról! Arról, hogy a reformáció évszázadokra utat mutatott a hazafias törekvéseknek.

S bár jól tudjuk, hogy az írónak ellentmondásos volt a viszonya egyházával, a vallással, Istennel, itt vitathatatlan az is, hogy érzelmileg erősen kötődött ehhez az értékrendhez. „A tételekkel hadban álltam, de amikor nagyanyám, a mezőföldi paraszt-asszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károlyi-biblia ősi kiadásából az ótestamentum háborúit betűzte elém, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven, vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendi-

¹⁰ Uo. 91.

¹¹ Uo. 92.

tett rá a »Te benned bízunk« belém évődött dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is, ehhez a biblia és zsoltár mögé barikádozott, négyszáz éves közösséghez.”¹² Ez a vallomás erős érzelmi töltetű, s ide kívánczok Hegedűs Loránt egyik megjegyzése Némethről: „...csak egy szempillantás választja el őt Istentől.”¹³ Ugyancsak a püspök tanulmánykötetében olvassuk: „Vállalja öszlőnei vallásosságának és tudata vallástalanságának, egzisztenciális hitének és tudatos hitelenségének egyszer dualista szétszakítottságát, máskor dialektikus feszültségét, olykor kimondhatatlan, szinte keresztire feszítve kínzó egységét.”¹⁴ És a Szenczi Molnár-életmű középpontba állítása is összefügg ezen érzelmi motiváltsággal. Tudósan elemzi a verstani problémákat, elhelyezi a költőt a formátörténetben.

S hasonló a vonzódása a *vizsolyi Bibliához* is. Ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy Károlyi Gáspár tette nem úttörő jellegű cselekedet, hiszen közel tízen fordították már előtte a nagy művet. „Nem olyan jelentőségű mű, mint Luther német bibliája”¹⁵ – írja. Ám Németh László őt tartja a nagy mű befejezőjének, akinek megadatott a „biblia-óceán első átrepülése”. Természetesen a magyar nyelv fejlődésében betöltött szerepét is hangsúlyozza, s Balassi Bálint költészete mellett ezt a fordítást tartja a század legjelentősebb magyar irodalmi alkotásának.

Érdekes észrevétele, hogy nemcsak Isten magyarra ültetett igéjét, hanem egy változatos és kimeríthetetlen költői antológiát is lát ebben a vállalkozásban. Ezúttal ugyan csak a nagy ketősségre figyel a szerző: a vallástörténeti és az irodalmi tetre. „Könyv ez, amely itt történelem, ott ballada, itt szerelmi ének, ott haragos óda, itt jóslat, ott idillium”¹⁶ – írja. S milyen találó, ahogy a rendkívüli összetettséget méltatja! Mindezt ritka lelkesedéssel, örömmel teszi az ifjú Németh László. Ide kívánczok

¹² Uo. 97–98.

¹³ HEGEDŰS Loránt: *Nyitás a végtelenre*, Budapest, Szabadság téri Református Egyházközség, 1989., 147.

¹⁴ Uo. 146.

¹⁵ NÉMETH László: *Az én katedrám...* i. m. 100.

¹⁶ Uo. 102.

Hegedűs Loránt egyik találó megállapítása: „Németh László a múlt korok vallásos lelkeségét a legnagyobb rokonszenvvel és intenzitással éli át.”¹⁷ Ez a rokonszenv kíséri mind a Szentírás, mind annak fordítója tetszorosátát.

Észreveszi, hogy a „jellegzetes református papi retorika” hátterében ez a fordítás áll. Átitatja az egyház mindennapos gyakorlatát. Nem szűkülnek le persze a körök egyetlen felekezet világára, hiszen: „Drága könyv, aki éppannyira vagy ómagyar, mint ózsidó, s csaknem annyira a magyarság szava, mint Istené”¹⁸ – kiált föl Németh László. Szép mondat ez, s talán azok is fölfigyelhetnek rá, akik némi kirekesztő szándékkal látnak bizonyos fokig kirekesztőt Németh Lászlóban is... Hiszen éppen a különböző korok és kultúrák egymásba olvadását hangsúlyozza itt, mint ahogy utal a különböző szemléletek egymást ki nem záró jellegére is. S ezzel együtt vall mélyen az egyik felekezethez való erősebb ragaszkodásról, irodalomszemléletének egyik sajátosságáról.

Az irodalmi mérce persze magas Németh Lászlónál. Ez érződik például *A református énekeskönyvről* szóló 1940-es írásában. (Az írás eredetileg a Kálvin Társaság felkérésére készült, az író ily módon elemezte az új énekeskönyvet, persze irodalmi oldalról.) Újra méltatja Szenczi Molnár Albert híres zsoltárfordításának érdemeit, ám kiemel több dicséretszerzőt is, a leginkább Lengyel Józsefet. Nem megy el viszont szó nélkül a „kegyes versikék” mellett, ezeket nem érzi az előbbiekkal egyenrangúnak. Aztán kiemeli Ady Endrét, akinek „hatalmas vallásos versei” viszont nem férnek be az énekeskönyvbe. És így elemzi Balassi Bálint életművét is. Azt az életművet, melynek megalkotója először írt magyar nyelven európai színvonalú lírát. Nyilván nem véletlen, hogy erre éppen ebben a században kerülhetett sor, hiszen a költő zsenialitása mellett ez a korszak teremtett jó feltételeket az életmű kibontásához. S bár Németh László nem hangsúlyozza különösebben a reneszánsz fogalmát, annak egész rendszerében helyezi el az életművet. Nem szabályos portré

¹⁷ HEGEDŰS Loránt: i. m. 129.

¹⁸ NÉMETHI László: *Az én katedrám...* i. m. 103.

ez, s nem is műelemzések sora. Írónk fölvet egy-egy problémát, s azokra látványosan reagál. A reformációról sem igen szól itt, de vitathatatlan, hogy Balassi tágabb értelemben része ennek a szellemiségnek. Tágabb értelemben, mint jeles kortársai. Természetesen hatott rá a nagy megújulás, azonban ezek a hatások jóval közvetettebbek.

Méltó teret szentel persze a szerző az istenes verseknek. „Harminchárom éves, az Úristenhez fordul komolyodásért.”¹⁹ Három, Isten elé hanyatlást emel ki. Modern költőnek tartja, mert „szeretett minden hangot, s ahogy lehetett, dallá váltotta, amit szeretett. Modern, mert élt, s élete hányatott volt és fájdalomteli...”²⁰ S ez a modernség is része a század gondolatvilágának, része a tágabb értelemben vett reformációnak.

Igy lesz a *Protestáns kor* című fejezet hű, bár kétségtelenül szubjektív tükrö a XVI. század szellemiségének, hitvilágának, irodalmi törekvéseinek. Érzékeljük mindegyik írásból, hogy akkor a „tisztá forráshoz” visszanyúló szándék vezérelte a hitújítókat és követőiket, azokat az írástudókat is, akikről szó esik ezeken az oldalakon. Németh László ugyanakkor mindvégig szem előtt tartja a folytonosság igazságait, de azt is, hogy ez a kor gyökeresen újat hozott az európai és a magyar gondolkodásban. Felfogása szerint ekkor lesz irodalmunk végképp részévé a világirodalomnak. Ezzel nehéz lenne vitáznunk, hasonlóképpen látunk ma is. Legyen szó akár maradandó műfordításról, akár öntörvényű és eredeti művekről.

¹⁹ Uo. 118.

²⁰ Uo. 121.

Imre László
A KÜLÖNBÖZÉSTŐL
AZ AZONOSULÁSIG

(Németh László Petőfi-élménye)

1.

Németh László „Petőfi-olvasása” (hogy eme divatba jött terminussal magunk is éljünk) súlyban, fontosságban messze elmarad nemcsak az életre szólóan meghatározó Ady, Kemény, Berzsenyi stúdiumok mögött, hanem Csokonaihoz, Aranyhoz, másokhoz képest is. Ezúttal mégsem csak 1848 másfélszáz éves jubileuma teszi érdekessé számunkra az ő Petőfi-élményét, hanem a *Kisebbség*ben sokat vitatott dilemmáihoz is hozzászólhatunk ennek révén. S ha (akárcsak felületesen is) számba vesszük Petőfire vonatkozó megnyilatkozásait, sajátos konklúziók adódhatnak irodalomszemléletének kialakulásával és átalakulásával kapcsolatban is.

Hogy nem lett Petőfiből igazából sem őse, sem előde, s hivatkozási alapul is ritkán szolgált számára, meglehetősen kézenfekvőnek látszik. Az a Németh László, aki idős korában, az *Irgalom* végtanulságául is azt szánta, hogy a szocializmus csak abban az esetben jelenthet kiutat a XX. század kríziséből, ha emberségen, szereteten, jószándékú és türelmes szolidaritáson alapszik, bizony, kevés közösséget mutat Petőfi heves forradalmiságával, fanatikus osztálygyűlöletével. Az a Németh László, akit nemcsak nemes humanizmusa, hanem az ember szellemi-erkölcsi felemelhetőségébe velett hite, a „minőség forradalma” iránti bizalma is mindvégig szembeállított a társadalmi forradalom és az osztályharc elméletével, mit is kezdhetett a jakobinusokért, a forradalmi terrorért rajongó Petőfivel, aki az arisztokraták iránti gyűlöletében odáig ment, hogy Széchenyiről is csak durva lebecsüléssel tudott nyilatkozni? A visszahúzódo, magukat felőrlő, tragikus zsenik (Katona, Berzsenyi, Kemény) iránt

páratlan fogékonyságot tanúsító Németh Lászlónak mi köze is lehetett volna a legsikeresebb, a leginkább extrovertált magyar költőhöz?

Petőfi életművének művészi rangja, eredetisége nyilvánvalóan bámulattal töltötte el kezdettől, talán kisdíák korától fogva, de a folyton programokban, nemzeti teendőkhöz gondolkodó író jó darabig nem érzi, nem is érezheti Petőfi aktualitását. Sőt: rendre egy tőle különböző, mi több: vele polemizáló hitvallás jegyében definiálja magát. Amikor például 1934-es rádióelőadásában a kolozsvári fiatalok levelére reflektál, akik *Hitel* címmel indítottak folyóiratot, teljesen egyértelműnek mutatkozik: a Petőfi-féle példától (melyre halála óta folyamatosan hivatkozik minden rendű és rangú baloldali radikalizmus) eltérő irányban keresi a megoldást: „A kiművelt emberfő: pallérozott elme, a kiművelt emberfőben nagy gondolatok és nagy érzések nevelték meg a nagy felfogást és a nagy érzékenységet. Az erdélyi fiataloknak, amikor a *Hitelt* címűl választották, elsősorban erre a kiművelt emberfőre kellett gondolniuk.” A folytatás pedig ha nem is éppenséggel Petőfi-ellenes, de határozottan és egyértelműen egy vele ellentétes koncepció megfogalmazása: „Nem azzal használnak népüknek, ha népboldogító terveket gyártanak, hanem ha az emberfőt kiművelik. A nemzetmentő sürgés-forgás kiművelt emberfő nélkül semmit nem ér, és sok kiművelt emberfő sürgés-forgás nélkül ismegtenti a nemzetet.” (*Hitel*)

Nyilvánvaló persze, hogy nemcsak személyiségük és világnézetük esik meglehetősen távol egymástól. Németh László eszméjének időszaka, az 1920-as évek sem teszik éppen időszerűvé a Petőfi-örökséget. Olyan bukott (sőt: sok tekintetben magukat lejáratott) forradalmak után vagyunk, melyek nemcsak sűrűn hivatkoztak Petőfire, hanem valóban sok mindent ismételtek jelszavaikban Petőfi szocialisztikus utópiáiból. Természetes, hogy Németh László és nemzedéktársai számára nem Petőfi, hanem Széchenyi igazságai nyújtanak közvetlen segítséget ekkoriban. (Kivételt képeznek persze azok, mint például Illyés, akik a plebejus forradalmiság időszerűségében – baloldali elkötelezettségük folytán – nem szűnhetnek meg hinni.) A nagy összeomlás után nem a lázadó csodavárás, hanem az építés van napirenden. (Többek közt erről szól – ismeretes módon – Móricz Tündér-

kertje is.) Nemzeti összefogás és reformok, erkölcsi és gazdasági evolúció szükségeltetik. A nemzeti erők egyesítésének és megújításának programjához pedig a magyar múlt rejtett értékeit kell mozgósítani, nem az „agyonszavalt”, „agyontanított”, „elcsépl” Petőfit.

Am a nemzedékszervező, s új irodalmi tradíciót kimunkáló Németh mégsem kerülheti el a Petőfivel való szembenézést. A magyar kultúra első számú költője, a nemzeti mitológia kedvence mégiscsak helyet kell hogy kapjon szélesedő múltkonceptiójában. Egyre sürgetőbbé válik tehát Petőfihez való viszonyának tisztázása. Ha újféle módon közelített a régiséghez, s Adyt is a maga igényei felől szemlélte, akkor Petőfi asszimilálása során sem érheti be azzal, amit e múlt századi költőóriásunk Erdélyi Józsefnek vagy akár Illyés Gyulának (s pláne az 1920–30-as évek iskolai oktatója számára) jelentett. De legfőképpen nem hiányozhatott Petőfi az ő nagy nemzetnevelő programjából, hiszen – mint 1927-es *Petőfi Sándor* című tanulmányában írja – „az ő szavai suhantak át idáig a legtöbb magyar lelkén, s őt olvasták minden magyar költő közt a legtöbben”.

A megkerülhetetlen hagyomány néhány év múlva (az 1934-es *Jelszó: Petőfi* című cikk idejére) a nemzeti összefogás jelképévé válik: „...ez az a név, amelyben minden magyar írónak meg kell egyeznie; ez a szó jelenti irodalmunk legszebb hagyományát és legnagyobb igényét.” Az időben előrehaladva (a húszas évektől a *Kisebbségben*, sőt az 1954-es *Petőfi Mezőberényben* megszületéséig) megtalálhatók a módosulás jelei, de alapjában kezdettől megfoghatók Petőfi értékelésének azok a mozzanatai, amelyek nélkülözhetetlenné teszik mind az „irodalomalapító”, mind a nemzeti erők organizátora számára még akkor is, ha Petőfi jelentősége valóban elenyésző más írókhoz, költőkhöz képest.

Németh Lászlónak szüksége van Petőfire mindenekelőtt a maga nemzetnevelő, az erkölcsi és szellemi felemelkedést szolgáló programjához. Úgy is, mint aki a nemzeti alpműveltség szerves része, úgy is, mint aki a maga idejében nemzeti feladatokra tudott mozgósítani. Azzal is tisztában van Németh László, hogy a romantika kora a modern nemzeti gondolat megteremtője, a hazafias költészet pedig az ekkor még le nem zárult

nemzeti identifikációs törekvések egyik eleme. E kor iránti fokozódó érdeklődésének tanúsítója Széchenyi-kultusza, hiszen ősrerinte a XIX. század érzelmi forradalmából kinőtt Széchenyi ismerte fel „e század másik nagy forradalmát: a gazdaságát”. (Nem csoda, ha Petőfi és Széchenyi közül Németh László számára ez utóbbi az inspiratívabb, aki az 1930-as évektől legalább akkora hatással van társadalomkoncepciójára, mint Gandhi.)

A Széchenyivel való mind teljesebb azonosulás egyszersmind Petőfi-recepciójának is ösztönzője. Amikor (a Széchenyi-monográfiában) azt idézi a naplóból, hogy „a külföld alig tudja, hogy vagyunk. Mintha valami kút fenekén ülnénk, se lelki, se testi produktumainknak nincs híre” – akkor innen már csak egy lépés választja el azt a gondolatmenetet, mely Petőfit, mint a nagyvilágban legismertebb költőnket, emeli fel a nemzet reprezentánsává. A fiatal Széchenyi nagy felfedezésének azt tartja Németh László, hogy „a magyar keleti nép, s küldetése csak az lehet, amit mi is vallunk, hogy kelet népeit az európai műveltség parlamentjében képviselje”. Analóg ez a gondolat a 34-es Petőfi-cikkkel, mely szerint Petőfi jelenti „irodalmunk legszebb hagyományát... A minap a cseh és a magyar irodalmat kellett összehasonlítanom. A nemzetek, irtam, legnagyobb erényeikkel nyúlnak fel a nemzetközibe, s a cikknek a *Petőfi és Comenius* címet adtam. A magyarságnak az egyetemesbe növő géniusza voltaképpen a nemzeti teljesítmény maximuma gyanánt lesz mozgósító erejű.”

Petőfi igazi elfogadásának alapja tehát egyetemességének felismerése. Ez nemcsak a világkultúrába felnövő, reprezentatív voltában érhető tetten, hanem a magyar irodalomra gyakorolt, mindenki másénál döntőbb hatásában is. Ami nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy nem pusztán kortársain és utódain (Aranyon, Vajdán, Adyn) hagyta rajta kitörölhetetlen nyomát, hanem visszafelé is módosítja az őt megelőző korszakokat, alkotókat: „visszaeső fénye elődeit is meghamisítja” – írja róla – „Csokonaiból, ebből a botanikus lelkű költőből, akinél a XVIII. századnak kevés nyájasabb bennszülöttje élt, egy elő-Petőfit csinált, s a XVI. század nyers borújában, Balassi előtt rá emlékezünk.”

Többen szemére vetették Németh Lászlónak, hogy irodalomtörténeti írásaiban nem a múlt hiteles rajzát adja, hanem szubjektíválja. Voltaképpen a maga konfliktusait vetíti vissza (például a Berzsenyi–Kazinczy ellentétbe a maga meghasonlását Babitscsal), s ezáltal torz, igazságtalan beállítást ad. Ebből annyi mindenképpen igaz, hogy (nemhiába szépíró volt és nem filológus) akkor tudott igazán zseniális beleérzéssel szólni a múlt egy-egy nagy alakjáról) s pláne drámát írni Apáczairól, Puskinról, Misztótfalusi Kis Miklósról), ha megtalálta bennük, sorsukban az övele közöset. Mondanunk sem kell, hogy Petőfi esetében ez nem mehetett könnyen: alkat, történelmi feladat annyira különböző volt.

Kezdetben csak a vállalkozás nagyságában méri (kimondatlanul is) önmagához: „Az író vállalkozás. Egy darab természet akar rajta át a kultúra erői közt helyet szorítani, feladatot vállalni, s minél több marad ebből a természetből felhasználatlan, annál alvadtabb bánatú az író élete, minél több hazugság furakodik természet és szerep közé, annál kínzóbb a természet elleni vétek büntudata. A régibb magyar irodalom felhasználatlan tehetőségektől komor: gondoljunk Berzsenyire, Katonára, Keményre, Aranyra... Petőfi az a költő, aki nem engedte elizsaposodni tehetsége kútfejét.”

Petőfi életművének ez a századokra kiható vállalkozás jellege igézi meg Németh Lászlót, ebben állíthatja Széchenyi mellé is. E romantikus pályák speciális atmoszférája fogja meg. „Egy közéleti embernek a hitele nem annyira gondolatai elvont értékétől függ, mint egyénisége hőfokától. A szentek, sőt Jézus tanításai is: megtalálhatók máshol is, de csak egy-egy nagy, csillagszerű egyéniség izzásában tudták az embereket lenyűgözni.” Ezt Széchenyiről írja, de áll Petőfire is.

A *Petőfi Mezőberényben* főhőse pedig már nincs is olyan messze írónktól: a család fogságában élő géniusz ő, aki vállal a nemzetért mindent, a túlélést és a bujkálást éppúgy, mint a hősi halált, csakhogy személyiség és életmű összhangját megőrizze. A darab középpontjában azonban nem is annyira Petőfi áll, mint inkább a helyzet, a kelepce, a „csapda” (ahogy majd Puskin-drá-

máját elnevezi), melyet a legkülönb fiaihoz legkíméletlenebb, irigy, közönséges és rágalmozó kedvű (erről meg *Az áruló*, a Görgey-darab szól) nemzet állít. Ahogy Grezsa Ferenc írja: „Petőfi hősiessége nemcsak erkölcsi egyenesség, hanem emberi kijátszottság is.” (Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., 1979., 319.)

Petőfi így módon nem egyszerűen ellenpontja, kiegészítője is Széchenyinek. A Széchenyi-monográfia nagy együttérzéssel idézi a Debrecenbe érkező fiatal huszártiszt naplóját: „Magyarországon minden javítás kárba veszett, s csak annak lesznek hívei, aki Nádudvar környékét szebbnek tartja, mint Nápolyét.” Ha ezt a passzust összevetjük az *Alföld* című versnek a zordon Kárpátoknak fenyesekkel vadregényes tájától idegenkedő első versszakával, világossá válik, hogy Németh László magyarság-szemléletének két véglete nyer megfogalmazást Széchenyi- és Petőfi-élményében: a bezárkózó, korlátolt magyarkodást elítélő, européer objektivitás, és az elemi erejű, spontán kötődés hűsége. A művelt magyarság és a magyar műveltség Kodály által is hangoztatott parancsa.

3.

Nem vitás, hogy Széchenyit tekinti az érvényesebb, hosszabb távon iránymutató példának, olyannyira, hogy a *Kisebbségben* kategorizálása Petőfit nem is sorolja (nem is sorolhatja) a mélymagyarság képviselői közé. Ennek megvan a közismerten objektív indoklása is: „Más kérdés, hogy Petőfi leért-e igazán ahhoz a magyarsághoz, melynek a lassú elsüllyedését egy hirtelen támadt irodalmi magyarság alatt nyomon követjük. Nem – ő erről a magyar Atlantiszról nem tudott. Magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte. Hiába volt népköltő, hasonlítsuk össze népiességét egy Bartókéval, Tamási Áronéval, Erdélyi Józsefével – ez azonnal kiderül. Huszonhat éves korában halt meg s az ágai voltak a gyökerei. Igen kevés talajra volt szüksége s igen sok égre, fűrödni, kinyújtózni.”

Ebből a szempontból Petőfi egyáltalán nem Széchenyinek, hanem Keménynek az ellenlábasa, amint ezt a Kemény-esszé

egyértelműen meg is fogalmazza: „Az az évtized, amelynek Petőfi volt a legnagyobb tüneménye: a történelmi érzék szavában csak a reakció dohogásait hallotta volna. A szabadságharcnak sem erényei, sem esztelenségei meg nem érthetők az emlékezésnek a nélkül a hiánya nélkül, amelyet Kemény a nemzet szemére hányt.” S csakugyan van abban igazság, hogy az 1840-es évek az új európai eszmék felgyorsuló asszimilálása során „a történelmi múltat fokról fokra kirúgta maga alól”.

Nyilvánvaló, hogy Németh László vonzalma a XVII. századi emlékiratírók iránt Kemény Zsigmond útmutatását követi: „ehhez a mélyvilághoz leérni, kultúránkba ezt is beleépíteni, hogy az egyszerre legyen az egész magyarság háza – úgy ahogy ezt újabban a zenében Bartókék csinálják.” A Petőfivel ellentétes oldalon keresi tehát elődeit, akikben a „faji” gondolat megtestesítőit láthatja (Kemény mellett Katonában, Berzsenyiben).

Petőfi „gyökértelenség”-ében azonban a *Kisebbségben* írója (sokak számára bizonyára meglepő módon) nem fogyatékoságot lát. Mert ritkán idézik: „Akármily paradoxonként hat: 1820 és 1848 közt egyszer már elveszett a magyar a magyarban. De ez az »elveszés« nem volt szegyenletes. Egy magyar nyelvű s főképpen belőle táplálkozó nemzetköziség támadt a helyén, mely a magyar nevet Hunyadi óta először egész Európa előtt tiszteltette. A magyarság neve a szabadság cégére lett, Pest az ébredező kelet Párizsa! A pesti purgerok márciusi viselkedése, a húszezer zsidó honvéd s Haynau zsidóellenes kifakadása éppúgy erre vall, mint Bem, Dembinszky, Damjanich, Laudon, Guyon neve az egyetlen Görgeyé mellett. A szabadságharc költségét vérben és áldozatban kétségkívül a magyar föld viselte, de a nagy büvölő, aki lehajolt hozzá és seregeket szónokolt ki belőle, a híg-magyarság nyelvén szól hozzá, s egy mozdulatában sem emlékeztet XVI. és XVII. századunk realista államférfiaira.” A „jött-magyar” tehát legfeljebb a történelemhez fűződő viszonyában szegényesebb. Teljesítményében, nemzeti reprezentációban akár felül is múlhatja azokat, akikben a „tősgyökeres” magyarság él tovább.

A *Kisebbségben* Petőfi-képe tehát – keveset emlegetett jegye ez a műnek! – az asszimilánsok értékeit dokumentálja: „Az asszimiláns nemcsak kap, hanem hoz is. Nemcsak ő asszimilá-

lódik, hanem a befogadó nép is megszerez, asszimilál valamit, ami odáig nem volt meg benne. S talán csak rosszat lehet hozni? Amit mi magyar jellegnek érzünk, készen jött Schytiából? ...Ha valaki lelkiismeretes összehasonlítás után azt sütné ki, hogy Petőfi közelebb áll a szlávok nagy költőihöz, Puskinhoz, Miczkieviczhez, Tarras Sevcsenkóhoz, Hviezdoszlávhoz, mint Berzsenyihez vagy Adyhoz, meg kellene döbbernünk rajt s kivágni szívünkéből a Petőfi-gerizdet? Nem helyesebb azt mondani, hogy ha így van: akkor ez a Petőfi nagy vívmánya, szerzeménye (mennem mondani: gyógszere) a magyar fajiságnak, mely egyáltalában nem finitista, nem gondolat-tunya, mint állítják, de hogy némi erkölcsi kényelmesség még a legjobbjai közt is általános, s a tisztaságnak arra a meredek sólyom-mozdulatára, amely Petőfiben a legszebb, egyetlen példa sincs irodalmában: az kétségtelen. Magyartalanodtunk azzal, hogy ezt a sólyom-szárnycsapást, Petőfi példájára, azóta ólmos magyar természetek is próbálgatták: Arany a *Toldiban*, Vajda és Ady egész lírájukban.” A *Kisebbségben* tehát – a közvélekedéssel ellentétben – nem a megszületésének idején divatos faji kizárólagosságnak, hanem az asszimilánsok tárgyilagos és humánus megítélésének dokumentuma, legalábbis a Petőfi-kérdésben.

4.

Németh László Petőfi-élménye tehát két szempontból is egyedi, s irodalomszemléletének összképét némileg módosító. Tanúsítója egyfelől annak, hogy Németh László miképpen tud közel kerülni tőle alapvetően különböző alkatokhoz és eszmei-politikai programokhoz, vagy legalábbis milyen mértékben képes ezek üdvös hatását felismerni, illetve bizonyítani. Másfelől: az asszimilációról, a „jött-magyar”-okról (ezúttal Kossuthról és Petőfiről) ritkán szólt méltányosabban, mint ez alkalommal. Meglehet: felszínesebb és inkább törzsökös magyarság disztinkciójával helytelenül ítélte meg Kölcseyt vagy Babitsot, ám Petőfi kapcsán telibe talált, amikor az asszimiláció értékgyarapító voltát ihletetten igazolta.

Tette, tehetette, sőt kellett tennie, hisz benne magában (vagy a szintén reprezentánsnak vélt Erdélyi Józsefben) is volt (az akkori szóhasználat szerint) idegen vér, a származást véve alapul. Petőfi-képe ilyenformán nemcsak érzékeny és távlatos portré. Egy kicsit arról is szól, hogy miféle keveredések révén állhat elő a magyarságnak (s valószínűleg más népeknek is) olyan új és új nemzedéke, mely a folyton változó körülményekre, kihívásokra méltó (adott esetben messzehangzó, világméretű) válaszokat tud adni.

Márkus Béla
„KÜLÖN SORSOKNAK
KÜLÖN IRODALOM KELL...”

Németh László az erdélyi magyar irodalomról

A *San Remó-i napló*ban Németh László maga ismeri be: Közép-Európa gondolata „itt-ott már dogma lett”. Arra függesztette a tekintetét, mi *legyen* és nem arra, mi *van*. Hamarabb hívott fel – 1932-ben, Karl Dietrich kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetét méltatva (*Tejtestvérek*) – a dunai népek megismerésére, mint a határainkon túl élő magyarokéra. Szekfű Gyula szemrehányó sorai 1934-ben (*Három nemzedék és ami utána következik*) így őt is illethették: a magyarság lelkének a trianonitól való elidegenítése nemcsak az októbristák és a bolsevista emigránsok vétke, hanem azoké az itthoniaké is, akik nem vettek tudomást az olyan jelenségekről, mint például az Erdélyben megerősödött transzszilvanizmus. Ezáltal „leszakadt testvéreinket” megfosztották még attól a szellemi támogatástól is, melyet a trianoni magyarság „a mai állami elzárkózások mellett is adhatna”. Nos, miként ezt Monostori Imre meggyőző alaposságú könyve (*Németh László Tanú-horszakának korabeli fogadtatása*) is tanúsítja, Németh László politikai jellegű dolgozatai az irodalomtörténeti tanulmányaival és alkalmi kritikáival együtt többnyire tartózkodnak a transzszilvanizmus néven nevezésétől. Inkább céloznak, áttételesen utalnak rá, és ilyenkor sem egyetértően, elismerően. Ennek a második bécsi döntést köszöntő cikk, az *Erdély ünnepére*, látszik ellentmondani, a maga meglepő passzusával. „Szép lett volna s tetszett is nekünk a transzszilvanista megoldás” – állítja, említetlenül hagyva, hogy tetszésének az elmúlt évek során hol és mikor adott hangot, majd sajátos értelmezését nyújtja a Kós Károlyék röpiratára, Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához intézett fel-

hívására alapozódott „erdélyi gondolat”-nak: –, „a független Erdély mint keleti Svájc; benne három, múltjával összekötött nép s körülötte egy államszövetség, amelyben Magyarország és Románia is benne vannak.” Lett légyen bármennyire képlékeny, nehezen megfogható, sőt számos ellentmondást magába rejtő is a transzszilvanista eszme – miként ezt Pomogáts Béla nélkülözhetetlen könyve (*A transzszilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*) is kifejti –, a sokféle felfogás közül a Németh László vázolta legfeljebb a Szentimrei Jenőével vagy a Paál Árpáddal egyeztethető össze. Az előbbiével, aki a *Magyar Kisebbség* egyik 1925-ös számában a megírandó „Erdély történeté”-hez kínál szempontokat, vagyis a régmúltra vonatkoztatja azt, amit az Erdély visszatértét üdvözlő írás az alig múlt jelenre. „Erdély – érvel Szentimrei – nemcsak földrajzi, de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése(i) nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.” Paál Árpád romantikus víziója maga előtt láttatta „a Duna-menti államok gazdasági egységének a távlatát, s ezen az egységen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulatát”, ám nem lebegett s nem jelent meg előtte a független Erdély látomása. Azon túl tehát, hogy a Németh László üdvözölte transzszilvanizmus eszme feltűnően nem egyezik a *Kiáltó* szóban megfogalmazottakkal, még feltűnőbben különbözik a *Magyarok Romániában* rajzolta képtől. Kósék Erdélyt mint geográfiai és gazdasági egyéniséget meghatározva a legnagyobb nyomatékkal a történelmi szükségességről írnak, emlékeztetve arra, amit szerintük nem szabad elfelejteni: „nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel”, és ebben az Erdélyben úgy kell kitűzni a célt, „a magyarság nemzeti autonómiájá”-t, hogy egyúttal a velük megnagyobbodott Romániát is biztosítják, bennük „Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni”. Erdély nem független része tehát Romániának, és még halványan sem látsza-

nak semmiféle államszövetség körvonalai. Ami látszik, az viszont feltűnhet olyan színben, mint amilyenek az 1935-ös útirajz a brassói szűk baráti kört lefesti. Három tiszta képben állt elé – írja az utazó – a kisebbségi idegbajt, a morbus minoritatis: a dohogóiban, a lojálisiban és a szervezőiben. Az első a legszerencsétlenebb: minden sérelmet, bajt számon tart és felnagyít, „hogy ne lásson lehetőséget arra, amire ereje nincs”. A harmadik a legférfiasabb: hős a szívében, élete és szándékai keménységében, ám a morbus minoritatis kórpéldájává a helyzete teszi, az aránytalanra vállalkozása, és hogy amit csinál, minden pillanatban el lehet fűjni. A középső, a lojális pedig? Ő az, akit a gyengesége és a mozgékonyága mindenüttl a megegyezés felé terel. „Ő a született kormánytámogató, a hatalom támasza, a másik álláspont méltánylója. A hódítóval szemben is a megegyezés platformját keresi.” Ő az, aki kapva kap minden odaátról jövő nyilatkozaton. Okos, tanulékony és derék, az érvényesülés ösztönével. Simul, igyekszik, iparkodik, és közben Pest felé pillant. „Minden szép eszmében vagy Pesten elhangzott dicséretben lyukat lát, amelyen át az egyetértés és könnyebb élet felé csúszhatik.” Ő az, aki nem politikus, hanem kultúrember. Ő, aki „nem magyar, hanem transzszilvanista. Erdély szerintem nem lehet egy népé, csak mind a háromé, s miután így elébe ment a román jognak, várja (persze hiába), hogy az is transzszilvanista legyen”. Nemhogy egyetértésről, de megértésről is alig tanúskodó sorok. Nem is paródiába, de pamfletbe illőek. Megsemmisítőek inkább, semmint megbocsátóak volnának.

Nagyon messze esnek attól, hogy ünnepelni lehetne velük, tetszést kifejezni. És beszél itt is a hiány, a nevek, a művek hiánya. Különösen, mert a romániai beszámoló utáni hírlapi vádaskodásokat erős öntudattal hártja el, nem kis büszkeséggel védve magát a *Pesti Napló* anonimitásba burkolózó levélírójának, a Névtelen Dzsentrinek a támadásaitól. Téved az úr – feleli –, ha azt hiszi, hogy Erdélyt ő három hét alatt ismerte meg: „Tíz évvel ezelőtt az első nagy összefoglaló tanulmányt az erdélyi irodalomról ideát én írtam, s alig van Erdélynek számottevő írója, akivel azóta többször ne foglalkoztam volna” (A *dzsentri felelőssége*).

Annál szembeötlőbb, akikkel nem többször, de egyszer sem: például Kuncz Aladárral. A *szépiró*, az „egykönyvű ember” melőzése talán még érthető és magyarázható: a *Fekete kolostor* szerzőjéért annyira korán jött a halál, hogy a búcsúztatók és a bírálatok egybehangzó emelkedettségéhez esetleg nem talált volna Németh László hangja. Vagy ha talál, akkor is a *kánon*-ban egybecseng a többi szólammal, és épp azokéval, akik – amint Földessy Gyulának küldött egyik levelében panaszolja (1927. december 24.) – nemrégiben „lelki vesztegzár” alá vették, és akiktől ez idő tájt inkább különbözni igyekezne: a nyugatosokétól. Hiszen a francia fogság emlékiratára Babits Mihály hívja fel a figyelmet, az életmű első méltatói pedig: Kosztolányi és Schöpflin Aladár, Móricz és Török Sophie. És a *Nyugat* volt a példája, a „tisztá irodalom” meg az „európai művészi színvonal” az eszménye a rövid ideig az *Erdélyi Helikon* élére kerülő Kuncz Aladárnak is. *Szerkesztő*ként ő annak az 1929 nyarán Budapestre költöző Áprily Lajosnak az örökébe lépett, aki az alig egy évvel korábbi pesti vendégszereplése alkalmából Németh Lászlóval kereste a kapcsolatot, szinte bizonyosan azért – amit majd egy ugyancsak Földessyhez íródott Németh-level említ (1928. április 4.) –, hogy megbízza a *Helikon* magyarországi „kritikai tudósítója” szerepével. A bizalom kölcsönös: ezzel szinte egy időben a kritikus arra kéri – az ő szóhasználatával – az „erdélyi vezéríró”, hogy az erdélyi fiatalok körében legyen népszerűsítője a *Napkelet* pályázatának, segítsen neki, aki a selejtezés, az előválogatás munkáját vállalta, új tehetségeket felfedezni. Ha a folyóirat felé „sok megérdemelt bizalmatlansággal” néz is az ifjúság – győzködi Áprilyt –, a „klikkszempontokat ránk erőszakoló ellenirodalmi áram s a jaj-ezt-sem-szabad mimózaság undora ellenében” egy induló nemzedék akkor sem tehet mást, mint elrebegi „új igazságainkat”, „új szelleme” kívánván lenni „az internacionális álműveltség pestisének mohó lélegzetekben szívó magyar népnek”. Áprily átköltözésével a közös irodalom- és nemzedékszervezői munka is elakadt, de el a kritikai tudósítói is. Ez utóbbi pedig igazán gyümölcsözőt: a *Magyar líra 1928-ban* szemléjét követően az új magyar regényekről, verseskötetéről és drámákról készített beszámolók mellett tellett az ítélező erejéből portrék megrajzolására is. Például André

Gide, Tóth Árpád, Szabó Dezső, Kosztolányi Dezső munkásságát foglalta össze az *Erdélyi Helikon* olvasói számára. A Kuncz Aladár vezette lappal viszont megszűnik minden kapcsolata. Most meg mintha a bizalmatlanság volna kölcsönös: egyik sem tart igényt a másik munkáira. A szerkesztő Kuncz a kritikus Németh tudósításaival nem számol, a kisebbségpolitikus, a gondolkodó Németh viszont az irodalomtörténeti és szervezői feladatvállalásaiban a *transzszilvanizmus ideológiájának* mutatkozó Kuncz dolgozataival. Sehol legalább egy utalás a húszas évek legvégén közölt, később sokszor és sokak által idézett összefoglaló jellegű, ars poetica érvényű írásokra: a *Tíz év, A magyar irodalom egységéről, az Erdély az én hazám* vagy *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* említetlenül marad, nem is szólva arról a nagy vitát elindító Nyugat-beli tanulmányról, 1928-ból, amelyik nemesak a szempontjaiban, de még a címében is – *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* – mintha Németh László két évvel korábbi nagy összefoglalását követte volna.

A Helikon szerkesztői székében Kunczot követő Kós Károly sem állítja vissza ama kritikai tudósítói státust: a folyóiratban nem jelenik meg többé Németh László-bírálat. Minden valószínűség szerint nem is ösztönzik, nem is kéri erre. Talán önértetből, talán hiúságból, vagy mert törleszkedésnek is számíthatna, a kritikus kegyei megnyerésének, hiszen ő eddigi szemléi során rendre elment Kós Károly könyvei mellett. Ami még akkor is meglepő, ha egy *új nemzedék* keresésének és toborzásának alkalmi kötötték le a figyelmét. Mindenesetre nem egy vagy egypár, de kivétel nélkül az összes, a több mint egy évtized során megjelent Kós-kötet odairható a hiányzók listájára. Az 1925-ös kiadású *Varjú nemzetség*, az első regény csak úgy nem szerepel Németh László egy évvel későbbi áttekintésében, mint ahogy elmarad az *Erdély* (1929), *A Gálok* (1930), a *Kalotaszeg* (1932) vagy a Szent István-történet, *Az országépítő* (1934) futó számbavétele is.

Hogy aztán a *Budai Nagy Antall*, Kós 1936-os színjátékát sem vette be a sorba, ez a Tompa László engesztelésére és méltatására szánt *Hol vagy, ember?* (1940) alapján már magyarázható a hat- vagy hétesztendő hallgatásával, a kritikus önként vállalt

hosszú visszavonulásával. Megmérgezték benne az olvasót – írta –: amit az emberektől szenvedett, ott érezte a műveikben is. Sz szenvedéstörténetének egyik fejezetét a *Válaszban* szerzik: az általa is alapított laptól betegségében és magányában, panaszolja Sárközi Györgynek (1937. november 3. előtt), csak gúnyverseket kapott. Méghozzá attól a Gulyás Páltól – a *Tervhalmozót* –, akinek „komor, kíméletlen vakond lelkiismeret”-ét pár esztendeje még mint kritikusi erényt dicsérte, örülve, hogy éppen ő lett a barátja annyi ember közül. „Fényesebb képességű barátot találhattam volna talán – szólal meg benne, ő minősíti így, az önzés –, de akinek a barátsága ennyire jó jel lenne a saját pályám számára – soha.” (1933. november 6.) A barátság ideiglenes megszakítását okozó vers közlésével csaknem egybeesik a szenvedéstörténet másik fejezete: az erdélyi útirajzát követő támadásoké, vagy ahogy ő nevezi, meghurcoltatásoké. „Az, amit az utolsó három évben szenvedtem s az Erdélyben látottak valahol a mélyben összecsaptak; Erdély megmagyarázta a szenvedést, s a szenvedés megmagyarázta Erdélyt; a probléma meg volt oldva – véglegesen” – foglalta össze az útirajznak az az utolsó része, amit a *Tanúban* még közzétett, a kötetbeli megjelenéskor (*A minőség forradalma*) viszont már elhagyott. Szophoklész hősei közt a legnépszerűtlenebbéhez, Aiaszéhoz érezte hasonlatosnak a helyzetét: Athéné elvakítja, hogy az ellenfeleit vitézül kaszaboló hősnek higgye magát, holott csak a község juhait közt mézáraskodik. Az istennő bosszúja: Aiasznak fel kell ébrednie – magyarázza Németh László, komikusnak mondván saját hősködéseit, „méltatlan, baromi” csatáit is.

Talán ez az öntépi felismerés hozza magával a Kós Károlyhoz fűződő kapcsolatának módosulását is. Ha semmi egyéb nem, de mérhető ez azzal, hogy: nevet ad az embernek, a személyiségnek. A különbség tehát nem abban mutatkozik meg, hogy hivatkozik rá vagy a munkáira, hanem hogy megnevezi: Kós Károly az, akinek a Sztánája, valamint Ady Csucsája közt az *Ünnep Kolozsvárott* sorait rója. A beszámolóét arról, hogyan ünnepelték a visszatért magyar színészetet a kincses városban, ahová 1940 decemberében egy olyan irodalmi estre hívták meg, ahol a *Kisebbségből – kisebbségbe* gondolataival figyelmeztet arra, hogy az ottani magyaroknak a bécsi döntés után, kisebbségi

sorsukból „kiguvadva” sincs joguk vidám többségnek érezni magukat, hanem „azonnal egy másik kisebbségi sorsba kell beállniuk”. Lehet, a személyes siker – az esten ugyancsak fellépő Kodolányi János tudósítása szerint ezerkétszáz hallgató figyeli és érti és issza a „szinte láztól fűtött szavait” – és a pillanat emelkedettsége láttatta ekkor vele szép gondolatnak a transzszilvanizmust, kései elismerésébe beleszöve a vendéglátókat megillető köszönetet is.

Erdély ünnepére, engesztelésképp, nemcsak kiszabadítja a névtelenségből Kós Károlyt és Sztánát, hanem össze is kapcsolja őket, az Ady és Csucs párhuzammal mintegy irodalmi emlékhelyé avatva azt az otthont, amelyet már jóval korábban Móricz Zsigmond egyenesen a legendák magasába emelt (*Varjúvári legenda*). A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* tervének megfogását egy sztánai kirándulás, látogatás képeihez kapcsoló történet szomszédságában tűnhet csak fel igazán, hogy a *Magyarok Romániában* ama utolsó, 16., a *Minőség forradalmából* kihagyott fejezete kivételes önismeretre vall, amikor a vonatoltan íródott útirajz kapcsán nehéz melakórt állapít meg. Hogy amíg ez készült, „sokszor egész közönyösen” ült az „idegenül csengő” szavai mögött – a beismerést talán épp a Kalotaszegről szóló utolsó előtti fejezet, a 15. igazolhatja a legmeggyőzőbben. Először is: úgy festi le a sovány földbe kapaszkodó színes vidéket, mintha soha, sehol sem találkozott volna vele – még a könyvek lapjain, még Kós Károly írásaiban sem. És mintha az útikalauzunk, a névtelenül szerepeltetett vezetőjük magyarázata is – a táj leleményes és kemény népéről, erről a pompázkodni tudó, ám ellenálló magyar fajtáról – újdonság volna számára, s nem tudná mivel ellenőrizni a hitelességét. Másodszor: az építkezések legrégebbi típusait vagy a faragások motívumait ismertető néprajzos okfejtéseit is az „inkább elhiszem” formulájával fogadja, fel sem hozva, hogy Kós Károly mindennek már a művészettörténeti és kultúrhistoriai hátterét is megrajzolta. Harmadszor: sorra járva a falvakat – Monostort és Valkót, Körösfőt és Bánffyhunyat –, végül eljut Sztánára is. Alig veszteget rá egy-két szót. Ezeket sem arra szánja, hogy Kós Károlyt a „legnagyobb erdélyi szellemi harcosok” között említse, „az egész erdélyiségnek valóságos atyjá”-t, „tipikus preraffaelita egyéniség”-et

látva benne – ahogy pár esztendővel korábban egy nem mindennapi sajtóvisshangot kiváltott könyv, Tolnai Gábor munkája tette (*Erdély magyar irodalmi élete*). Nem a lelkes minősítések-től tartózkodott. A pusztá néven nevezéstől. Így aztán Sztána a legnevesebb lakója helyett az *árnyékosságával* tűnt fel, és hogy ez az a hely, ahol „magyar írók és magyarfalók nyargalgnak egy csöndben s egy erdőben”.

Talányos, sejtelmes félmondat, különös költői kép, kiváltképp egy útirajzban. Titkaihoz talán úgy lehet közelebb férkőzni, ha ott keresgélünk, ahol a szerző a körösfői istentisztelet leírásakor: Ady versvilágában. Arról az érzéséről, hogy Kalotaszeg fővárosában, e „talár Gensben” egyet jelent magyarság, halál és protestantizmus, *A Kalota partján* jut az eszébe. Az elmúlásról, a pusztulásról a „Biztosság, nyár, szépség és nyugalom” verse. Egy elsüllyedt nép víziójával s egy végképp megrongált szív keserűségével a szépség és emelkedettség „rehabilitált idill”-jét (Király István) állítja szembe. Ám mit ellenpontoz a szokatlan látvány, a nyargalgtatásé? Nyilván az Ady „lovass versei”-ben oly gyakori rohanását (*Levél a végekről*), amikor a lovas fényes haját, barna haját lobogtatja a szél (*Absolon boldog székelye*); a *Vágtatás a Holdnak* elemi örömét vagy amikor véresre veri a paripák tomporát, így hajráztatja őket, hogy áttörjenek a szürke életen (*Dalok tüzes szekere*), és amikor „piros kedvű, új ütemű lovaghad” tagjaként száguldva jár a sárkány-paripán (*Új tavaszi sereg-szemle*). És nem azonos ütemű, természetesen, ez a nyargalgtatás a „vidáman előre” kocogással (*A menekülő lovas*), vagy azzal sem, amikor „Kocogok, lógok követlen úton / S hogy merre megyek, nem nagyon tudom” (*A ló kérdez*). De Ady-nak ebben a „külön képi szótárában” a legellentéteesebb jelentésűek a gyakorító képző nélküli alapigés költemények, a Halál „nyargaljon” bár (*A Halál lovai*), vagy „agyonnyargalt akarattal” a versbeli hős siessen (*Isten drága pénze*), új s új lovon, „megállás nélkül” vágtatva, futva „szépülten”, „hitesen és szerelmesen”, Istenhez foháskodva közben, hogy „hadd nyargaljon / Előbbre és tovább”. Az *Új s új lovat* soha meg nem álló, cselekvő szenvedélyű emberének „rég, emelkedett, szép” párosszal kísért rohanó, büszke hevét is lehűti a sztánai nyargalgtatás ironikusra stilizált látványa. Különösen, hogy magyar írók

és nekik pusztán a fajtájuk miatt vesztükre törő *valakik* iramodnak s torpannak meg, kiszámíthatatlanul és céltalanul. A hely pedig, az árnyék motívuma és az erdőé az ős sűrű, a köd-bozót, az erdővel, náddal benőtetett „pöre sík” képi világára emlékeztet: *Az eltévedt lovaséra*. Itt is azonban a vak ügetés vagy az „új hináru utnak” való nekivágás eltökélt és makacs lovaszt feltételez. Akik eltévedtek, azok nem nyargalhatnak, méghozzá gyanútlanul és jóhiszeműen, hiszen nem csupán az ellenfelükkel, de egyenesen az ellenségükkel („magyarfalók”) passzióznak, pocskolják az időt. És mert írók, gebék vagy paripák helyett nyilván szavakon lovagolnak.

Bármekkora homály fedje azonban továbbra is a *Magyarok Romániában* félmondatának e nagy körülményességgel megfejtteni vágyott titkát, annyi talán megállapítható, hogy szerzőjét nem vonzza az árnyékos Sztána, a magyar írók itteni cselekedeteit pedig nemhogy idillinek, szépnek és tetszetősnek, de még hasznosnak sem látja. Ha költői képbe burkoltan is, de megisméltódik a Brassó után hozott ítélet. A lojalisról, aki transzszilvanista. S aki, ha magyar író – fejtegette abban a fejezetben –, a kultúrközeledést szolgálja, a román írók leereszkedő, barátságos megjegyzéseiben pedig a „másik fél lelkiismeretét hallja, és siet a maga lelkiismeretével hozzásimulni”.

2.

Kis kötetet kitévő vállalkozásához, a két világháború közötti erdélyi irodalom alkotóiról készített portréinak, több esztendő alkotásait elemző esszéinek és rövidebb-hosszabb kritikáinak a nem is oly vékony könyvi gyűjteményéhez is alkalmi felkérések szolgáltak ösztönzésül. Többször fölhozza: első nagyobb tanulmánya megírását egy folyóiratszerkesztő bizalmának köszönheti. Bár nem nevezi néven se a lapot, se a szerkesztőt, mégsem érdektelen tény talán, hogy az *Erdély lelke a legújabb irodalomban* közlését nem irodalmi vagy irodalomtörténeti közlöny vállalta, hanem az a *Társadalomtudomány*, amelyik korábban a Jászi Oszkár vezette Társadalomtudományi Társaság orgánuma volt. A Földessy Gyulának küldött első levele (1927. december

24.) elég élesen bevilágít annak a döntésnek a háttérébe, hogy miért nem a *Nyugatban* – ahol, igaz, a novellapályázat nyertese lett – próbálta ki elemzői, értekezői képességeit, és miért nem ott indította útnak a kisebbségi magyar irodalmakról szóló hatalmas sorozatát, a szinte hónaponként megjelentetett figyelőjét. Ha a szóhasználata és indoklasmódja más is, és ha egy folyóiratot nem azonosít is egy fővárossal, a lényegtel tekintve mégis majdnem ugyanazt mondja – bizonyosság lehet erre az 1939-es cikk, a *Budapest meghódítása* is –, mint a mottóban szerepeltetett Jászi-publicisztika Budapest diktatúrájáról, az eszméit, ideológiáját, sablonjait, rutinját és kávéházi zsargonját az országra rákényszerítő hatalmáról. A *Nyugatnak* sok volt az ő magyarsága; látta, hogy köztük sosem tehet semmit a sorsos társaiért; a társadalom kíméletlen, már-már cinikus kritikusat vélték benne horogra kapni, ő pedig lelkes levélben vallotta ki nagy hitét a magyar irodalom jövőjében és egy új nemzedék felszínre hozásában – ama saját „organizátori” szerepében. Amikor nem sikerült őt a saját emberükké idomítani, Osvát a legkíméletlenebbül nyomta a víz alá; lelki vesztélgzár várt reá – és így tovább, a fél esztendeig tartó kétségbeesett ténfergés ecseteléséig, majd a *Protestáns Szemle* méltatásáig, amelyik úgy emelte föl őt, hogy szinte folytatólagosan közölte főleg erdélyi vonatkozású portréit, kritikáit. És hogy miért éppen a romániai kisebbségi irodalmat választotta, vagy miért maradt meg az első nagy tanulmánya után is – egy-két említett kivétellel – az erdélyi íróknál? Több helyütt szóba hozta ezt. Még nem is az Áprily Lajosnak küldött levél az első, 1928 márciusából, ahol a „klikkszemponctokat” erőszakoló „ellenirodalmi áram”-tól és a „jaj-ezt-sem-szabad mimózaság”-tól való undorodását egybekapcsolja az erdélyi fiatalok iránti kíváncsiságával. Már két évvel előbb, a *Nyugattól* történt elidegenedése idején kifejti a hagyatékbán hagyott *Új magyarok* (1926), hogy a Trianon óta alakuló „harmadik Magyarország” nem akar „idegen törekvések pajzsa” lenni, hisz a magyarság „külön európai hivatásában”, és tudja, hogy „minden egészséges magyar iparkodást” magába kell olvasztania. Ennek az új Magyarországot kifejező új szellemnek az erdélyi irodalom az első pozitív jele, bár „igazi elsődleges géniuszt” még nem hozott. Még nem tűnt föl az az „új írótypus”, aki „a *Nyu-*

gat-kor egyénieskedésé”-nek lejárta után elfogadja, hogy önmagunkkal babrálni kicsinyes és fájdalmas dolog; a világot kell ismerni, botanikát, biológiát, történelmet tudni, nem utolsósorban pedig – következnek a legfőbb ismérvek – a társadalom intézményei iránt kell érdeklődni, az írónak „a magyar népet, a magyarság félreismert kincseit kell magába szippantania”. Aki ismeri Erdély kultúrhistóriáját – érvel, nem éppen racionálisan, az első nagy tanulmányában, nagyjából a fentiekkel egy időben –, az vár innét valamit. „Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár”, mint ahogy jött is már a XX. század elején két rendkívüli ember innen: Ady Endre és Szabó Dezső, ám „Budapest elette őket Erdély elől”. Korai bizakodását, hogy „az új szabad magyar közszellem” Erdélyben fog megszületni, majd a romániai élményei csúfolják ki. A legkorábbi tanulmányában a nagy magyar tájakat – a Dunántúlt, az Alföldet és Erdélyt számbaveve még azért várja Erdélyből azt a tehetséget, azt a „nagy áttörő szellemet”, aki Magyarország és a magyar irodalom felé tudja majd fordítani Európa figyelmét, mert „a dunántúli lélek előkelő, de európai”, „az alföldi magyar, de lapos”, az erdélyi viszont „nemes és eredeti”. *Reményik Sándor* kapcsán is nagyon reménykedő a szónoki kérdésével: nem ébreszt-e máris tiszteletet az erdélyi irodalmi élet „nemesen liberális szelleme”, merthogy minden tehetségesnek ítélt írónak helyt ad? „Emelkedett szellem ez, mely a magyarság dolgait nem a mi béka-egér harcaink vakondtávtálatából nézi, de a történelem póruljártjainak az igazlátásával” – ad magyarázatot újabb szemponttal a várakozásának. A nemesen liberális inkább irodalomszociológiai, a pórul jártak igazlátásának inkább szociálpszichológiai nézőpontját a *Gyallay Domokos*-portré egy újabbal toldja meg – mintha a különböző pályák rajzai különböző válaszokat kínálnának arra az alapkérdésre, hogy miben különbözik az erdélyi szellem és lélek más tájak vagy (kedvelt fogalmával) „tájhazák” szellemiségétől és lelkiségétől. Eme újabb, eszme- és erkölcstörténeti nézőpont szerint a következő évtizedek magyar szintézist jelentő nemzeti irodalmának fölcsiholójává az „a konzervatív erdélyi lélek” válik, aki kortársaival szemben akár anakronizmust is jelenthet, szemmel láthatóan egy régebbi kor embere lévén, ám mégis, amikor a kortárs-nemzedék „túlélte törekvéseit”, az új

törekvések számára ő hozza „a múltból az első élő üzenetet” – jövődöli, látszólag nagyon is ellentétes tartalmakkal töltve meg az egyébként is gyanús erdélyiség, erdélyi szellemiség fogalmkörét. A regionalizmusról, az „egyetlen etnológiai-tájegységi világra” korlátozódó „esztétikai szemhatár”-ról beszélve a mai irodalomtörténetek horizontjától talán messzi esik az az idő és az a felfogás, amelyik a tradicionális művelődési és történelmi egységek öntudatra ébredését a regionális irodalmi mozgalmaktól is várta – szoros kapcsolatban az 1920-as évek nagy visszhangot keltett „tájirodalom elméleté”-vel. Pomogáts Béla hasznos transzszilvanizmus-monográfiája részletekkel is szolgál a nemzeti irodalmak tájegységek szerint kialakult változatairól. Ami pedig a szellemiség sajátosan „erdélyi” vonásait illeti: a nemesen liberális és a konzervatív jegyek egymást nem kizáró, de együtttható szerepéről értekezve Tolnai Gábor disszertációja (*Erdély magyar irodalmi élete*) egyrészt azt emeli ki, a historikus Kőváry Lászlóra támaszkodva, hogy ami Erdélyben konzervativizmus, az más magyar konzervativizmussal szemben szinte haladó szelleműnek tetszik, másrészt Kemény Zsigmondot idézi: „Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök között a szélső baloldalt foglalta el. Amit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt”. Mindezek alapján vélekedhetett úgy az „erdélyi lélek”-ről, ahogy Ady Endréről is: az ellentmondások egyensúlyba jutnak, a sokféle antagonizmuspárból illeszthető össze az önelemzése. A nem ma, de mindjárt a kisebbségi magyar kultúrák szerveződésekor felvetett kérdésre – *Van-e külön erdélyi és felvidéki irodalom?* – ezért felelheti Németh László egyfelől azt, amit a cím is idéz, hogy külön sorsoknak külön irodalom kell, vagy amit az 1927-es Reményik-portréban mond a katasztrófa nyomán külön világgá szakított Transzylvaniáról: „a külön világ külön szót keres” – másfelől pedig, amit az Áprilynak szóló első levélben magyaráz, hogy különösképp számít az erdélyi fiatalokra, bár nem fanatikusa az irodalmuknak, „sőt egyáltalán nem ismerek erdélyi, csak magyar irodalmat”.

A költő több, mint a táj – ez a velős kijelentés pedig azt a divatozó törekvést illeti, amelyik az erdélyiségen belül a székelység lelkiségének a feltárásával próbálkozik. Veszedelme ennek

az etnografikus részletekbe gabalyodás; az átfogó szemlélet, a „messzebb pislantás” helyett a még apróbb részletekre figyelés. E sokszor szóvá tett szintézis dolgában az előbb példának hozott Gyallay Domokosra, a *Föld népe* című novellás könyv és a *Vaskenyéren* című regény szerzőjére inkább csak ürügyként hivatkozott, a leendő nagy összegző helyett Jókai művészetének folytatóját látta benne, egy egészséges kedély mesélő kedvének bizonyosságát – észlelve a szellem bizonyos irányú iskolázottságának hiányát is. A *Tamási Áron*ról készített első vázolata 1927-ben kertelés nélkül ki is mondja: az erdélyi irodalmat inkább nemes szelleméért, mint művészi eredményeiért becsüli nagyra – bár éppen „a székelyek harmatfriss poétája” az, akitől már az 1926-os átfogó dolgozatában azt a bizonyos *rendkívüli* teljesítményt várja, és akit rá egy évre mint a magyar próza megújítóját köszönt. Az *Új nemzedék* 1931-es tablóján *Tamási Áront* rajzolva nyíltan kimondja, hogy öt évvel korábban, az összefoglaló ismertetésre készülve annyira meglepte a szerző első kötetét, a *Lélekindulás*, hogy mellette minden más írás „dilettáns iparkodásnak” tűnt föl, és tanulmányát szándékosan építette úgy fel, hogy „Tamási óriás árnyéka szinte elnyelte az egész transzszilván irodalmat”.

E félmondat Németh László egész kritikusi gyakorlatára fényt vet. Világosan látszik például, hogy az a lista, ahová Kós Károly és Kuncz Aladár és más transzszilvanisták alkotásait helyezte, nem a bizonytalan tájékozódás szülötte volt. A fölényes tájékozottságé, s nem a szorongó tájékozatlanságé. Ugyanígy csöppnyi bizonytalanság nélkül határozhatta el: kritikusként végig kell követnie a Tamási-pálya minden egyes állomását. Méghozzá annak korai belátásával és kérlelhetetlen követésével, hogy a műbírálóknak általában az a hitele, ha „mindenfelé van suhintása” (*Egy műfaj haldoklása*). Utóbb ugyan bánja, hogy egy-két esetben erősebbre sikerült a vágás, gorombábbra a mozdulat, ám mégis azok közé sorolhatja magát, akik a jó kritikákkal szerezték meg a jogot a rosszakra, nem utolsósorban pedig: egy nagy tehetség előtt törte velük az utat. Az a nyersebb, durvább hang, amit ő, a „rettenetes szigorú, brutális kritikusként” emlegetett ifjú műtész Tamási első regényeit bírálva megütött, nemcsak egy önállóságára, függetlenségére és megvesztegethetetlenségére

re kényes írástudó hangja, hanem a magáramaradt, a kiközösített emberé is. Azé, aki – *A kritikáról című* elmélkedése szerint – patológiakusnak tekinthető, mert kirí a Magyarországon megszokott háromféle kritika művelői közül. Az ő tanáriás felosztását és köznapias-szemléletes jellemzését követve: nem *esztétizáló* (ez a fajta megdicséri az ételt, de hallgat a kozmárról), nem *szegődött* (ez beáll jobbgágyispánnak az irodalom valamelyik Csák Mátéjához, s ő húzza deresre, aki az ura, az írófejedelem ellen vét) és nem is *szegődött* (ez „valami nagyfene országos ügynek” toboroz írókat). A behódolással felérő szegődését cáfolja egyrészt a mértéken felüli szigorúsága, másrészt az írói pálya alakulásához kötött kritikus önkorrekciójának az igénye.

Az előbbire elegendő lehet, talán, egynéhány minősítő fordulatot idézni: leíratik, hogy a *Címeresek* „silánysága száz lépésről kiált”, hogy az „utóbbi évek legelképezetőbb írói baklövése”, hogy nem is akar iránta objektív és igazságos lenni; hogy az *Erdélyi csillagok* elbeszélései „nincsenek a tehetség tenyészakupján”, az egyik „hidegleléses, bombasztikus darab”, a másik pedig – és éppen a *Szép Domokos Anna* című – „rosszfajta szimbolizmusban pácolt »próza ballada«”, de még a nagy örömmel fogadott *Ábel a rengetegben* ellen is van kifogása: a góbévicceknek legalább a felét kidobná belőle. És Tamási – a kezdő regényíró, aki „Katona Józsefnek érzi magát és Szabó Dezsőként viselkedik” – készíti a „káros kultúraellenes zseniromantika” nyomán eddig kialakított tehetség-ideálja felülvizsgálatára is. Önkritikára a kritikust. Nem szabad a tehetséget természeti tüneménynek tekinteni: ebből a felismerésből következik az önfegyelmező tulajdonságok – a „magamegtartás”, az útválasztó és a beilleszkedő képesség stb. – elismerése. „Az író nem erő, hanem mű s a munka a fizikában is erő és út szorzata; az az erő, amely egy helyben topog, nem végez munkát” – az a kritikus vélekedhet így, aki az írást mesterségnek (is) tartja, és az alkotás megmunkálását, „megcsinálását” fontosabbnak véli a témánál. Ugyancsak a *Címeresekről* szólva vallja be, hogy nincs nagy véleménye azokról a művekről, „amelyek egy-egy társadalmi osztály »ábrázolását« tűzik maguk elé”, mert – érvel – az író a szociológiának és a történetírásnak csak dilettánsa lehet, miközben „a magasabb művészi célokat elszalasztja”. Az ugyanebben az esztendő-

ben, 1931-ben keletkezett tanulmány, *Az irodalom önkormányzata* még élesebben fogalmaz, a múlt századi felfogás folytatójának nevezve a „társadalmi problémák felvetését és megoldását” a maga végcéljának tekintő irodalmat. Ezzel szemben – írja – a „jobbak” valamennyien a művészet belső területei felé törnek, művészetüknek nincs pártszíne, „szikrázó jégsáncokkal” zárnak el maguktól „minden olcsó aktualitást”. Valéry és Gide, Proust és Ortega, Joyce és Virginia Woolf nevét hozza fel bizonyossággal, hogy aztán – miként előbb is – telve szarkazmussal hárita el a világnézetekhez való csatlakozás gondolatát, a „politika bolhaszemszögé”-t, hirdetvén, hogy a „művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai”, és hogy nem paradoxon: „az író társadalombefolyásoló erejét csak azzal játszhatja el, ha szolgálként csatlakozik valamelyik társadalmi mozgalomhoz”, mert egy mű társadalmi következményei kiszámíthatatlanok, és „ami délelőtt agitatív hőstett, délutánra dögök rugdalása csak”. Az író társadalmi kötelessége ugyanaz, ami az írói – állapítja meg –: híven rögzíteni a szellemi erők benne kialakult egyensúlyát. Itt mutatkozik meg, hogy a kritikus szegődése egy tőről fakad a szegődtetésével, és hogy a csipős gúnnyal emlegetett nagyfene országos ügyek között nem lát különbséget: egyre megy, hogy a marxizmusnak, a katolicizmusnak, a parasztgondolatnak akarna-e híveket toborozni – ezek *A kritikáról* példái –, vagy a *querela Hungariae* elmondóinak, netán az irredentizmusnak – ez pedig Székely Mózes könyvével és Reményik Sándor költészetével kapcsolatban merül föl.

A *Zátony* kapcsán előbb kijelenti, hogy nem ad igazat azoknak, akik egy alkotást, csak mert az egy „nép sikolya” is, minden irodalmi szempont alól fölmentenek, majd a könyvről magáról azt állítja, hogy nem regény, hanem „egyetlen hosszú, jelenetezett panasz, amelyet éppúgy meg lehetett volna írni történelmi vagy politikai műnek, mint népszövetségi memorandumnak”. Nagyon elhibázottnak, mi több, ízléstelennek nevezi nemcsak művészi, de „talán irredenta szempontból is” a kereket: azt, hogy egy farkaskutya az elbeszélő, ő üvölti el Erdély panaszát. Mint aki előbb vagy utóbb mentegetőzni lesz kénytelen, közli, hogy bár sohasem írt irredenta verseket, mégis személyes ügyének tekint minden magyar lelket, és gyűlöli az erő-

szakot, és megveti a türelmetlenséget. Nem menteni szándékoszik tehát Erdély új urait, amikor azt kérdezi: a *Zátony* helyes arányba állította-e az igazságot alkotó tényezőket. A fő kérdése: „Szabad-e a románok magyargyűlöletét a világtörténelmi gyakorlatától ennyire izoláltan, az 1919 előtti magyar viszonyoktól ennyire függetlenül, csak mint védtelen emberek ellen elkövetett hatalmi merényletet nézni?” Aggasztó szerinte, hogy Székely Mózes „bántó türelmetlenül” intéz el minden olyan jelenséget, amely a magyar kisebbség kilátásain látszólag javít valamit. „Mintha jobban ragaszkodna a kétségbeeséséhez, mint Erdélyhez” – szól a végkövetkeztetése, mielőtt elhangozna a dicsérete is a szerzőről, aki „volt annyira férfi és lett annyira író, hogy tovább tudja oltani a haragját, kétségbeesését s nem utolsósorban: konzervatív heroizmusát”.

Hogy az Erdélyben nem kapható könyvről Németh László mégsem különvéleményt jelentett be, az Makkai Sándortól függött: *Nincs menekvés?* című cikkében ő is teljes lényével szembefordul azzal, aki Erdély pusztulását, az erdélyi élet lehetlenné tételét azért hirdeti, mert jó politikának tartja. Teljesen reménytelen erőlködés és megható anakronizmus szerinte „az a magyar romantika és szentimentalizmus”, amelyik szörnyű veszteségek, sebek, romok „égbekiáltó jajszavával” akarja kierőszoakolni egy ellenséges vagy közönyös világ alvó lelkiismeretének fölriadását. Nem lehet hinni az ilyen lelkiismeretben – vitázik, ám nem Németh Lászlóval, hanem a *Zátony*t nála hamarabb a *Nyugat*ban szemlélő Fenyő Miksával. Akit már a kötet figyelmébe ajánlója megindított: a lélegzet-visszafojtó elragadtatásából sokat megértett. „Egyetlen jajkiáltás ez a könyv – szólnak a méltató szavai –, a jajoknak szaggatott, csaknem artikulálatlan hangján és ebbe a jajkiáltásba, ebbe az S. O. S.-üzenetbe van beleszorítva – lebilincselő erővel – negyedfélmilliónyi elszakított magyarságnak – Erdélyben, Csehszlovákiában, Jugoszláviában – elkerülhetetlennek látszó sorstragédiája.” A recenzens kiemeli még az író erejét, eredeti tehetségét, majd befejezésül – kissé váratlanul – közli (és a címzett, összefoglaló tanulmánya okán akár Németh László is lehet), hogy az utolsó esztendőkből „sok mindenféle” írást olvasott az „erdélyi lélek”-ről, nem éppen meggyőzőket, különösen pedig e lélek megkülönböztető jegyei-

ról kapott keveset. Nem tudja tehát – így a folytatás –, hogy van-e ilyen külön erdélyi lélek, de ha van, akkor „nagyon kell tiltakoznia e könyv ellen, melynek cinteremi seregszemléje nem igen férhet össze az »erdélyi lélekkel«, mely nyilván ki akar kelni mély sárkánysírából a múltnak, élni akar, teremteni, jövőért dolgozni.”

Németh László a Magyarországból kiszakadt Erdély új, eleven irodalmi élete bizonyosságául és példájául éppen annak a *Reményik Sándornak* a pályáját idézi, akinek az indulásáról eléggé megsemmisítő véleménnyel van. Az új helyzet megtalálja a szószólóit, akik magukra öltik a háborús, a forradalmi, az ellenforradalmi vagy az irredenta költő könnyen felismerhető jelvényeit – csupa csípős szellemesség, epés megjegyzés a publikum tapsáról, az ágálásról vagy éneklésről is. Merőben más fény, más beállítás ez, mint például Kosztolányi Dezsőé, aki a *Nyugatban* így köszöntötte „a román szuronyok között a magyarság jajveszékelésének” hangot adó Végvári verseit: „Ha a szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat”. Hét évvel később Németh László már-már szentségtörő módon az „alkalom cirpelői”-vel hozakodik elő, akik lassan, az elszállt alkalommal, mint a tücskök az ősszel, úgyis elhullanak – aztán ebből a példálózásból vált át egyenes beszédre, kimondva: Reményik „beugrásának erős dilettáns íze van”. Korábbi áttekintésében három nevet – Reményikét, Áprily Lajosét és Tompa Lászlóét – kiemelve úgy látta, hasonlóak abban, hogy „unalmasak, mint három mér-földkő, amely mégis egy nép szíve felé jelöl izgató utat”, és különbözőek: Reményik után csak szavak maradnak bennünk, Áprily után színek és zene. A portré tanulmány abban látja a *Fagyöngyök* szerzőjének érdemét, hogy több tudott lenni, mint „program-lírikus”: önmagát ellenőrző, önmagát magyarázó verseivel nemcsak igazi poéta lett, hanem minta, példa is. Az a „verscsináló módszere”, „amikor egy adott szituációhoz, élethez egy helyzetéhez fűzi reflexióit” a legtermékenyebb – találja a véleményét, szinte a mai reflektált irodalom híveinek szájíze szerint –, és egyben emberibb is a „szirt-Reményik”-nél. A „magamnak gyötrelmem, másoknak út” elrendeltetése, a „nincs hite

és hitet táplál”, „korom, aki gyűjt” kötelességtudata, és művészetbe vetett hite úgy emeli ki ezt a költészetet a „megdagadt epigrammák” vagy a „kitaposott kifejezések” hígságából, hogy szerzőjüket Erdély forrongó világának legjellemzőbb lírikusává teszi. Van nála nagyobb költő, mégis ő „az erdélyi költő” – jelenti ki. Amiképpen Reményik lírájában, akképp az egész erdélyi költészetben is megindulhat a tisztázás időszaka, a dilettánsok periódusát követően „a kritika, tisztulás, magyarázkodás kora”.

A tisztázás, a tisztulás: általában is kulcsfogalmak, vezérlő szavak Németh László kritikusi gyakorlatában. Esszéi, tanulmányai, bírálatai sűrűn reflektálnak mások írásaira, készségesek egy-egy nyílt vitában is állást foglalni, de a lappangó, rejtett polémiáktól, a felfedetlen utalásoktól, talányos célzásoktól sem tartózkodnak. Bartalis János *Hajh, rózsafa* című verseskötetéről például megjegyzi, hogy a tizenkét esztendő termése a magyar lírában nem egyéb, mint „bájos kuriózum”, az új korszakot jelentő vers pedig lokomotívsebességgel fog elhaladni e kedves világ mellett – végül hogy mindezt a „túlbecsülőknék” mondja, közéjük számítva Kosztolányit is. Sipos Domokos posztumusz verskötetét (*Vágtat a Halál*) kézbe véve Szentimrei Jenővel száll vitába, feltételezve, hogy a bevezető tanulmány írója őt is azok közé sorolja, akik halottsértést követtek el, amikor nem méltányolták eléggé ezt a nagyrahitott, merész és rokonszenves világnézetű embertársat. E feltételezhető feddés ellenére Németh Lászlónak van bátorsága mindjárt a felütésben torzóról beszélni s az „irodalom elvetéltjei”-ről, magyarázatképp hozzátéve, számára „a mű az egyetlen közeg, amelyen át az író hozzám férhet”. Csak a műnek hihet, az előszó akármit bizonygat is a szerzőről, akinek lehettek nagy emberi értékei, ám „hiányoztak belőle az emberi értékeket konzerváló művészerők”. Kosztolányin és Szentimrein kívül van aztán még, akivel nyíltan csatázik, mégpedig a másutt Ady mellé emelt, rendkívülinek méltatott Szabó Dezsővel. Az ok: Tamási Áron első regénye, a *Szűzmáriás királyfi* Szabó Dezső szerint nem egyéb az ő *Csodálatos életének* utánzatánál, bányáság és szélhámosság. Németh László műfajilag ugyan a „legelhibázottabb írások egyike”-nek tartja a regényt, ám szembeáll a plagizálás vádjával,

a mű erényeit sajátosan Tamási-erényeknek látva, legfeljebb azt engedve meg, nem kis malíciával, hogy a hézagöltő frázisokban Szabó Dezső a maga kitekert mondásaira ismerhetett. Az *Elő-
őrs*ben közölt *Sületlenség* című kritikája az ifjú tehetségben ta-
lán saját maga megtagadott múltját akarta eltángálni, ugyan-
olyan fegyverekkel fordulva ellene, mint amilyeneket – „a mű-
vészet iránt is illojális modorban” – annyiszor szegeztek neki is.
Ezért is nevezi Németh László, bárdolatlan egyszerűséggel, „hó-
hércikk”-nek a plágium gyanúját megfogalmazó kritikát. A gya-
núsítottat viszont azzal a példával biztatja, hogy az embert időn-
ként szíven rúgják, de ha nem állt meg a szívünk, „egy pillanat
múlva csak annál dacosabban fog verni”.

Németh László polemikus kritikáinak, vitairatainak másik
fajtája tehát névtelenségben hagyja az ellenfeleket, nem vállal-
kozik sem a szerzők, sem az orgánumok megjelölésére. Amennyit
veszít így a filológiai pontosságban, annyit nyer a lényeg kieme-
lésében, az eszmecserét kínáló alkalom szellemes megragadásá-
ban. Makkai Sándor *Ördögsekér* című regénye, illetve Áprily
Lajos költészete körül kialakult eltérő vélemények, összeegyez-
tethetetlen értékítéletek készítették úgy állásfoglalásra, hogy nem
személyekkel, hanem szemléletekkel szállt szembe. Makkai Ady-
könyvét, a *Magyar fa sorsát* nemcsak mint a „faj fenoménje”
előtt tisztelgő, sikerült írást dicsérte, hanem mint az új nemze-
dek megtalált hangnemét, ünnepélyes komolyságát is. Ez a „jó-
kor jött és szerencsés” könyv egymagában is kíváncsivá tette
volna a „hozzáférhetetlenség Siegfried-csuklyájá”-ba burkolt
Ördögsekér iránt – érdeklődését csak növelte az első kiadás
botránys fogadtatása. Dühös röpiratok és „dühös püspökfiak”
támadták a szerzőt, a fiatal főpapot, mert „Biblia-fogó kezével a
testvérszerelem leírására vetemedett”. Németh László az anyjá-
val háló Oidipusz történetét hozza fel például, bizonyítva, hogy
az sem lehet pikáns, az sem csiklandozhat. Ekképpen az *Ördög-
sekér* is bátor elgondolású, „cingár skrupulusoktól ment könyv”,
határozottan erkölcsös, mert egész elgondolásában a „bűn tra-
gikuma” dübörög ki. A védelmet vállaló kritikus most is (mint
Szirmai Károly és mások esetében) a már ismert módon íté-
lkezik: miközben fölmenti Makkait – az erkölcstelenség vádja
alól –, aközben le is leplezi, az előbbinél súlyosabb regulával –

nem szívesen, de kimondja: „a regényt nem költő írta”. A jól elgondolt alakok csak addig élnek, amíg a koncepció élteti őket; a nyelve elmondja a mondandót, de „nem fölszántott, nem újraköltött nyelv, a mindenkié s nem a poétáé” – adja elő a kifogásait, odáig, hogy Makkai Sándor mint előkelő magyar, mint fennkölt tudós, mint a magyar protestantizmus megtalált fiatalága az irodalomban ne akarjon „középszerű kürtös” lenni, vállalja inkább a küldetését: „legyen komoly papja a népnek, amely nemzetnek gyöngye volt, de felekezetnek erős lehet”.

A túlzásoktól óv, a mértékvesztéstől tart Áprily Lajos költészetének értékelésekor. Az összefoglaló dolgozat ugyan Erdély legnagyobb művészeinek látja, különös tekintettel kész hangjára, *Az irisórai szarvassal* jelzett létszimbólumára és síriralaira, ideértve azt is, amikor mintegy a saját élete epilógusát írja, „s mi értelme volna egy epilógusban valami soha nem hallottal próbálkozni”; a rá egy évre keletkezett portré is hangsúlyozza, hogy Berde Mária prózája mellett az ő versei jelentik „természet és ember új intimitását” az erdélyi irodalomban – mégis, minden magasan méltató szó ellenére ott az intés a zárlatban: csak ártnak azok, akik jobb híján Áprilyt teszik meg az új, nagy, magyar lírikusnak. „...ne kiáltuk olyanok nevét – hangzik a befejező mondat –, akik nagyon kedves szőlőshalmok, de mégse működő vulkánok.”

Mai értelmezői közösségek is lelkesen csetinthezhetnének, olvasván a *Berde Mária*-portré alap gondolatát: „a magyar irodalom legjelentősebb mondanivalóit nem a művek tartalmában, hanem a megfogalmazásukban, a művek lelkét jelentő gesztusban adta a világ tudtára”. Berzsenyi líráját, Arany balladáit említi bizonyosságul, miután az író zenei motívumokra alapozott jeleneteit és szavait, *A szent szégyen* kompozíciós elvét dicsérte. „Zenekara sípok egymást hajszólo szólamaiból áll. Nem széles hangszerelésű, de mélyről jövő” – méltatja a szerzőt, azon kevesek egyikét a transzszilvanisták közül, akit nem fedett el ama óriás árnyék, a Tamásié. Ha csak a minősítő szavak számítanak, és nem a hely is, amit a kritikus az irodalmi életben a szerzők tehetsége alapján kijelöl, akkor akadna Tamásinál fényesebb, óriásibb génusz: Gulácsy Irén. Az előbbi képet használva: a Gulácsy-regényeket körülávázó szuperlatívuszok nyomán itt

kellene a működő vulkánt keresni, hozzá képest az *Ábel* szerzője kedves szőlőshalom lehetne. Már az első, összefoglaló jellegű dolgozat is lelkesült: hibátlan kompozíciójú, tökéletes munkaként értékeli a *Hamuesőt*, mondván, „Tömörkény, Móricz, Szabó Dezső erényei együtt egyetlen feladat hibátlan megoldására”. Az ennyire elismert vagy – Németh László szavával – „megrajongott” író-nővel kapcsolatban fölmerül ugyan a gyanú, hogy ha az egyéniségét feláldozza az impozánsért, akkor talán „impozáns-volta is pillanatnyi csak” – aztán az önálló portré (*Gulácsy Irén*) meg az ugyanebből az esztendőből, 1927-ből a *Fekete vőlegények* méltatása újra az elemi erejű, nagy formátumú szerzőt magasztalja. Vulkánnal állunk szemben – így a helyzetrajz –, nem vakondtúrással. A portré az „új nemzedék legimponálóbb epikus tehetségé”-ről készül, a mohácsi vész körüli negyven év regénye itt annyira nagy értéktől súlyosnak mondatik, hogy a kritikus a Trianon után „egy új világtengerből először kibukkanó föld csúcának” tekinti. Olyan alkotásnak, amelyet a fogatkozásai sem szoríthatnak ki a nagy magyar regények közül, és keltsen bár hiányérzetet a nyelve, a *Protestáns Szemle* recenzensét mégis tőle szokatlan summázathoz juttatja el a rajongás: „minden ma élő magyar író közt legnagyobb epikai érzékével, képzettségével, munkakészségével, minden hatásra fogékony szellemével Gulácsy Irén a legkiválóbb magyar összefoglalók egyikének ígérkezik”. A *Fekete vőlegényeket* üdvözlő túlhevült hang még nyilvánvalóbbá teszi, hogy a kritikus később sem a műfajjal szemben táplált ellenszenvet, előítéletek miatt hallgatott a transzszilván történelmi regényekről, Kós Károly, Tabéry Géza, Nyíró József, Bánffy Miklós és mások műveiről. Elfogultságoknak különben se igen adta át magát, kritikáiban nem engedett eszmei, politikai természetű rokonszenveknek, az ideológiai részrehajlás mámore idegen volt tőle. Hogy mennyire, azt két szerző értékelése is tanúsíthatja még: Nyíró Józsefé és Karácsony Benőé. Az utóbbi *Pjotruska* című regényéről két helyre is ír, előbb a *Napkeletbe*, majd a *Protestáns Szemlébe*, mert: „megint egy név, akinek minden írására figyelniünk kell”. A könyv felületén túl soknak találja ugyan az egyéniséget, az elgondolás és a világszemlélet mélységeiben pedig túl kevésnek, mégis egészen társalannak tudja a történetet „összevissza cikcakkokban” elbeszé-

lő alkotást. Ami elragadja: a szeszélyesen csapkodó, váratlan fordulatot hang; a gunyorosságnak és a megindulásnak, az intuitív sziporkázásnak és a cinizmusnak az „állandó egzaltáltsága”. E hangnemi gazdagsághoz, színes változatossághoz képest Nyíró Józsefet már az összegző tanulmány is a székely specialitásokban való eredetieskedés miatt marasztalja el. A hangjában van valami hamis, csinált, ami tüstént megüti – összegzi a *Székely írók estélyén* szerzett tapasztalatokat, de az *Isten igájában*, majd a *Kopjafák* sem indítja más belátásra, mint hogy bizonytalan ízlés és félelmetes tehetség, zavaros pogány-katolikus világnézet és komoly férfiméltóság marakodik, birkózik bennük összekötve. Mindig kísért a veszély, hogy a végletekbe ficamodva a bájosból édeskés, a hatalmasból dagályos, az ünnepélyesből nagyképű lesz, „a sötétben fenségesből pedig keresetten rémes”, a székely balsorsot a képzelet „irodalmias szuperlatívuszá”-val fertőzve meg.

Hosszú listát, tekintélyes névsort lehetne összeállítani végül, azon alkotókból és alkotásokból, akikre és amikre nem futotta az időből, nem teltt a helyből. Emlegethetnénk Markovits Rodion *Szibériai garnizonját*, az *Aranypontját*, várhatnánk a Tamási által is lelkesedéssel fogadott regények, az *Új pásztor* vagy *Az Idő katonái* szerzőjének nevét, Szilágyi Andrásét. Aztán Nagy Dánielét, (Kolozsvári) Grandpierre Emilét: az előbbitől a *Cirkuszt* mint az erdélyi szociális regények sorának megnyitóját, az utóbbitól a *Rostát* emelte ki Tamási a *Literatúra*-beli cikkében (*Regényírás Erdélyben*), arra a kérdésre keresve választ, hogy hol fut össze a történelmi regény és a szociális regény, ez a „két regénypatak”, és mi lesz belőlük azután. Fölvehető volna, a csehszlovákiai sarlósok példájához visszatérve, hogy vajon szándékosan hallgatott-e az 1930-ban indult lapról, az *Erdélyi Fiatalokról*, és a rá egy évre megjelentetett *Új arcvonal* című antológiájukról, tizenkilenc ifjú seregszemléről. Vagy ott lehetne Dsida Jenő esete: a munkássága helyett a vérmérséklete foglalkoztatja, amennyiben a *Magyarok Romániában* egyik helyén „melankóliás költő”-ként rajzolja le.

A hiányzó szerzők és könyvek száma szaporítható volna még, természetesen – ám csak akkor, ha Németh Lászlóra vonatkoztatva hiányozna belőlünk a belátás nemes tulajdonságának a

minimuma is, úgy képzelvén őt, mint aki nemcsak képes, de köteles is volt a kisebbségi magyar irodalmakat áttekinteni, rendszeresen és módszeresen szemlézni. Ám mert hivatása volt nem egyszerűen kritikusnak, hanem írónak, mi több, a szellem emberének lenni, ezért nekünk, e tárgyú bírálatai mai olvasóinak csak akkor lehet hiányérzetünk, ha elképzeljük azt az impozáns irodalomtörténetet, amit a Trianon utáni magyar irodalmakról Németh László megírhatott volna.

* Az írás részlet egy hosszabb tanulmányból.

Bertha Zoltán
„VILÁGIRODALMI KÖLTŐ”,
„SZÉKELY HOMÉROSZ”

Németh László Tamási Áronról

Nemzedéktársai közül (és nemzedékszervező erőfeszítései közepette) talán senki másnak nem szentelt Németh László olyan rendszeres kritikai figyelmet, mint Tamási Áronnak és műveinek. „Olyan író ő, akinek minden munkájáról írtunk és írni fogunk. Van-e ennél nagyobb dicséret?” – szögezi le az *Erdélyi csillagokat* mérlegelő 1930-as bírálatában,¹ s a különleges tehetség iránti tisztelet és megbecsülés kifejezésekképpen lényegében eleget is tesz ennek a magára szabott programnak. Műről műre, könyvről könyvre haladva – közben áttekintő pályaképeket is vázolva – jut el az olyan összegző értékelésekig, amelyeneket például az 1942-es *Magyar Csillag*-beli tanulmányában² fogalmaz meg Tamási Áronról és művészi szerepéről, színjátékai kapcsán, azok minőségsajátosságait elemezve: „Tamási, ha nem is a legsokoldalúbb, de a legtökéletesebb prózaírónk. A novellában meg sem közelíti senki; regényeiben is olyat csinált meg, amit tán senki sem: messze előre tolt a művészet hőcsúcsai felé a regény határát s ugyanakkor meghódította a közönséget is.”

„Tamási Áront Németh László a zsenialitás kegyelmi állapotában mutatja be” – állapítja meg Grezsa Ferenc, aki az olyan némethi véleményösszefoglalások mellett, miszerint „aligha volt e századnak nagyobb novellista tehetsége”, mint Tamási, aki csak

¹ Tamási Áron: *Erdélyi csillagok*. In: NÉMETHI László: *Két nemzedék*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1970. (A továbbiakban: *Két nemzedék*.) 258–261. (Eredetileg: *Napkelet*, 1930/1., 83–84.)

² Tamási „játékai”. In: *Két nemzedék*, 650–655. (Eredetileg: *Magyar Csillag*, 1942/13., 403–407.)

„a *Hét krajcár* és *Magyarok Móricz Zsigmondja*” mellé állítható – kiemeli Németh László meglehetősen éles bíráló megjegyzéseit, súlyos kifogásait is (például a *Címeresekre* vonatkozókat), illetve az erényhangsúlyozó téziseket árnyaló elmarasztalásokat; hogy például „Tamási nem az a tehetség, aki felől nyugodtan alhat az ember. Egymás mellett rügyezik rajta csodálatos remek és naiv balfogás.”³

S valóban: a méltató hang, a „páratlanul eredeti ember” alkotásainak lelkes tárgyalása folyvást összekapcsolódik, kiegészül a negatív értékítéletek, vagy legalábbis a fogyatékoságjelzések élénk sorozatával. Jószerével nincs olyan Tamási-mű, amely maradéktalan elismerést vívna ki; sőt, műfajkísérletek egészét illeti olykor a kudarcrögzítő éleslátás. A megemelő jelzők, a várakozáscsigázó kijelentések természetesen ebben az összetettségben és rétegezettségben bontakoznak hitelessé. „Ha az egész magyarságot, az egész emberiséget ugyanazzal a szerencsével fejezi ki, mint szűkebb hazáját, a magyar irodalom világirodalombeli reprezentánsává nőhet” – hangzik a *Lélekindulás* kapcsán az 1926-os (*Az erdélyi irodalom* című) összefoglaló esszéből;⁴ s tovább: Tamási „páratlan elbeszélő talentum, történeteit emlékezetbemarkolókká keríti s ami meglepő: a magyar irodalomban társtalan módszerrel”; „mozgalmasság”, a „hangulat tarkasága” jellemző rá, „egyik oldalon a paradicsomi ember romlatlan enyvelése, másikon a sötét hatalmak, természet, fá-tum, ember végzetes szava”; s legfőképpen: az „erőben is a háj” „virágnyelve”, költőisége – úgy, hogy „székely mese, ballada, történelem, faragás, viselet, székelykapu, Benedek Elek, Szabó Dezső: logikus egységbe kerül”. A hiányérzeteket pedig akkor lehet Németh szerint csökkenteni, ha az író „egy árnyalattal még magasabbra” igyekszik lépni „a részletek fölé”, mert – így az 1927-es *Protestáns Szemle*-beli tanulmány⁵ –: az első Tamási-

³ GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Budapest, Szépirodalmi, 1990., 125–126.

⁴ *Az erdélyi irodalom*. In: *Két nemzedék*, 181–190. (Eredetileg: *Erdély lelke a legújabb irodalomban* címen. *Társadalomtudomány*, 1926/5., 392–401.)

⁵ *Tamási Áron*. In: *Két nemzedék*, 195–199. (Eredetileg: *Protestáns Szemle*, 1927/4., 237–240.)

novelláskötetben „csodálatos szomszédságban található az induló író első hebegései: patetikus tirádák és a fölényes költő nagyvonalú s mégis sokízű remekei”, melyekben a mese „egyszerre gigászi és egyszerre gyermeki”. A *Szűzmáriás királyfi* kritikája (1928)⁶ viszont már inkább az elhibázottság tényének (vagy vélt tényének) bizonyítékait sorakoztatja; „a könyv zenei megoldása hibátlan, mondatai verssoroknak hatnak, hullámszuszuk új s mégis egyensúlyozott” – halljuk egyfelől, emellett azonban „modoros”, meseisége „túlaprózott”, „elkicsinyeskedett”, valószínűtlenség és valószínűség közt „bizonytalan szférákban lebeg”, így elkerülhetetlenül kétséges és „bombasztikus” „nagyotakarássá”, „nagyotmondássá” torzul – hangzik másfelől (s később, például 1931-ből is⁷). A *Címeresek* olvastán (1931)⁸ pedig már egyenesen a „szégyenkezés” fogja el Németh Lászlót; a „költészetet politikára, az állandó ihletmámort pornográf részegségre váltotta fel” ez a regény, s Tamási az „olcsó irodalmi hősködést produkálja”, „ponyvaregény-ízű képtelenségekkel”, pamfletszerűséggel, s még az új erények: „a folyamatos olvashatóság” és a „relatív érdekesség” is bűn a *Szűzmáriás királyfi* hibáival szemben szerinte.

Az értékelő, értékértelmező Németh László tehát alig vitatható pontossággal rajzolja föl a Tamási-életmű egyenlenségeit, s ha ugyan még az *Ábel*ben is sokallja a „góbé-vicceket” vagy a keresett, „kacsaringós” „góbéságokat”, az „erőltetett” helyzeteket (1932⁹; 1934¹⁰), a *Jégtörő Mátyás*ban pedig kissé érdekellennek vagy egyhangúnak találja is a cselekményszövés mód-

⁶ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. In: *Két nemzedék*, 254–258. (Eredetileg: *Napkelet*, 1928/21. 691–693.)

⁷ *Új nemzedék* 1931. Tamási Áron. In: *Két nemzedék*, 333–337. (Eredetileg: *Nyugal*, 1931/17. 307–310.)

⁸ Tamási Áron: *Címeresek*. In: *Két nemzedék*, 261–263. (Eredetileg: *Protestáns Szemle*, 1931/9. 567–569.) L. még: NÉMETH László: *Homályból homályba*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1977., I., 415.

⁹ *Székelyek*. In: *Két nemzedék*, 526–530. (Eredetileg: *Tanú*, 1933., 3. sz., 169–173.)

¹⁰ Tamási Áron: *Ábel az országban*. In: *Két nemzedék*, 475–477. (Eredetileg: *Tanú*, 1934., 7. sz., 103–105.)

jait (1936¹¹): e művekkel bizton jelöli ki a Tamási-oeuvre orma-
it. Ábelben elsősorban a kereszténység előtti görögös, odüsszeu-
szi „kifényesedett” lelkűséget, a naiv ártatlanság nemes termé-
szeti-mitikus erkölcsiségét, az egészségesen cikázó trefamester-
ségnek a „zord hésziodoszi, hegyi görögység” hangját felváltó „buja
és finom” költészettel-teliségét s a népi minőség „diadalra vitt”
erejét dicséri, illetve a „furfang” és az „élelmesség” „rügyezte-
tő” üdeségét, a kalandvállalás „arabeszkejt” és magasra ívelte-
tő „varázsszárait”; a *Jégtörő Mátyás*ban szintén új dimenziókat
fedez fel: „a szerkezetet és a csodát”, s megkérdezi: „Érzik-e
azok, akik az új nyugati regényben a csoda belopózásáért lelke-
sednek, a nagy lehetőségek csodálatos tengerszem törvényét, mely
a tatár kánra emlékeztető székely író a nagy irodalmi folyama-
tok eredeti követésére kényszeríti?” Hasonlóan nyugtázza a
*Szülőföldről*¹²: „Van-e példa rá, hogy a parasztvilág agóniájá-
ból valahol ilyen általános érvényű, mindenkit sugalló költészet
fakadt? Tamási titka igen egyszerű. Ő csakugyan együtt írta a
falujával a könyveit. Fölhasználta egy zárt törzs hagyományszű-
rőjét”; s a színjátékok – különösen az *Énekes madár* és a *Csa-
lóka szívárvány* – kísérleti kivételességét nyomatékosítva rámu-
tat¹³, hogy „Tamási Áron tudja, hogy ebben a században a ma-
gyar drámáért senki sem tett annyit, mint ő a négy bukott
darabjával. Meredeken megy fölfelé, voltak megcsúszásai, de most
már közel van a célhoz”; „jelentősége a magyar irodalomban
kezdettől fogva ez volt: a prózai műfajokat ő irányította legáll-
hatatosabban és legkönnyedebben a nagy költészet felé. De az
új drámának is ez épp a múzsája: visszalopni valamiképpen a
színpadra a költészetet”; s hogy a „farce”, „a középkor megőr-
zött nedvei nyílnak itt ki az arisztophaneszi játék új, magyar
változatává”, „Shakespeare sziporkázó prózája szójátékaival,
dúsabb, de nem gráciásabb és költőibb”.

¹¹ *Emberek a nemzet alatt*. In: *Két nemzedék*, 557–564. (Eredetileg: *Tanú*, 1936., 1–2. sz., 66–73.)

¹² *Népi író*. In: *Két nemzedék*, 681–705. (Eredetileg: *Magyar Csillag*, 1943/1., 3–8., 2., 67–74., 3., 131–136.)

¹³ *Tamási „játékai”*. (L. fentebb.)

Ezek az erőteljes értékítéletek alapozzák meg Németh László évtizedekkel későbbi összegező megnyilatkozásainak érvényességét is; az olyan kijelentéseit, melyek szerint Tamási „világirodalmi költő” (bár „hogyan ezt mikor fogják elismerni, már a világirodalom is, azt nem tudom, és fontosnak sem tartom” – folytatódik e gondolatmenet), vagy amelyekkel megvallja: „a fenomén maradt nekem mindig”.¹⁴

Németh László Tamási-képének értékelemző vonulata természetesen telítődik a jellegértelmezés, a sajátosságanalízis gazdag szempontrendszerével. A Tamási-művek közötti távlatos különbségtételek az író érdemeinek mérvadó kijelölésével egészülnek ki, ezzel perspektívákat nyújtva a két szellemóriás világképének, művészi alkatának, esztétikai karakterének a későbbi – prózatörténeti – megvilágításához, az összefüggések és eltérések paradigmatis megvizsgálásához is.

A Németh László-i kultúrfilozófiai és történeti-antropológiai beállítottság és szemlélet egyik döntő eleme az európai műveltség mélyrétegeinek a felderítési vágya. E felfogásban a „mélymagyarság”, „mély-európaisággal” és „mély-kelet-európaisággal” szervesül, s a bennünk és alattunk húzódó „Öreg-Európa”, „Ke-

¹⁴ *A fenomén marad nekem mindig...* In: NÉMETHI László: *Utolsó széttekintés*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1980., 851–854. (Eredetileg: *Alföld*, 1974/12., 12–14.) Hasonló szellemű Németh László további számtalan apró, elszórt megjegyzése is. Pl.: „Tamási Áron messze kimagaslik... az egész erdélyi irodalomból. A legnagyobb magyar elbeszélőtehetségek egyike ... magasan fölötte áll akármelyikünknek... Komolynak és tréfásnak ez az utánozhatalanul fölényes keverése ... meseízű elbeszélésvezetése a zsenialitás erejével meggyőző” (*Székely írók estélye*. In: *Két nemzedék*, 221–222.). „Első novellája jutalmául egy egész országot kapott ajándékba ... s Áron király királyként uralkodik e fölött az ország fölött” (*Utárol elbeszélő*. In: *Két nemzedék*, 423–427.). „...a legköltőibb magyar prózairó” (*Visszatekintés*. In: *Két nemzedék*, 503–522.). „...szépirodalmunk legnagyobb kísérletezője” (*Kétféle bemutató*. In: NÉMETHI László: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989., II., 21–25.). Tamási „az örök magyarság mai papjai” közül való (*Áprily Lajosnak*. In: *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1993., 59–60.). Ez utóbbival nagyjából egy időben (valamivel előbb, 1927-ben) tanulmányban is kijelenti – szintén Áprilyhoz kapcsolódva: „Igazán van Áprily Lajosnak: alig van írónk, aki a magyar próza megújítására többet tett volna, mint a székelyek harmatfriss poétája” (*Tamási Áron*. In: *Két nemzedék*, 199.).

let-Európával” kötődik össze.¹⁵ A szellemi magyar hivatás ilyenképpen a természetes részvétel Európa történelmi és spirituális folyamataiban, a beleszólás és a hozzájárulás révén pedig új megoldások szolgáltatása egy kultúra számára, amelytől „idáig csak megoldásokat kaptunk”.¹⁶ Ebből az aspektusból nyer kitüntetett figyelmet a Tamási-féle költőiség („poétai hév”, „a líra ihletőmlése”), a kimeríthetetlen, képeiben „szentivánéji játékok” úzó belső mitológiával töltökező lírai lebegés realitás és irrealitás, „ég és föld” között.¹⁷ Mert ha a „nemzetek akkor adják legjobb erőiket, midőn magukra eszmélve, a genezis ihletével először öntik tökéletes és eredeti alakba külön mondanivalójukat”, akkor ebben a „nemes és eredeti” erdélyi vétetésű szellemiségben, a dunántúli „előkelő, de európai”, illetve az „alföldi magyar, de lapos” mentalitástól is elkülönülő lelkiségben csaphat föl „a magyar géniusz” „nem remélt magasságokba”.¹⁸ Ebben az elképzelésben fog a hit, hogy „a magyar irodalom rendeltetése az irodalom visszaköltőtése lesz”, s az öntudat, hogy „pipiskedhetnek a próza szép lelkei, a magyar regény eposz lesz, a magyar novella elbeszélő költemény, a magyar líra új ritmusok honfoglalása” (s a színháték „drámai költemény”); „nagyon is hatalmas nyelvtradícióink vannak, nagyon is nagy költői lehetőségek csillantak meg titán-eleinkben, semhogy a műfajok európai megoldásaiba belenyugodhassunk”. A „színes”, „zamatos”, „naiv könnyűséggel” kápráztató, „déliabászerű”, játékos és költői sugárzású Tamási-stílus olyan alkatot revelál, amely – Németh szerint – „páratlanul” áll az egész magyar irodalomban: „Elsorjázom magam előtt a magyar alkat nagy megszólaltatóit: sötét, lezárt lelkek, mint Katona, szomorkás mókázga-

¹⁵ Vö. MONOSTORI Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, Magvető, 1989., 207.; és VEKERDI László: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, Új Forrás Könyvek, 1997.; BERTHIA Zoltán: *Németh László: Sorskérdések. Tiszatáj*, 1990/5., 79–91.

¹⁶ *A magyar élet antinómiái*. In: NÉMETHI László: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989., 125–126.

¹⁷ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. In: *Két nemzedék*, 254., ill. *Új nemzedék*, 1931. Tamási Áron, uo. 333–334.

¹⁸ *Az erdélyi irodalom*. Uo. 190.

tók, mint Csokonai, a lendület révültjei, mint Vörösmarty, méltóságos, komoly alföldiek, mint Arany, de sehol ez a nyájas és fantáziadús erő, ez a mesék méreteire szabott virágos kamaszság. A magyar természet új megnyilatkozása ő.”¹⁹ Az „eposz-regény” a *Szűzmáriás királyfi*ban azonban beváltatlan ígélet marad; s vele kapcsolatban²⁰ Németh László nemcsak a fogyatékos megvalósulás miatti csalódottságát, nemcsak az elbeszélés-mód, az epikai hitelesség, a mesebonyolítás zavaraira és a stílus mesterkétségére mutató kritikáját hangoztatja, hanem mintha elvi ellentmondásba is kerülne korábbi reményeivel, amikor kijelenti: az „eposz-regény minden hamis műfaj közt a leghamisabb”. A műfaji vétség a műfaji képtelenséggel azonos ebben a koncepcióban. S itt tárulkozik föl az a jellegzetes Németh László-i regényszemlélet – a némethi esztétika egyik alapvonása –, amely a lirizálás premodern vagy modernista tendenciáinak méltánylásával együtt – vagy annak ellenére – mégsem tud lemondani az analitikus lélektaniség, a mélyrealista tudatábrázolás igényéről, ösztön, alkat, szubjektum fundamentálonológiai egységének, antropologikum és morál, alkatminőség-meghatározottság és lélek egymást magyarázó kauzalitásának és ok-kölcsönösségének a reflexív leképezéséről. „A regényírás redukálhatatlan eleme mindig is a pszichológia marad”²¹; s „az író mégiscsak akkor a legtöbb, amikor embert gyúr”²² – szól az alap-ézis, s hogy Tamási emberábrázolása, alakteremtése alapvetően „szűkiskálájú”, inkább a mese, „mint a modern elbeszélés igényeihez mért a hősei lelki rajza”²³; olykor „sztereotípnak ható bábokat állít, akiknek ugyancsak kell bizonykodniok, hogy embervoltukat elhitessék”, ugyanis „tehetsége szerint egyéniségel- lenes író, nála az ember mint a világ egy szívdobbanása, imára kulcsolt keze vagy fölemelt ujjá él”.²⁴ „A regényben minden

¹⁹ Tamási Áron. Uo. 195–198., ill. Tamási „játékai”, uo. 655. és *Új nemzedék 1931. Tamási Áron*, uo. 334.

²⁰ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Uo. 254–258.

²¹ Uo. 255.

²² Tamási Áron. Uo. 199.

²³ Uo.

²⁴ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Uo. 256.

ember egy világ. Aki nem hiszi el, hogy az *egy* ember magában is van olyan érdekes, mint az emberiség s az *egy* fa, mint a teremtés, alkatánál fogva nem regényíró”²⁵ – mondja Németh László, aki ugyan elismeri a „teremlett világra mítoszokkal ráburjánzó képzelet”, a „nyelv-olvasztó” féktelenség „hihetetlen ragyogását”²⁶ (főként a Tamási-novellamodell kereteiben), s hogy Tamási alakjai „csak a mindenséggel félig összetapadtnak” élnek és lélegeznek,²⁷ ugyanakkor viszont kifejti szkepszisét az effajta dezindividualizáló, a szubjektum–objektum-határokat feloldó, naiv és közvetlen mitikus univerzalizálás, a stilizáló-retorizáló metaforikusság egyéniséghelyettesítő lehetőségeit illetően, mégpedig a deszakralizált vagy szekularizált individualitás pszichologikumának a szemszögéből. Egy olyan személyiséglátás horizontja felől, amely a képletszerű egyetemesítés és az archaikus-archetipikus mitológémákhoz kötődő sorsvonalkozlatás törekvéseit az áttételes jelentéstulajdonítás és a szubjektumkitöltő jelentéssűrítés módszereivel érvényesíti, s amely így – részben a Cs. Varga István szóhangsúlyozásának értelmében vett regénymonódiakon²⁸ keresztül is – közelít az emberlét egzisztencialista jellegű felfogásához is. A *Gyász* kapcsán, talán – súlyához képest –, kevés elemzés fordult e problémakör irányába (bár például Grezsa Ferenc említést tesz az egzisztencialista személyiségképről,²⁹ s Kocsis Rózsa³⁰, Bakonyi István³¹ és mások vizsgálják az elidegenedés viszonylatait), holott tagadhatatlanul erőteljes itt a transzcendens sorsigazolás nélkül is követett vagy akár erőszakoltan vállalt alkat-determináció, illetve szubjektum-önelvűség egzisztencialista színezetű létélményi és életérzésleti jelenvalósága: az autonóm etika radikális immanenciájának és levezethetlenségének szuggesztíója. A megmagya-

²⁵ Uo.

²⁶ Tamási Áron: *Címeresek*. Uo. 261.

²⁷ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Uo. 256.

²⁸ CS. VARGA István: *Tanújelek*. Budapest, Magvető, 1987.

²⁹ GREZSA Ferenc i. m. 135.

³⁰ KOCSIS Rózsa: *Minőségeszmény Németh László szépírói műveiben*. Budapest, Magvető, 1982.

³¹ BAKONYI István: *Elidegenedés és társadalmi cselekvés*. Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 1990.

rázhatatlanul egyszeri és értelmét tekintve közölhetetlen lélekjelenség látomása. Mindettől feltűnően különbözik az a XX. századi individuálkrízis, sőt a XIX. századi személyiségrétegződés előtti folklorisztikus-mitologikus szemléletállapotban gyökerező világgép, amely a szubjektivitás erkölcsi, metafizikai, sőt közösségi folytonosságát tételezi, illetve az intelligibilis én feltétlen eszményekre függesztett tudatalakzatait – a transzcendentális értékbizonyosságok és abszolút értékeszmék formáival homológ ideálképzeteket – demonstrálja, s ekként olyannyira lényegi létszemléleti és poétikai jegye a Tamási-szellemiségnek. Nem véletlen, hogy elbeszélései közül Németh László éppen a magatartásbeli, morális, társadalmi mentalitás- és szokásrendi feszültségeket exponáló *Himnusz egy számárral* címűt helyezi a legmagasabbra, s a tisztán prózai balladává tömörülő-stilizálódó *Szép Domokos Annáról* pedig „rosszfajta szimbolizmust” állapít meg.³²

A jelképies, fabulisztikus modellálás természetszerűleg mozgósít eredetileg populáris, orális ősmintákat, poétikai hagyományokat. De Tamási például a pikareszk tradíciónak is sajátos, szuverén: a népmesei struktúrával ötvözött változatát kristályosítja ki. S bár a kaland naiv természetessége rokoníthatja Ábelt Tersánszky Kakuk Marcijával is – ezt a párhuzamot Németh László többször is felvillantja³³ –, beszédes az eltérés a kétféle karakterképlet és világlátás között. Kakuk Marcit egyfajta egykedvű tárgyilagosság jellemzi (legutóbb Angyalosi Gergely a buddhizmussal, a „nem-ragaszkodás” viselkedéstanával hozta őt kapcsolatba³⁴ – de talán utalhatunk még egyebekre: a Babits által leírt keleties, eurázsiai, magyar realizmus flegmatikus vonásaira,³⁵ vagy az európai sztoicizmus, esetleg cinizmus lelki örök-

³² Tamási Áron: *Erdélyi csillagok*. In: *Két nemzedék*, 261.

³³ Tamási Áron: *Ábel az országban*. Uo. 476.; Tersánszky J. Jenő: *Kakuk Marci a zendülők közt*. Uo. 484.

³⁴ ANGYALOSI Gergely: *Kakuk Marci: a picaro és a buddhista*. In: ANGYALOSI Gergely: *A költő hét bordája*. Debrecen, Latin Betűk, 1996., 68–85.

³⁵ BABITS Mihály: *A magyar jellemről*. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939., 37–86.

ségforrásaira is), pozíciója a morális és ideológiai előfeltételezettség-nélküliség, Ábel viszont a nyílt értelemkeresés, a lét és lényeg egységéhez történő visszatalálás és felemelkedés, az őstényeket és végső értékeket (igazság, szabadság, szülőföldhözragaszkodás) szintetizáló teljességvágy és metafizikai teljességlátás – az átfogó vagy betetőző kaland, Northrop Frye szavával: a „quest”³⁶ – példázatos hőse, mondhatni: demiurgosza.

Az archaikum, a premodernitás, a mítosziság kérdésköreit érintő Németh László-i észrevételek (megerősítések vagy fenntartások) nyilvánvalóan inspirálják, kimondva vagy kimondatlanul, az őket felhasználó (rájuk támaszkodó vagy velük vitázó) későbbi Tamási-kutatásokat. Csak a legújabb eredményekből, az 1997-es Tamási-centenárium év hozadékaiból említve néhányat: a *Színház és rítus* című (Tamási drámaírását taglaló) sepsiszentgyörgyi kiadású tanulmánykötetben a szerkesztő Visky András idézi Németh Lászlót, miszerint Tamási „csaknem hagyománytalanul jelent meg”, s azt az újszerűséget fejtegeti, amellyel Tamási a zsáner ellenében a mítoszhoz fordult, s az úgynevezett történelem színháza, színháztípusa helyett az archaikus emlékezet színházát teremtette meg, ahol a szó elé a mozdulat, a beszéd elé a kép kerül (artaud-i módon), s a nyelvi elem a zeneihez közel álló funkciót nyer; idézi továbbá Visky Northrop Frye-t az irodalmi művek mítoszi igazságáról: „A mítikus ebben a másodlagos értelemben tehát éppen az ellenkezőjét jelenti a ‘nem egészen igaznak’: azt, hogy különösen fontos és jelentőségteljes. A szent történetek a társadalom sajátos, közös érdekét illusztrálják”³⁷; ugyancsak Frye-ra is utal a Németh Lászlóra szintén okkal hivatkozó és Tamásit az ún. „második modernség” körében látó Görömbei András is („A mítosz nem azért van, hogy leírjon, hanem hogy magába foglaljon egy adott helyzetet, oly módon, hogy jelentőségét ne korlátozza arra a helyzetre. Igazsága a szerkezetén belül van, nem pedig kívül”)³⁸; Olasz

³⁶ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*. Budapest, Helikon, 1998.

³⁷ VISKY András: *Mítosz vagy zsáner*. In: *Színház és rítus*. Szerk. uő. Sepsiszentgyörgy, Tamási Áron Állami Magyar Színház, Jókainé Laborfalvy Róza Színházpártoló Alapítvány, 1997., 7–16.

³⁸ GÖRÖMBEI András: *Sors és mítosz Tamási Áron művészetében*. Bárka, 1997/4., 72–84.

Sándor Némethről indulva és Némethre rímelve értekezik a *Jégtörő Mátyás* narratív összefüggéseiről, történet, fikció, képzelet és csoda formateremtő elveiről³⁹; a *Szűzmáriás királyfi* legfrissebb erdélyi kiadásának előszavában a szabadság transzcendenciájának fényességét érzékeltető Láng Zsolt úgyszintén az újító Tamásit támogató Némethet citálja⁴⁰; Poszler György viszont – implicite árnyalva, bizonyos fokig korrigálva is a kemény, lesújtó némethi bíráló véleményt – a *Czímeresek* problematikuságát a „misztikus epikai útkeresés” és a „realisztikus epikai remeklés” közötti érdekes átmenetként, a „teljes keresés és félig találás” pillanataként definiálja⁴¹.

A műnemkeveredés, az experimentális műfaj-összeolvasztás (lírai, epikai, drámai jegyek elegyítése – persze kérdésesen, hogy egyáltalán mi az, ami keveredik, hiszen „az általánosításnak hármely szintjére helyezkedünk a műfajokhoz tartozás tényében, többek között kibogozhatatlanul összekeverednek a természeti és a kulturális tények” – G. Genette⁴²), tehát a poétikai komplexitás azonban nemcsak az újdonsághozó, az avantgarde-dal is érintkező mítoszképző művészt karakterizálja, hanem a kollektív azonosságot, a közösségi gondolkodásmódot őrző és revitalizáló népi írótl, a regionális és etnografikus dimenziókat kitérítve megörökítő írástudót is. Szociologikumnak és esztétikumnak, nővumnak és tradíciónak a nagy művekben összeforradó szféráiról beszél Németh László is, s *Magyarok Romániában* (1935)⁴³ vagy *A költő és faluja* (1935)⁴⁴ című ütiesszéiben

³⁹ OLASZ Sándor: A „tündéri realizmus” Tamási Áron *Jégtörő Mátyásában*. In: OLASZ Sándor: *A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997., 82–88.

⁴⁰ Előszó: Láng Zsolt. TAMÁSI Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Bukarest–Kolozsvár, Kritérium, 1997., 5–11.

⁴¹ POSZLER György: *Elvetélt Nagyregény vagy Töredékes Novella? Kőrunk*, 1997/11., 27–32.

⁴² GÉRARD GENETTE: *Műfaj, „típus”, mód*. In: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk. Kanyó Zoltán, Síklaki István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988., 236.

⁴³ In: NÉMETHI László: *Sorskérdések*. 336–408. (Eredetileg: *Tanú*, 1935., 3–4. sz., 113–182.)

⁴⁴ In: *Két nemzedék*, 544–547. (Eredetileg: *Magyarország*, 1935. dec. 25., 8.)

lenyűgözve ismételteti: „Soha íróember úgy hozzá nem tartozott tehetségében is a családjához, falujához”, mint Tamási Áron; „Akárhol metszed meg ezt a falut, az ő szava csorog belőle”; „kénytelen voltam elhinni, hogy csakugyan van falu, amely a Tamási-novellák falvára ennyire hasonlíthat. Amit a költészet színének hittem, élet volt, amit góbéságban agyafürt túlzásnak: közbeszéd... Milyen szerencsés ez az író, gondoltam. Ehelyett a faluja dolgozott, s a népe lelkét színesre verő évszázadok. Mást se tesz, csak mint a kútfő, bukja a mások szegénységéből, életkedvéből fölszálló ízeket, s annyi költőnek, aki dicsőséget sosem látott, minden dicsőségét ő aratja le, székely Homérosz maga.” Az identitás kollektív és egyéni lélektartományainak összefüggésrendszerét feltárva később pedig a személyes teremtképeség, az egyedi alkotásforma egyszeri tünemény voltát is a maga jelentősége szerint hangsúlyozza Németh László: „A legkeletibb s legtöbb felől ostromolt, legeredetibb s legszívósabb törzset, az erdélyi székelységet emelte be – az utolsó órában szinte – a költészetbe. Kevés nagy írónak sikerült a tájhaza határai közt maradvá, egyetlen néptörzs figuráiról szólva, ilyen nyílt, magas kürtön át tartani a kapcsolatot a nagy irodalom áramlataival. Akinek módja volt őt falujában, rokonai közt látni, akik éppolyan eleven, kacskaringós, a mese ízeit s a nyelv csinyeit kiélvező elbeszélők, mint ő, azt gondolhatná, milyen nagyszerű írói tőkét kapott ez az Amerikát is megjárt székely fiú: mintha csak papíron mondaná tovább, ami ott élőszóval folyik. De ez csak érzékszalódás... Tamási Áron az irrealitás új, illanó elemét párolta ki a halál szélén mókázó, a balladát szinte táncoló hegyi nép természetéből...”⁴⁵

⁴⁵ NÉMETH László: *Utolsó széttekintés*. 853–854. L. még: „Kevesen mutattak még rá, hogy esztétikum és szociológikum a nagy művekben mennyire összenőtt” (*Emberek a nemzet alatt*. In: *Két nemzedék*, 557.). „A költőnek a szülőföld forrás is meg kalitka is; táplálja is, de meg is fogja” (*Három elbeszélő*. Uo. 426.). Tamási „művei arról szólnak, hogy a székely megőrzi magát. Ábel is csak azért járja be az Udvarhelyen túli külső országokat, hogy Ábel maradjon” (*Népi író*. Uo. 686.). „Tamási Áron mint induló író egy elvitathatatlan tartományt kapott: a Székelyföldet. Azóta azon küzd: hogy tudja ezt akkorává növeszteni, mint a világ s az emberiség. Elindult a világba, mint

Lehetséges mindebből fakadóan, hogy a szerves népi műveltségéből, a preformált nyelviségből, a ciklikusan örökletes nyelvi és szellemi kultúrából, az organikus-mitologikus világtudatból sarjadzó-láplálkozó irodalmi képződmények konstituálnák annak az ún. „nemzeti paradigmának” egyfajta modernista-modern voluntatát, amelynek múlt századi kifejelete Imre László koncepciója szerint⁴⁶ elsősorban a nemzettörténelmi eposz volt? Beállítható netán ez a nemzeti paradigma a mai nézőpontok szerinti posztkoloniális diszkurzus identitásfilozófiai és identitásirodalmi kontextusába? S így esetleg – félreértésnek bizonyulván – cáfolhatóvá válik az a posztmodernista vélekedés is, amely káros vagy ártó nacionalizmust gyanít ott is, ahol az identitásvédelem a legtermészetesebb evidenciáit sem éri el? – Bízást hajolhatunk az igenlő válasz irányába, hiszen az újabb keletű sokféle etnikai reneszánsz, az antikolonializmus és a posztkoloniális értékudat, a kisépi-kisnemzeti öntudatosodás, önbeesülés-növekedés problematikájával komolyan számot vető közgondolkodásban egyre világosabbá válik a nemzeti önérzettel járó kultúrateremtés sajátosan pozitív értékrendszere. Ezt jelzi például Simon During kritikai megjegyzése is: „Lyotard deracionalizált kapitalizmusa közel áll Jameson multinacionális kapitalizmusához, és mint Jameson, Lyotard a posztkoloniális nacionalizmust nemcsak archaikusnak, de veszélyesnek is tekinti. Szerinte a posztkoloniális nacionalizmusnak – amely narratív mítoszokban fejezi ki magát, merev kulturális eredetképzeteket konstruál, közömbösíti a kifejezést mint eseményt és a különbségeket felfüggesztő otthon-képzetet vetít előre – a legnagyobb modern példája a náciizmus.”⁴⁷ Az eltérő jelenségeket összemosó

Ábel: a Hargitától Amerikáig székelésítve a világot tündér kedélyével. Aztán hazament, otthon maradt” (*Kétféle bemutató*. In: NÉMETH László: *Életmű szilánkokban*. II., 21.). L. mindehhez még: N. PÁL József: *Othonteremtő örökség*. *Kortárs*, 1998/8., 81–85.

⁴⁶ IMRE László: *A magyar irodalom „nemzeti” paradigmája*. *Protestáns Szemle*, 1995/1., 62–70.; uő.: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

⁴⁷ „In fact Lyotard’s derationalized capitalism is close to Jameson’s multinational capitalism, and, like Jameson, Lyotard sees postcolonial nationalism as not just archaic but dangerous. Postcolonial nationalism articulates itself

tisztázatlansággal és érzéketlenséggel szemben azonban élesen elkülöníthető egymástól a nacionalizmus egyneműsítő, totalizáló és terjeszkedő (regresszív), illetve progresszív közösségi esélye, áramlata, arculata. „A nacionalizmus, ha antikoloniális keretben merül föl, gyökeresen különbözik a nagy gyarmatosító vagy világhatalmi erők zsarnoki, öntelt nacionalizmusától. A faji tisztaságot és uralmat kifejező xenofób identitásésmék könnyen keletkeznek az autoritás szokásait és a tradíciók organikus biztonságát hordozó országokban, ellenben kevésbé jellemzők olyan őshonos népek kultúráira... amelyeket idegeneknek tekintettek saját hazájukban, saját szülőföldjükön” (Luke Gibbons).⁴⁸ Az ír filozófus, Richard Kearney így fogalmaz: „a polgáris és az etnocentrikus, az ellenálló és az uralmi nacionalizmusok különböznek egymástól; azok, amelyek emancipálnak, illetve azok, amelyek bebörtönöznek; azok, amelyek megerősítik egy közösség genuin jogát az önidentifikációhoz, illetve azok, amelyek ideológiai bezárkózássá, xenofóbiává és bigottsággá torzulnak”.⁴⁹ A fenttartott önazonosság eredendő szellemi tartalmassága pedig univerzális értékdimenziókat involvál; Frantz Fanon, a dekolonizációs küzdelmek egyik legelismertebb vezéregyénisége szerint: a hagyomány által – „önmegvetésen, lemondáson és tagadáson

in the ‘narrative mythic’ which constructs an immutable cultural origin; it neutralizes the phrase as event, and it projects a ‘home’ in which difference is suspended; its greatest modern exemplar is Nazism.” DURING, Simon: *Postmodernism or Post-colonialism Today*. In: *Postmodernism: A Reader*. Ed: Thomas Docherty. New York, London, Harvester Wheatsheaf, 1993., 457.

⁴⁸ „...nationalism, as it emerges in an anti-colonial frame, is radically different from the imperious, aggrandizing forms it assumes in the great colonial or world powers. Xenophobic expressions of identity, with their ideas of racial purity and domination, come easily to countries with habits of authority and a secure, organic basis in tradition, but make little sense in cultures whose ... natives were considered strangers in their own land.” GIBBONS, Luke: *Transformations in Irish Culture*. Cork, Cork University Press, 1996., 6–7.

⁴⁹ „[There is] a need to discriminate between different kinds of nationalism – civic and ethnocentric, resistant and hegemonic, those that emancipate and those that incarcerate, those that affirm a community’s genuine right to self-identification and those that degenerate into ideological closure, xenophobia and bigotry”. KEARNEY, Richard: *Postnationalist Ireland*. London and New York, Routledge, 1997., 57.

túl” – fölfedezhető „egy gyönyörű, tündöklő kor”, amely „egyszerre adja vissza erkölcsi méltóságunkat önmagunk és mások szemében”; „a nemzet nem csupán előfeltétele a kultúrának, a kulturális élet pezsgésének, a kultúra folyamatos megújulásának és elmélyülésének, hanem követelmény is. Mindenekelőtt a nemzeti létért folyó harc szabadítja fel a kultúrát, nyit teret a kulturális alkotásnak. Később a nemzet biztosítja a kultúra számára a feltételeket, a kifejezés kereteit. A nemzet gyűjti össze azokat a különböző, nélkülözhetetlen elemeket, amelyek nélkül a kultúra nem lehet hiteles, érvényes, dinamikus, alkotóképes. Ugyancsak nemzeti jellege teszi majd fogékonnyá a kultúrát más kultúrákra, ez teszi lehetővé, hogy hasson más kultúrákra”; „a nemzeti újjászületésnek először is ... életet kell lehelnie a nemzeti kultúrába”; „egyedül a nemzettudat – ami nem egyenlő a nacionalizmussal – adhat nekünk egyetemes dimenziót”.⁵⁰ A posztmodernitás bizonyos mértékű és típusú globalizáló-uniformizáló, „internacionális” tendenciáival szemben az anti- és a posztkolonializmus az autentikus másság-értékeket képes artikulálni és tematizálni. „A posztmodernitás legerősebb ellenfelei: az új posztkoloniális nacionalizmusok”, mivel „a posztmodernitás fogalma olyan terminusokban konstruálódott, amelyek többé-kevésbé szándékosan eltörlik a posztkoloniális identitás lehetőségeit”; holott „a posztkolonializmus olyan nemzetek vagy népcsoportok igénye az univerzalista vagy eurocentrikus fogalmakkal és képzetekkel nem hatálytalanított (el nem homályosított) önazonosság elérésére, amelyek a birodalmi hódítások áldozatai voltak”; „a posztkoloniális közösségi identitásteremtés nyilvánvalóan kapcsolódik a nacionalizmushoz, minthogy az illető közösségek általában – ha nem is mindig –: nemzetek. A posztkoloniális identitástörekvés irodalomban és politikában egyaránt a nyelv köre összpontosul, részint mert a posztmodernítésben az azonosság aligha található meg máshol”; „a nyelv megválasztása identitásválasztás is egyben”.⁵¹

⁵⁰ Frantz FANON: *A föld rabjai*. Budapest, Gondolat, 1985., 198., 228., 230.

⁵¹ „The strongest enemies of postmodernity appear...: the new post-colonial nationalisms”; „the concept postmodernity has been constructed in terms

Az az identitásőrző és -konstituáló szellemi magatartás, az archaikus és történelmi folytonosságot fenntartó, illetve építő világlátás, amelyet mind Németh László irodalomszemlélete, mind Tamási Áron elbeszélőművészete, illetve mindkettejük egész életműve, nemzetkultúrához viszonyuló önreflexív gondolkodói attitűdje olyannyira paradigmaticusan képvisel, a fenti aspektusokból is új, élénk és távlatos értelmet nyerhet tehát.⁵²

De talán kiszélesíthető az ilyen jellegű vizsgálódás és interpretáció egyéb esztétikai vonatkozásokban is. Tolcsvai Nagy Gábor újonnan megjelent Nagy László-monográfiájában hermeneutikai körtekintéssel vonja kétségbe a tragikus-drámai mitologizmustól a szóvicces, szójátékos, ironikus beszédmód felé vezető fejlődési egyenesvonalúság evolucionizmusát, e fejlődésirány törvény- vagy szükségszerűségként való feltételezésének érvényességét: „nagyon is kérdéses, hogy a magyar irodalom története megkérdőjelezhetetlen célelvűséggel haladt (>fejlődött<) az ironikus, szójátékos, nyelvileg reflektált, intertextusos irodalmi beszédmódok felé, mint amelyek egyedül adnak autentikus választ az ezredforduló kérdéseire (a válasz esetlegességével vagy részlegességével), és/mert ezek felelnek meg az általános világ-

which more or less intentionally wipe out the possibility of post-colonial identity... For me ... post-colonialism is regarded as the need, in nations or groups which have been victims of imperialism, to achieve an identity uncontaminated by universalist or Eurocentric concepts and images"; „The post-colonial desire is the desire of decolonized communities for an identity. ... Obviously it is closely connected to nationalism, for those communities are often, though not always, nations. In both literature and politics the post-colonial drive towards identity centres around language, partly because in postmodernity identity is barely available elsewhere ... a choice of language is a choice of identity.” DURING, Simon i. m. 449–451., 458–459. A témához l. még: ASHCROFT, B., GRIFFITHS, G. and TIFFIN, H.: *The Post-colonial Studies Reader*. London and New York, Routledge, 1995.; *Nation and Narration*. Ed. Bhabha, H. K. London and New York, Routledge, 1990.; LOOMBA, Ania: *Colonialism/Postcolonialism*. London and New York, Routledge, 1998.; SPIVAK, G. C.: *Post-structuralism, Marginality, Postcoloniality and Value*. In: *Contemporary Postcolonial Theory*. Ed. P. Mongia. London, Arnold, 1996.

⁵² L. CS. VARGA István: *Németh László és a neokolonializmus*. In: *Századunk kihívásai – a magyar irodalom választai*. Szerk. Serfűző Simon. Miskolc, Tokaji Íróklubor Egyesület, 1998., 24–26.

irodalmi irányzatoknak is. Az önmagát (fogalmi és nyelvi szempontból, hagyomány és jelenidejűség tekintetében) radikálisan relativizáló, modernség utáni korszak önmagát számolja föl, ha új kánont állít föl, ugyanis éppen nyitottságát szüntet(het)i meg... A tragikum korszakbeli háttérbe szorulása nem jelentheti teljes érvényvesztését is.”⁵³

A Németh László-modellnek – és általában a modern nemzeti klasszicizálódás, a „népi” vagy „sorsirodalmi” örökség jelenségközpontjainak, értékcentrumainak – a mai kihívásai ezek felől a szempontok felől is folytonosan újraértendők és újra-feldolgozandók. Újfajta konnotációjú kérdéskörök alakulnak, amelyekre bizonyára nem marad el a lehetséges válaszalternatívák körvonalazása sem a magyar kultúra- és irodalomtörténet részéről. Olyan értelmezésirányok segítségével, amelyek számára a szellem jelzőfényeit Németh László és Tamási Áron művei állhatalosan szolgáltatják.

⁵³ TOLCSVAI NAGY Gábor: *Nagy László*. Pozsony, Kalligram, 1998., 205.

Cs. Varga István
A MEGTALÁLT „EGYETLEN
METAFORA”: „TEJTESTVÉREK”

„A megismerés: megértés...”

Németh László a magyar népi írói mozgalom eszmeteremtő és mintaadó személyisége. Életműve kivételes egység és teljesség. Műfajai egy egyetemes kifejezőkészség megnyilvánulásai, metaforái gondolkodásunk, szellemi eszköztárunk kifejezéseivé váltak: „minőségeszmény”, „Kertmagyarország”, „üdvtan”, „tejtestvérek” stb. A „tejtestvérek” metaforára közvetlenül azután talált rá, hogy 1932-ben a *Tanú* beköszöntőjében megfogalmazta: „Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük, s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part s a csillagok vezetnek.”

Esszéiben európai horizonton összegezi és bírálja a korszak eszmevilágát, irányzatait, tudatosítja a nemzeti hagyományrendszer jelentőségét. Egyaránt elvetette a fasizmust, a fajelméletet, a kapitalizmust és a kommunizmust. A humánumot mindegyiktől, a szabadságjogokat főképpen a kommunizmustól, a szociális igazságosságot pedig a kapitalizmustól féltette. A kettő között egy „harmadik út” lehetőségét kereste. A közösségen túllátó hazai, valamint a nyugat-európai kultúrát és a szomszédos népek kultúráját egyaránt ismerni akaró tapasztalat tanította meg népe javára világméretben gondolkozni.

A valóra vált Ady-vízió, a szétszóródás után, a trianoni Magyarország izolációjából a minőség forradalma és a „tejtestvérek” eszmény segítségével akart kitörni. „Mindkettőnek azonban csak egymással kölcsönhatásban van értelme: Közép-Európa csak gyökeres társadalmi megújulás integrációjában kövacsolódhat újra egységes régióvá.”¹ Nem véletlen, hogy a *Tanú*

¹ GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. Bp., 1990., 202.

1934 februárjában megjelent VII. folyóiratszama nagyszabású, harminckötetes mű, *Európa, Közép-Európa, Magyarország*, vagyis egy valóságos „Szupertanú” tervével végződik.²

A „tejttestvérek” metaforikus szókép jelentéstartalma a történelmi változások, események során módosult, a lényegét tekintve azonban mindvégig változatlan maradt. Németh erkölcsi példaadást vállalt, amikor a harmincas évek elején a kulturális közeledés szükségességét, a „tejttestvériség” eszmény jelentőségét nevezetes esszéikben meghirdette: *Tejttestvérek* (1932), *Összehasonlító népköltészet* (1933), *Egy folyóirat terve* (1933).³ A revízió és a kultúrfőlény demagógiája helyett a közép-európai népek szolidaritása mellett tett hitet „a nagyobb haza ígézetében”. Összehasonlító folklorisztikai, történelmi és irodalmi tárgyú esszéinek a kezdeményező szakmai értéken túl ideológiai és programadó jelentősége is nagy. Németh metaforikus eszméit, felismeréseit – Sándor Iván kifejezésével szólva –, „ajánlásait” sohasem filológiai értelemben kell vennünk, hanem inkább afféle irányjelzőként.

A kérdéskörhöz erőteljesen kötődik a két nagy hullám, a harmincas évek eleje és a negyvenes évek eleje között mintegy átívelő hidat képez a *Magyarság és Európa* (1935) című nagy tanulmány és a *Magyarok Romániában* (1935) című útirajz. A „tejttestvérek” eszme legteljesebb, gyakorlati vonatkozású értelmezését a *Krlezsa Adyról* (1940), *Híd a Dráván*, *Most punte, silta* (1940) című esszéikben találjuk meg.⁴

² VEKERDI László: *Németh László. Arcok és vallomások*. Bp., 1970., 11.

³ NÉMETH László: *Tejttestvérek. Tanú*, 1932., 2. sz., 128–130.; a *Közép-Európa* – a Kritikai Naplóval váltakozva folytatott – új rovatban jelent meg *Az új nyelvtanokra cikkekkel együtt* (127–128.), „Összehasonlító népköltészet” (*Tanú*, 1933., 4. sz., 249–251.), *Egy folyóirat terve* (*Tanú*, 1933., 4. sz., 251–252.).

⁴ A vonatkozó Németh László-írások zöme megtalálható az életműsorozat *Európai utas* című kötetében; *Összehasonlító népköltészet*, *Európai utas*, 674–677.; *Egy folyóirat terve*, uo. 678–679.; *Krlezsa Adyról*, uo. 679–681.; *Híd a Dráván*, uo.: 682–689.; *Most, punte, silta*, uo.: 689–694. „*Világnézet*” címen, Tizenkét levél alcímmel jelent meg az írás (*Tanú*, 1933., 6. sz., 339–353.), amelynek 10. része *Levél Duna-Európáról* címmel látott napvilágot *A minőség forradalma* III., *Magyar szellem* című kötetében 1940-ben.

A „tejttestvérek” eszme legfontosabb előzményei között tartjuk számon a szomszédos népek sorsközösségét valló, kultúrájuk, irodalmuk megismerését szorgalmazó Kazinczy Ferenc, Kölcsey, Wesselényi, Széchenyi, Kemény Zsigmond, Kossuth, Bajza, Toldy Ferenc, Vitkovics Mihály, Kazinczy Gábor, Zilahy Károly, Mocsáry Lajos, Ady, Bartók, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Jászi Oszkár, József Attila stb. példáját és munkásságát. Ezzel az eszmeiséggel rokonítható Kós Károly, Kuncz Aladár humánus szellemisége, Fábry Zoltán, Győry Dezső, Balogh Edgár, a *Sarló*-mozgalom fiataljainak számos törekvése is...

A „tejttestvérek” problémakört elsőként Kiss Gy. Csaba vizsgálta behatóan.⁵ Lényeglátóan szólt róla sokunk közös mestere: Grezsa Ferenc.⁶ Vekardi László Németh László könyve és *A sorskérdések árnyékában* című kötete is bizonyítja, szerzője eredményesen foglalkozott ezzel a problémakörrel is.⁷ *Monostori Imre*

A Krlezsa Adyról, Híd a Dráván, Most, punte, silta című esszé 1942-ben, a Magyar Élet kiadásában, Németh László *Kisebbségben* című, négy könyvre tagolt, kétkötetes kiadásában jelentek meg, a IV. könyvben (342–350).

⁵ KISS Gy. Csaba: *Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza*. A Tanú-évek Közép-Európa képe, Literatúra, 1982., 1. sz., 42–48.; „Tejttestvérek”. Németh László Kelet-Európáról 1945 előtt. *Alföld*, 1985., 8. sz., 25–34. Ua.: In: A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról. JAK-füzetek 17. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985., 102–118. KISS Gy. Csaba: *A kelet-európai nemzetfogalom és Németh László*. In: A gondolkodó Németh László. Hódmezővásárhely, 1990. Németh László Társaság és a hódmezővásárhelyi Petőfi Művelődési Központ kiadása. 34–38. Vö.: FRIED István: *A kelet-közép-európai régió kérdéséhez*. OSZK Évkönyv, 1982/83., 519–564. BÁTONYI Gábor: *A Duna-konföderáció gondolata a két világháború között Magyarországon*. *Alföld*, 1985., aug. 35–42.; SZÉKELY András Bertalan: *Dunai patriotizmus és közgondolkodás*. *Vasi Szemle*, 1985., 4. sz., 481–498.

⁶ GREZSA Ferenc: *A nagyobb haza igézetében*. In: Németh László Tanú korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990., 202–206. Nemzettudat és hungarológia. Uo.: 272–277. Sorsdráma útirajzban. Uo.: 278–282. Vö.: KISS Ferenc: *Interferenciák*. Szépirodalmi. Bp., 1984., 119–125.

⁷ VEKARDI László: *A Magyarság és Európa – ma*. In: V. L.: *A sorskérdések árnyékában*. Kalandozások Németh László világában. (A továbbiakban: V. L.: i. m.) Új Forrás Könyvek. Tatabánya, 1997., 98–103. (Első megjelenése: A gondolkodó Németh László. Hódmezővásárhely, 1990., JUSS Füzetek 1. Szerk.: Grezsa Ferenc. Németh László Társaság és a hódmezővásárhelyi Petőfi Művelődési Központ kiadása. 24–27.) V. L.: „Kisebbségben” – Európa három történelmi régiójáról. In: V. L.: i. m.: 227–257.

a *Magyarság és Európa* összelettel jelentőségéről, a *Magyarok Romániában* című útirajzról nagyszerű eszme- és kritikátörténeti értelmezést adott.⁸ Németh László és a horvát irodalom kapcsolatáról *Lőkös István* publikált kiváló tanulmányokat.⁹ Az erdélyi irodalomtörténészek közül ennek a létfontosságú kérdéskörnek az értelmezéséhez többek között *Gáll Ernő*¹⁰ *Kántor Lajos*¹¹ újabban pedig *Cseke Péter*¹² járult hozzá fontos eredményekkel. A témakörhöz tartozó jelentős külföldi szerzők történeti tanulmányai mellett külön is meg kell említenünk *Szűcs Jenő* klasszikussá vált történeti munkáját: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című művét.

Ezt a szerteágazó, az életmű centrális kérdéseire szorosan kötődő problémakört elemezve a gondolkodó Németh László eszméinek, világképének témák, kérdéskörök szerinti szétbontását, az életmű egészéből kiszakított vizsgálatát veszélyesnek tartjuk, de a jelen esetben, számos ok miatt, mégis arra kényszerülünk, hogy az életműben 1945-ig külön vizsgáljuk.

⁸ MONOSTORI Imre: A „Magyarság és Európa” fogadtatása és helye Németh László publicisztikájában. (In: M. I.: Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989., 172–216.; Vihar egy útirajzban – s körülötte. („Magyarok Romániában”). M. I.: i. m. 217–248.

⁹ LŐKÖS István: „Dunának, Oltnak egy a hangja”. Szomszédaink irodalma és az irodalomkutatás. In: L. I.: Hidak jegyében. Magvető, Bp., 1974. (A könyv címadása is Németh László-inspirációt mutat.) L. I.: *A szellemi hídverés jegyében*. In: L. I.: Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, Bp., 1984., 417–463. L. I.: „Most, punte, silta” – Németh László közép-európai öröksége. Németh László délszláv irodalmi témájú esszéi. In: L. I.: Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok. Felső-Magyarország Kiadó, Miskolc, 1997., 5–41.

¹⁰ Vö. GÁLL Ernő: *A humanizmus viszontagságai*. Bukarest, 1972.; G. E.: *Tegnap és mai önismeret*. Bukarest, 1975. In: *Az erkölcs dilemmái*. 1981.

¹¹ KÁNTOR Lajos: *Magyarok Romániában – és a Független újság*. In: K. L.: *Itt valami más van... Erdélyi krónika (1911–1959)*. Bp., 115–132.

¹² CSEKE Péter: *Metaforától az élet felé*. A Tanú erdélyi fogadtatása. In: *Metaforától az Élet felé*. Kisebbségi értelmiségi-kisebbségi nyilvánosság. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997., 79–91. Vö.: Cs. P.: *Létparadoxon-értelmezések: 1937–1987*. Uo.: 104–129.

„...a megértés: szeretet.”

A „tejtestvérek” gondolatkörben a közös sajátosságokkal bíró kulturális-történelmi régió határai is változnak a történelmi események hatására. A *Tanú* éveiben Németh Közép-Európáról, Kelet-Közép-Európáról, Duna-Európáról, kis népek övéről beszél, majd a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Kelet-Európáról. 1932-ben még Németországot is ide veszi, de már 1933-tól kezdve a német és orosz kultúra közé eső területeket, vagyis „Köztes-Európát” tartja egy régiónak. A negyvenes évek elején Kelet-Európa fogalma nála már az Urálig terjed, egységes Európát jelent. A *Debreceni Kátéban*¹³ ígéretes közös jövőképet álmodik, utópisztikusan képzel el a „szellemi Közép-Európát”.

A *Most, punte, silta* című cikkében összegezi a „tejtestvérek” gondolat lényegét: „Tejtestvéreinknek neveztem egyszer a szomszédos népeket. Azaz: nem egy anyától lettünk, de egy sors tejét szíttuk. Ez a közös tej üt ki történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink hasonlóságában. Különösen a Német-római Birodalom és a kelet népviharai közé szorult duna-kárpáti népek sorsában mennyi az azonos. Még a nagy dátumaik, a nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok.”¹⁴

Ez a sokrétegű kérdés- és problémakör az életmű centrális eszméi közé tartozik, és különösen szorosan kötődik az egész esszéírói és műfordító életműhöz. Beletartozik számos kérdéskör „a kultúrморfológiai régiók mibenlététől a nemzetfogalomig, a magyar irodalom összehasonlító szemléletétől a szomszéd népekhez való közeledés szorgalmazásáig. Hol a közös történelmi sorsot kívánja hangsúlyozni, hol a hazai tudományos és kulturális tájékozódás szükséges új irányát; máshol arra figyelmeztet, milyen tanulságok adódnak abból, ha irodalmunkat a szomszédos irodalmak tükrében szemléljük, ismét máshol pedig az összefogás és a kölcsönös kultúracsere programja kerül gondolatmenete középpontjába”.¹⁵ Különösen három nagy probléma-

¹³ NÉMETHII László: *Debreceni Káté. Tanú*, 1934., VIII., 71.

¹⁴ NÉMETH László: *Most, punte, silta*. I. m. 693.

¹⁵ KISS Gy. Csaba: In: *A mindentudás igézele*. 102–103.

komplexum érdemes alapos vizsgálódásra: a magyar kultúra helye, sajátos jellege az európai kultúra egészében, a magyar nemzetfogalom és a kelet-európaiság összefüggése, a szomszéd népekhez fűződő kapcsolatok, a szellemi közeledés programja.

Európát Németh a magyarságon át látta és értelmezte: *Magyarság és Európa* (1935). Hangsúlyozza: „Az európai művelődés: az első igazi polifon kultúra. Ez a szépsége, ereje, nagysága.” Életcélja, hogy ebben a polifóniában a sorstól a magyarságnak szánt „hangjegyzetet” tudatosítsa.

A II. világháború időszakában is hirdette a szomszédos népekhez, a „tejtestvérekhez” fűződő sorsközösséget. Abban a „néma tejtestvériségben” hitt, amelyet „nem a politika csinált s a politika sem szaggathat el”. Szerinte a „tejtestvérek-eszme” adottság és utópia: a történelem erkölcsi ellenereje. A közös múlt és jelen alapján a jövő érdekében szorgalmazta a szomszédos népekkel a testvéri kapcsolatok kialakítását. Látta, a nehézségek elsősorban politikai természetűek. Első lépésnek a szomszédos népek nyelvének, irodalmának, történelmének tanulmányozását javasolja, ehhez maga adja a példát. Egészen új látás ez a korszak egyoldalú német orientációjával, a hangos irredentizmussal szemben, amely: „alig volt más, mint kardcsörtetés kard nélkül”.

Németh László eszmeteremtő volt, de nem szerette a légüres térben, vagyis a mesterséges térben folyó gondolati kísérletezést. Valóságigénye megkívánta a dolgok ellenálló közegének hibaigazítását. A kis realitásra épülő nagy magyarázatokkal szemben gyanakvó volt. Organizátori szerepet is vállalva szerette volna a „tejtestvérek” eszméit is megvalósítani. Kezdeményezte a Dunai Tudós Társaság újraalapítását, 1932 őszén elkészítette a *Közép-Európa* laptervét, amelynek a közép-európai komparatiztika lett volna kizárólagos feladata. (*Gáll István* szerkesztésében, a folyóirat évente 40-50 ívnyi terjedelemben, havonta kétezer példányban jelent volna meg. Három év múlva már magyar, német, cseh, lengyel és román nyelven került volna az olvasók kezébe.) Főképpen a budapesti cseh sajtóattasé, *Anton Straka* támogatta; a lakásán is felkereste, barátságába fogadta, szótárakkal, szakkönyvekkel ajándékozta meg, tanulmányutakra szer-

vezte be, amelyek közül az 1935-ös romániai utazás meg is valósult.¹⁶

1932-ben a *Tanú* második számában, a *Közép-Európa* rovatnyitó *Új nyelvtanokra* című esszéjében a minőségeszmét és a régiószemléletet köti össze. A nyelvek és az irodalom iránti ifjúkorától tartó szenvedélyéről vall. Nyelvtanuló szenvedéllyel, főképpen az írók kedvéért tanulta a nyelveket. Az első német könyv, amelyet végigsilabizált, a *Dichtung und Wahrheit* volt. A francia nyelvben az Athalie, az angolban Shakespeare, az olaszban Dante volt kalauza. A latint Vergiliusért, a spanyolt kíváncsiságból, a görögöt Szophoklészért tanulta. A norvég nyelvi kalandra Knut Hamsun *Őszi csillagok* fordítása, az orosz nyelvi bűvárkodásra kezdetben Anna Karenina és Raszkolnyikov csábította. A héber nyelvvel azért birkózott, hogy a Bibliát, főképpen a héber költészet antológiáját jobban megismerhesse.¹⁷ A harmincas évek elején csehül, románul, szerbül tanul, levelezést folytat, hogy a szlovák, román, szerb viszonyokról tájékozódjon: „az új nyelvtanokból egy új szenvedély bontakozik ki: új mohóság, mely régi mulasztást pótol” növekvő kötelességtudattal.¹⁸ Közös formulát keres a sokféleségben: „Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján, patrióták legyünk. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! A nemzet nem föld, hanem egy történelmi rendeltetés s a történelem nagy igényei összeparancsolnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait

¹⁶ Vö.: GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. Bp., 1990., 203.

¹⁷ *Tanú*, 1932., 2. sz., 127. A Sorskérdések számára az eredeti szöveget Németh László javította, az eredeti *Tanú*-kiadásban szereplő 16. fejezetet pedig bizonyos megfontolásokból elhagyta, a Sorskérdésekben, Grezsa Ferenc gondos filológiai munkájának köszönhetően, ez a részlet jegyzetben olvasható. Németh megállapítja: „Szégyelltem magam eddigi hősködésemért, méltatlan, baromi csatára vakított engem is az Isten, hősnek hittem magam, s csak komikus voltam... Látnoknak hittem magam, és csak én voltam vak. [...] Hazaértem és másképp ítélt meg, mint eddig az embereket. Nem hittem többé, hogy igazságtalanok voltak irántam. Követhetett-e el nagyobb hibát egy szellem, minthogy egészében ismert félre egy sorshelyzetet.” (181–182.)

¹⁸ *Tanú*, uo.

látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző tekintetet.”¹⁹

Úgy látta, Közép-Európa a nagy európai nyelveken csak dadog, egyikén sem tudja megértetni magát. Sem a nyugati, sem az orosz marxizmus nem elégítheti ki. Utópisztikus heroizmust sugallva azt vallja: „Az új vállalkozás: ez az új Közép-Európa, egyénnek és államnak új egyensúlya. [...] A történelem súlypontja itt van most. Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen, s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi, magyarok, szélszórt, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői. Itt a hivatásunk, itt a revíziónk.”²⁰

Utópisztikusan képzelte el a nyugati „mamutvagyon” közösségi elosztású emberségét, a keleti térségben pedig a személyiség szabadabb mozgásterét. Szerinte a nacionalizmus szétrobantotta Európát, a felszabadult népek nacionalizmusa a helyi gyűlölködés okozója. A nacionalizmus népeket fenyegető óriási kérdőjele csupán „egy tágabb hazafiságban” oldható föl: „Az orosz határ és a Rajna közt inog a társadalom s agonizál a műveltség.” Látható, a nyugati formák válságban vannak, de „...nem olyan egynemű még az ember, hogy a keleti homonculus-kultúrának oda tudná dobni egyéniségét”. A közép-európai térség fogalmába tartozott ekkor még a weimari, vagyis a még demokratikus Németország is, de szó sincs okfejtésében a Naumann-féle Mittel-Európa adaptálásáról. Az erőteljes német-orientáltsággal szemben az új hivatás erjesztőjének a magyarságot látja.

A második *Tanú*-szám Közép-Európa rovatában a *Tejtestvérek* című esszében pontokba foglalja a kelet-európai irodalmak összehasonlító kiskátéját, történelmi párhuzamokkal jellemzi a térség összetartozását. A keleti népek alkati betegségének nevezi, hogy hézagos a fejlődésük, keletebbre egyre súlyosabb ez a betegség, de jellemző „a Habsburg-ház és az orosz cár gyámfiaira is”.²¹ „Nincsenek kitöltve történelmi korszakai s a nemzetet

¹⁹ *Tanú*, 1932., 2. sz., 127.

²⁰ *Tanú*, 1932., 2. sz., 128.

²¹ *Tanú*, 1932., 2. sz., 129.

sem tagolta a történelem. Az udvar nem fejlesztett ki, mint nyugaton, nemzeti műveltséget, a polgárság csenevész, a nép magáramaradt, maga esze szerint élő osztály, az importált műveltségű középosztály alatt. Legfelül nyomás és gátlás; nép és művelt osztály közt pedig kultúrduализmus.” A magárahagyott nép nem vett részt nemzete történetében, „nem szerveződött bele a nemzetbe...” Ezeknek a népeknek a népköltészete rokon a finn tavaktól a görög szigetekig. A népkultúra jellegadó szerepe itt nagyobb, mint nyugaton: „...a nép Pen Clubok nélkül is megcsinálta a maga ezeréves internacionálját... A felső osztályok nacionalizmusa éppúgy hasonlít, mint az alsó osztályok nemzeti közömbössége.”²²

Mindebből következik: nyugaton, „egy arányosan tagozott életben az irodalom: irodalom”, keleten pedig, mint a „fát tápláló virág”, „a szellemi élet mindenese” szerepébe kényszerül,²³ az író pedig a néptanító státusában kucorog. Éppen ezért: „Kelet írója hangulatainak prédája. Önérzete képtelen határok közt lüktet. Majd népe megváltója, majd sivatagokra kivetett lélek, szármalmas Robinson. Buzdulások és letörések közt hanyódik.”²⁴ A zárásban felszólítás hangzik el: „...mi, Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.”²⁵

Nem lehet véletlen, hogy ennek a *Tanú*-számoknak az induló Közép-Európa rovatában lapszámot záró írásként olvashatjuk az írók és olvasók viszonyával foglalkozó *Nephelokokkugia* című esszét. A görög cím jelentése Felhőkakukkvár, amelyet Arisztóphanész allegóriának szánt és madaraival építtetett, hogy elfogják az áldozati füstöt és kiéheztessék az isteneket.²⁶

A nyelvtanuló szenvedélyről szól Németh a *Tanú* 1933-as, IV. számában is *Nyelvekről* címen, *Egy szenvedély védelme*, *Nyelv és nyelvek*, *Utazás az anyanyelvig* című vallomásos fejezetekben

²² *Tanú*, uo.

²³ Uo.: 130.

²⁴ Uo.

²⁵ *Tanú*, uo.

²⁶ *Tanú*, uo. 131–136.

is, ugyanott, ahol a Közép-Európa rovatban három könyv kapcsán, *Összehasonlító népköltészetten* címen esztéta érzékenységgel a folklór poétikai jellemzőit taglalja. Kádár Imre román balladakötetét (*Erdélyi Helikon*), Paul Eisner Lipcsében kiadott vaskos *Volkslieder der Slawen* című gyűjteményes könyvét és a Szirmai Károlytól kapott, *Szrpszke narodne peszme* című szerb népköltésgyűjteményt elemzi összehasonlító módszerrel. „Tejtestvérek, írtam a Duna-vidék népeiről. Ezekben a könyvekben a tej édességét érzem. A történelem ott zúgott el a népek fölött, de a történelem alatt egy homályos öntudatú, sokféle nyelvű tömeg tagadta az időt s dalolta dalait. [...] »Népköltészetten« sugallja a furcsa műszót a három kötet, s míg az új tudomány fiókos szekrényét tervezgetem, arra a néma testvériségre gondolok, melyet nem a politika csinált s a politika sem szaggathat el.” Szerinte a műköltészetben a „költő” a fontos, a népköltészetben az „ars poetica”. A műfajoknak „pontos rendeltetésük” van, a szükségletre tapadnak. A poetica népenként változó módon „cífráz és köl”, az alkotás számára kötelező a „virágnyelv”. Az „átszivárgás törvényeire”, „néma testvériség” érzésére figyel. Szerinte „a népköltészet inkább a szokástörvény, mint a tehetség műve”, itt az összehasonlítás is könnyebb. Az egyes népek sajátos „receptúrát” fejlesztenek ki: például a Kőműves Kelemenné vándorló témakör három-négy rendszerben más és más módszerrel szólal meg. Jórészt találóan, bár kissé summásan tipizál, karakterizál: „Az orosz a lírai tárgyat is elbeszéléssé alakítja; a tót a dalocskát szereti, a szerb a keményléptű, célratörő formát. A cseh, lengyel dalokat a műköltészet sorvasztja, míg a bolgár versben már török rózsák nyílnak. A finn tavaktól a Marmara-tengerig hányféle változat s mégis mekkora egység.”²⁷

Ugyanitt *Egy folyóirat terve* című kisesszéjében egy olyan folyóiratról álmodik, amely „nemcsak Kismagyarországé s nem az egyik kisebbségé, hanem mind a négy magyar világé egyszerre. Azontúl, hogy a négy magyar világé, a szomszéd népeké is, amelyek közt szétszóródtunk. Ennek a folyóiratnak elsősorban műveltségünk közös népi elemeit kellene nyilvántartania”, „egymás

²⁷ Uo. 251.

értékeinek a megbecsülésére” kellene nevelnie. Vezérlő elve: „A megismerés: megértés, a megértés: szeretet.” Elmaradtunk ugyanis a megismerésben, pedig a tájékozatlanság, szeretetlenség „érdekeink ellen való tudatlanság”. Ekkor már megtörtént a hitleri hatalomátvétel. Németh a közép-európai régió határait szűkebbre vonja és hangsúlyozza: „a magyar sorsánál fogva a legalkalmasabb nép rá, hogy a német és orosz hatalom közt elhintett népek és népecskék közös öntudata benne lobbanjon föl.”

A *Tanú* 1934. VII. számában *Két irodalomtörténet* című esszéjében Farkas Gyula magyar és Arne Novák cseh irodalomtörténetét hasonlítja össze. (Az utóbbi a *Literatur der slawischen Völker* sorozatban jelent meg.) Farkas Gyula irodalomtörténetét „Egy rendes tanár s egy rendkívüli feladat” alcímmel minősíti. A „történelmi és karakterológiai kontrollkémcső”-ben két irodalom fogyatékoságait s erényeit komparatív módszerrel méri. A „lélekben” nyugatibb cseh irodalomban, ahol „jóval kevesebb a nemzeti tragikum, s jóval több az értelmiség”, nincs éles urbánus-népies szembenállás, a különbözőség nem okoz meghasonlást. A náluk követett minta különösen a kiegyezés után lehetett volna számunkra követendő: „Míg ott nemzedék hág nemzedék sarkába, s a kozmopolita költészet és újromantikus historizmus új rétegekkel gazdagítja a cseh lélek földtanát, a mi züllött légkörünkben ezek az irányok tragikus egyéniségekbe zárkozva meddő rögeszmék lesznek.” Dicséri Arne Novák szakmai jártasságát, nyelvi szabatoságát, komponáló és portréfestő képességét, az ő színvonalát a Bethlen-korszak kedvencének, Farkas Gyulának a könyve meg sem közelíti.²⁸

Grezsa Ferenc tömören fogalmaz: „Németh László a közép-európai gondolatot eszméi rendszerébe foglalja: a magyarság történetének és irodalmának arculatát a régió sajátos fejlődéséből magyarázza, ... A »tejtéstvériség« koncepcióját – az ideológiai struktúrához igazodón – »adottság és vízió« kettősségében alakítja ki: egyfelől historiai alapú, reális helyzetismeret, másfelől viszont programérdekű jövőkép, melyet az idea tisztasága tölt ki.”²⁹

²⁸ Uo. 251–252.

²⁹ Vö.: GREZSA Ferenc: i. m. 203.

Magyarság és Európa (1935)

Németh László alapkérdéseket vet fel és azokra keres választ az 1935-ös *Magyarság és Európa* körképszerű esszéjében, amelyben a „tejtestvérek” gondolat ide, majd pedig innen tovább vezető összefüggérendszerét követhetjük nyomon. Az Új Szellemi Frontban való gyötrelmes csalódást dokumentáló esszékötet valóban Németh társadalmi-politikai, mozgalmi jellegű esszéinek záróakkordja. Közvetlen időbeli előzménye a *San Remó-i naplónak* és az egész *Tanú*-számot meglöltő *A reformnak. A magyarságtudomány feladatai* című cikk Közép-Európa-koncepciója szintén a „közlekedő csatornák” gondolatkörét tudatosítja.³⁰ Ekkor már nem a *Tanút* inspiráló „szorongó tájékozatlanság”, hanem a „gyöttrő veszélytudat” a műzsája. A *Magyarság és Európa* heroikus, tragikus és utópikus alkotás. Benne Frobenius „Schicksalskunde”-felfogását, Kerényi Károly ókortörténeti kutatásait, Spengler műveinek hozadékát kamatoztatja, vagyis „mindig talál könyvet, amiből magát kiolvassa”.³¹

Egy generális reform sikerlehetőségeit kutatta. Azt vallotta: „A kiterjedő Európá”-nak titkos tartalékai vannak: „Minden, ami pozitív: egy új Európát mutat, amelyhez sorskérdés, hogy sorsát a magyar is hozzákösse.” A kelet-közép-európai szétszórtságban élő magyarság számára keres új célt, „egy nagy összefoglaló példa, értelmet adó hit” reményében. „*Három gondolat*” címen foglalta össze a telepítés, Közép-Európa és az új humanizmus reformjának elgondolásait. Gáll Ernő hangsúlyozza: Németh a Duna-népek sorsközösségének hitvallásával „erkölcstani racionalizmust” hirdet, a közép-európai „tejtestvériség” pedig: „adottság és vízió”, más alternatíva ma sem létezik.³²

³⁰ Vö.: MONOSTORI Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. 173., és VEKERDI László: *A sorskérdések árnyékában*. San Remó-i pillanat. 85–97.; V. L.: uo. *Magyarság és Európa – ma*. 98–103.

³¹ NÉMETH L.: *Homályból homályba*. I. k. *Tanú-évek* (1938) Bp., 1977., Magvető–Szépirodalmi, 448.

³² Vö.: GÁLL Ernő: *A közép-európai „tejtestvériség”: adottság és vízió. Alföld*, 1980., 12. sz., 43–48.

A magyarságot köti össze Európával. Hiszi, hogy népének gondolkozik, a neki gondolt eszme a magyarságot is kötelezi „érdeme és ereje arányában”. A mindig kívülről várt megváltás helyett az önerőre apellál, a reménytelenségnél is pesszimistább, tragikusan hősies szemléletet képvisel: „...fegyverletételre nem a reménytelenség bír. Az igazi reménytelenség, a leonidaszi harcokva esik el. [...] A sorsgyűrű zárt; de a bekerített sziget: még Szalamisz is lehet.” Az 1935 júniusában befejezett esszékötetet záró Szalamisz-metaphora lényege: „elszánt szembenézés a világgal, a történelem legsötétebb és legeredményesebb »realiz-musa«. A reménytelenségnek ... diadala...”

Magyarok Romániában (1935)

Nem tagadhatjuk, mert tagadásunkkal az igazságot kendőznénk el, hogy a Duna-medence népeinek együttélése sok vita forrása volt a múltban, az maradt a jelenben is, és igen sok ember számára égető fájdalom tárgya ma is. Ezt bizonyítja Németh László sok vitát kavart, 1935-ös *Magyarok Romániában* című útirajza, amely a *Tanú* 1935-ös III–IV. számában (megjelent 1935 januárjában) látott napvilágot. Némethnek ez az egyik legjobb írása, a magyar és a kisebbségi sorsproblémák vonatkozásában máig égetően időszerű, és különösen a korabeli fogadtatásával együtt tanulságos.³³

Németh esszéje a harmincas évek magyar útirajzai közül – Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*; Márai Sándor: *Napnyugati őrzőjárat*; Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*; Makkai László: *Két világ határán* című munkája a Regát görögkeleti kolostorairól szól; Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás* című horvátországi útinapló; Gogolák Lajos: *Egy prágai út* – a legnagyobb figyelmet

³³ MONOSTORI Imre: i. m. 217. Vö.: M. I.: „A magyaron a sor, kiáltok...” (A Németh László-i kritikai esszé belső értelme.) In. M. I.: *Próbaírások*. Széphalom Könyvműhely. Bp., 1997., 105–117.

vonta magára, óriási ellenvisszhangot váltott ki. Széchenyit követi, amikor hazánk és Európa kérdéskörben a nagy előd szellemében igyekszik „mélyebben vizsgálni a haza állapotát és szomszéd közötti állását”.³⁴ Keletkezéstörténetéhez tartozik, hogy román írók és tudósok meghívására Németh László 1935. augusztus 6-án Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal és Keresztury Dezsővel együtt a Dunán hajózva Romániába, Bukarestbe, onnan Erdélybe utazik. Bukarestben Gusti professzor tájékoztatja őket arról a példaszerű, államilag támogatott népkutató munkáról, amely vezetése alatt nagy apparátussal folyik. Németh a román szellemi élet nagy érdemének tartja a népi értékek feltárását és tudatosítását, amellyel „Románia talán leginkább találta meg azt, aminek keresésével megtalálhatja önmagát”. Bár „közép-európai utasként” a fiatal román értelmiség „nagy nemzethez illő” életfelfogását „bizonyos szomorúsággal és iróniával” hallgatta a magyarság nagy történelmi katasztrófája után: „Szomorú volt, hogy önérzetük ködében ülve nem érthetnek meg engem.”³⁵ Ekkor már érzékeli a román fasizmus hatását a Vasgárdán át a fiatalságra. Tapasztalja, Románia elnyomja a magyar kisebbséget, de azt vallja: az erdélyi magyarság sorsáért az erdélyi magyar urak és polgárok, és velük együtt a magyarországi vezetők is felelősek.

Társaival együtt Bukarestből Erdélybe utazik. Erdély két Trianonjáról beszél, az egyiket a történelmi sors hozta ránk, a másikat, az újabb pusztulásért csak magunkat okolhatjuk. Még kétségbeesett vigasztalással sem enyhíthetjük felelőségünket, hogy „...»ezt tettem, nem tehettem másként«, mert bűnünk határon innen és túl éppen az, hogy nem tettünk semmit.” A semmit itt olyan értelemben kell tennünk, hogy nem tettünk eleget. A „közös Duna-akol” melegét szerette volna növelni, keserűen vette tudomásul: a Duna-gondolat Magyarországon is csak mint szó létezik, nem pedig mint *hódító eszme*.³⁶

Németh László útirajzában az erdélyi és hazai magyarság közös betegségét vizsgálja, „közös kórképbe” foglalja a „morbus

³⁴ Uo. 218.

³⁵ *Tanú*, 1935., III-IV. sz., 139.

³⁶ MONOSTORI Imre: uo. 225.

minoritatis”, vagyis egy sajátos „kisebbségi idegbaj” jellegzeteségeit. Brassóban a kisebbségi magatartás három jellemző típusát ismeri fel: legszerencsétlenebb a „dohogó”, aki minden sérelmet számon tart, a „lojális”, aki mindig a megegyezés platformját keresi. Legértékesebbnek tartja a „szervező” típusát, aki nemcsak önmaga, de mások számára is lehetőségeket teremt, aki az álmok omlását látva felismeri: „a magyarság gazdasági önellátását kell megteremtenünk szász mintára. A gazdasági függetlenségben majd fészket talál a szellem is.”³⁷ A romániai-erdélyi utazás számos tanulsággal szolgált Németh számára. Nem véletlen, hogy ekkor ezt is leírja: „Sosem éreztem még hasonlót, mint Erdélyben s amikor kijöttem onnét, jobban értettem a zsidóneurózist, mint elébb.”³⁸

Székelyudvarhelyen Tompa László, Marosvásárhelyen Molter Károly és Tamási Áron a kis utazó csapat kalauza. Az ekkor készült fényképeken jeles erdélyi irodalmárok is láthatók, Kolozsváron „rátartí derekú” marxistákkal is találkozhatnak. Megrázó hatással vannak rá utazásának felismerései: „Iszonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette.” Szerinte Erdély nemcsak terület, de vizsga volt a magyarság számára. „Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. [...] Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikussá vált.” Leszögezi: „a magyarság nem tud mit kezdeni Erdéllyel.”³⁹

Németh elégedetlensége a körösfői templomban hág tetőpontra. A „virág-mintás teremben” úgy érezte, mintha „egy elsüllyedt néppel” ülne együtt a templom ékes fatáblái alatt, ahol „a századok jelenvalóbbak, a kendők ünneplőbbek, a derekak királyibbak s a fülek megátalkodottabbak”. (Kassán és Fábry Zoltánnál Stószon tett látogatásakor is „süllyedő” világról beszél a felvidéki magyarságról szólva.) Útirajzában leírja az ominózus mondatokat, amelyek kihívták Ravasz László ellenkezését is: „Lopva társaimra nézek: lenyűgözve ülnek ebben a tatár Genfben. Magyarság, halál és protestantizmus, én is úgy érzem, egyet jelentenek ma.”⁴⁰

³⁷ I. m.: 150–151.

³⁸ I. m.: 150.

³⁹ NÉMETHI László: *Sorskérdések*. 372.

⁴⁰ *Tanú*, 1935., III–IV. sz., 180.

1936 februárjában az útirajz miatt sok támadás érte, még a rendőrségre is beidézték. Végül Kozma Miklós simította el a rendőrségi ügyet. A kritikai visszhangokat Monostori Imre tüzetes filológiai apparátussal elemezte. Reményik Sándor ezt a „kritikai nemzetszemléletet” hamis objektivitásnak, szellemi mazochizmusnak látta. (Reményiket idézték mértékadóként a kritikusok Németh ellen – a költő azt hirdette: „Nem a mi dolgunk igazságot tenni / A mi dolgunk csak: igazabbá lenni!”) A kritikán túlmenő *építő magyarságot* követeltek tőle.

Ravasz László szerint a szembesülés tapasztalatai maguk alá temették „a dunai gondolat tündéralmát”, az író pedig „elkiáltotta a keserű jajszót: magyarság és halál egyet jelent”. Ellenvéleménye: „Az erdélyi magyarság éppúgy nem halt meg, mint ahogy nem halt meg a protestantizmus, amelyre Németh László szintén halálos ítéletet mondott.” Ravasz László az egyedüli vitapartner, akinek Németh ekkor – 1936 áprilisában – válaszolt *Két templom közt* című tanulmányában. Nyilvánvaló, hogy még Ravasz László sem ismerte fel a „keserű szó” segélykiáltás valódi indítékait, a reménytelen jajkiáltás célját.⁴¹

Németh sorskérdéseinket tekintve kétségtelenül hajlott a pesszimizmusra. Itt azonban elkeseredésének fő okai közé tartozott az is, hogy igen figyelemre méltó gondolatának, a „tejtestvérek” eszmének kudarcát volt kénytelen meg tapasztalni idehaza, a Regátban és Erdélyben is. A „tejtestvérek” eszmét szembesíti a valósággal, tudatosítja a lényegét: „Tejtestvéreknek neveztem egyszer Közép-Európa közös sorstól szoptatott gyermekeit, s e tejtestvériség jóakarata bennem járt az egész út alatt, ha másképp hoztam is ki Biharkeresztesnél, mint ahogy Giurgiunál bevittem.”

Útirajzának végén mentségül hozza fel fogadalmát, hogy a „sorskérdésekről” nem ír többé: „A diagnózis biztos s minden

⁴¹ Vö.: Monostori Imre következtetéseit erősíti meg dr. Dékány Endre: „Tejtestvériség.” *Reformátusok Lapja*. 1987., VIII., 9. 1986 szeptemberében a Református Zsinati Iroda megbízásából a Confessio és a Ref. Zsinati Levéltár Balatonszárszón konferenciát szervezett: „Helyünk, sorsunk és a népek barátsága Közép-Kelet-Európában”.

gyógyszer-ajánlás frivolitás. Mi marad hát a hátralévő időkre? Dolgozni kell, már csak a megbolondulás ellen is. De mit? Mit dolgozzék egyáltalán a magyar szellem? Amit a halálos beteg, aki nem akar betegségébe süppedni szellemével? Írjuk meg népünk emlékiratát, figyeljük, mint haldokló orvos magán a tüneteiket, tanulságul egy nagy néppatológia számára, vagy vágjuk el magunk a testtől s emelkedjünk föl az Örökhöz, mint a görögség Platón korában, amikor a politikus tetem elrothadt s a népétől elszakadt hölcs a szellemben rakott államot?”⁴²

A kritikusok és vitapartnerek közül kevesen követték Tamási Áron útmutatását, amely szerint Németh Lászlót nem bírálni kell, hanem tanulni tőle. Idővel módosult az útirajz értékelése, a sok-sok félreértés, elmarasztalás után tárgyilagos mérlegelési kísérletek is napvilágot látnak. Keresztury Dezső kiemelte: bár „a lélek pokoljárásának kínja természetesen elsötétítette a színeket, de feledhetetlen írói teljesítménnyé, s korunk egyik legérdekesebb dokumentumává tette a lidércnyomásos művet”. Veres Péter pedig 1944-ben, amikor megkésve a kezébe került az útirajz, vitázva ugyan több kérdésben is Némethtel, megállapítja: „halálhangulatú, szorongásos útinaplója még csak most lett igazán időszerűvé, [...] Az életösztön azt parancsolja, hogy az eddig ösztöneiben élő magyar nép öntudatos közösséggé váljon.” (Veres Péter megérezte, hogy Németh célja a magyar nemzettudat újraszövése.)

Életét a rousseau-i *Vitam impendere vero*, az igazságra tette fel. Az a hit és meggyőződés éltette, hogy: „Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni.” Mindenkitől, a politikusoktól is nemcsak azt kérte számon, amit tettek, de azt is, amit elmulasztottak.

⁴² *Tanú*, 1935., III-IV. sz., 182.

Krlezsa Adyról (1939)

Németh László úgy látta, hogy irodalmi tájékozódásunkból különösen a délszláv, a szerb és horvát irodalom esik ki. Éppen ezért ebben az irányban folytatta a „progresszív ablaknyitást”. A *Kisebbségben* IV. kötetében adta közre⁴³ három délszláv irodalmi tárgyú, kultúrhistoriai és irodalomtörténeti jelentőségű esszéjét. Igyekezett a korabeli „egyoldalú, nyugati irányultságú világirodalom-képünket... árnyaltabbá, sokszínűbbé tenni.”⁴⁴ Lőkös István mindehárom esszé értékfeltáró jelentőségét a szerb és horvát irodalom, valamint a déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok kontextusában tüzetesen vizsgálta.

Németh Trianon után tájékozódik a szerb és horvát irodalomban, amikor a könyvkereskedés nem tart szláv könyveket, a könyvtáraink szláv anyaga pedig főképpen „a régi horvát–magyar könyvcseré, vagy épp a budai szerb nyomtatványok korából való”. „Szerb nyelvkönyvei” Ivo Andrić elbeszéléskötete s egy népköltési gyűjtemény volt. A tájékozódás esetleges, köre határolt: „A véletlenre voltam bízva: azon tanultam, ami hozzázámvetődött.”⁴⁵

A három esszében „a szerb és horvát irodalom múltjának és akkori jelenének legnagyobb értékeire hívta fel a figyelmet, névsora Ivo Andrićtól Zrínyi Péterig (Petar Zrinski) terjed. Az esszéíró szemléjében szól a népköltészet, a közös délszláv, illetve közép-, kelet- és dél-kelet-európai néphagyományról, a folklór, a művelődés- és irodalomtörténet jelentőségéről.

1939-ben *Krlezsa Adyról* címen írja első önálló délszláv irodalmi reflexióját, folytatja a „tejtestvérek” eszme esztétikai és irodalmi szempontú kifejtését. Témaválasztását így indokolja: „Miroslav Krlezsa szakértőink szerint az újabb horvát irodalom legnagyobb alakja. Igen sokoldalú: költő, regény- és dráma-

⁴³ *Kisebbségben*, 1942., Bp., 342–359.

⁴⁴ LŐKÖS István: i. m. 7.

⁴⁵ *Kisebbségben*, IV., 346.

író.” Némethhez a horvát író egy verskötete és tanulmányainak válogatott gyűjteménye (Eseji 1933. Zagreb) jutott el.⁴⁶

Kétségtelenül működött Németh László kvalitásérzéke, de a kiválasztás motivációjában fontos szerepet kapott tájékozódó szenvedélyén és progresszív elkötelezettségén túl a rokonlélek megsejtése is. Örömmel fedezi fel, hogy a „komoly, változatos könyv” tanúsága szerint Krleža: „...művelt stratégia is, akinek minden tárgy: új front – a hazai elmaradottságot megtámadni.”⁴⁷ Némethnek imponál pályatársának sokoldalúsága: „egyszerre hét-nyolc arcvonalon küzd: mint nyugati kalauz Thomas Mannt, Proustot, Bernard Shawt magyarázza; mint képzőművészeti kritikus Goyát és az egykorú horvát festőket; irodalomtörténeti tanulmányaiban egy új horvát irodalomtörténet vázlata szorul belé; szövegeibe műfordításokat iktat be (a mai német líráról szóló esszéhez több mint száz teljes versfordítás a példatár)”. Az elismeréseket és dicséreteket önjellemző összehasonlító kritikai megjegyzések kísérik és hitelesítik: „történeti egybevetései és szociológus rohamai sokszor már a tanulmányforma kárára vannak. A mi tanulmányíróinkhoz képest keveset tételez fel olvasóiról. Hogy megérthessék félbe-félbeszakítja magát, apró kurzusokat rendez, az elemekre oktat, vitáz, összehasonlít. A fényház nem olyan hibátlan, a szenvedély azonban komolyabb, mint újabb esszéíróinknál.”

Észrevehető az elismerésekben, dicséreteken a *Tanú*-íróra szemléletben, módszerben is oly jellemző rokon tulajdonságok lelkes felismerése: „Folyóiratomban ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part s a csillagok vezetnek. Nem akarok tanítani. Az esszéit a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok.” A meghatározó indítékot pedig néven nevezi: „A legnagyobb érdeme előttünk: erős kelet-európai szempontja.” Kritikáját az önkritika hitelesí-

⁴⁶ Uo. 347–348.

⁴⁷ *Kisebbségben*, 342.

ti. Elfeledkezünk arról a „féleurópanyi világról, amelynek Magyarország is csak egyik tartománya. Kelet népe, mondjuk magunkról, de tudásunkból hiányzik az a kelet, amelynek népe vagyunk. Párizs és mongolpuszta: ezek a mi kategóriáink.”

Ugyanakkor elismeri, hogy Krleža „egyfajta nemzetköziség” révén annál jobban számbaveszi ezt a hatalmas terrénumot. A szlávnyelvűségből fakadó óriási előny birtokában Krleža, szláv író társaihoz hasonlóan, több szláv (orosz, lengyel, cseh stb.) irodalomba „minden nagyobb erőlködés nélkül bejáratos”. A szláv nyelvi otthonosságon és kultúrában való jártasságon túl fontos, hogy Krleža az Osztrák–Magyar Monarchia világában született és nőtt fel. Az egykori pécsi hadapród, majd budapesti ludovikás bennünket is jól ismer, nyelvünk, történelmünk, kultúránk alapos ismerete pedig a kelet- és közép-európai konstelláció tanulságos megítélésére teszi alkalmassá. Németh a Krleža-esszék tükrében tömören és találóan jellemzi ezt a konstellációt: „A kelet-európai viszonyok így mindig az idegeiben vannak; nem téveszti meg sem a térbeli közelség, hogy a nyugat bástyái alatt él, sem a szellemtörténeti »közelség«, hogy nyugat műveit másolhatja. Akár az ide-oda hányódó Kranjčević tanítóról ír, a mi Reviczkynek költő-kortársáról, akár a Zrínyivel egykorú Krizsanity atyáról, akit a szláv egység álma a bolognai magyar–horvát kollégiumból a moszkvai misszióba és szibériai száműzetésbe dobott, mindig ebből a különös, értelmetlen kelet-európai állapotból indul ki, amely ezekben az írókban a dilettantizmust és a lángésszt, a téveszmét és a tudást összekeverte – és igazolta.”

Németh átérzi a horvátoknak a magyarságéval mélységesen rokon sorsát, akiket a török időkben Európa-szerte „Reliquae reliquiarum”-nak, vagyis „Maradékok maradékai”-nak neveztek: „Mi volt Horvátország, ez a nyitott seb, a török, a Habsburg és Velence sóvársága közt? Mi volt a kiegyezéssel összetákolt Monarchia, melynek horvát irodalomtörténete egy hosszú gyászjelentés örültekről, öngyilkosokról, tüdővészesekekről és elnémetlaktéről?”

A közvetlen szövegfolytatásban a magyar és horvát párhuzamokat és eltéréseket európai horizonton is mérlegelve utal Krleža vállalkozásának nehézségeire: „Ilyen kérdésekkel vág neki ő az

»esztétikai« méltatásoknak s ilyenekkel fogadja az idevetődött irodalomtörténeti fogalmakat. Mennyire mást kell például az ötven évvel megkésett romantikának jelentenie a horvátoknál, ahol már csak azért sem lázadhatott a klasszicizmus ellen, mert nem volt mi ellen lázadni, mint Victor Hugo Franciaországában.”⁴⁸

Lőkös István kiemeli, hogy a Kranjčević–Reviczky tipológiai párhuzam felvetésével Németh mennyire szerencsésen irányítja a figyelmet a horvát–magyar kulturális és társadalmi szimbiózis történetének kutatásából hiányzó lehetőségre. (A szaktudomány sokáig nem reagált erre a kutatási ajánlatra, Milosevits Péter a Kranjčević és Vajda párhuzamot elemezve szól erről a Reviczkyvel is érintkező, „költői zsenijéhez méltatlan szarajevói dolgozószobájából mindig Nyugat-Európára is tekinteni tudó” különös sorsú és jelentőségű költő munkásságáról.)

Németh számára „A kelet-európai szempont teszi ... érdekesség Krlezsa Ady-tanulmányát is.” Megállapítja: „A külföldi irodalomnak aligha van hasonló súlyú Ady-tanulmánya, Ady európai helyét pedig talán idehaza sem határozta meg senki szabatosabban.” Krleža: „Bevallott mestere, a szlávtság felé hajló Rilke mellett, Ady az, akit Krlezsa legtöbbször tart.” Bizonyítékul Krleža szövegét idézi: „Ady Endre különös jelentősége nem az, hogy impresszionista módszerével a magyar átklasszikus, akadémikus korszaknak véget vetett, hanem hogy fájdalmas nagyvárosi sznobizmusa s a magyar sors mongol mélységei közt az összefüggésnek művészi kifejezést adott.”⁴⁹

Krleža Adyt nevezi mesterének a közép-európaiságban. Németh László viszonzza az elismerő gesztust, Krležáról vallja: „Nekem a kelet-európaiságban volt mesterem.” Lőkös István tüzetesen vizsgálja és feltárja a Krleža-életművet átszövő Ady-élmény genezisést és a recepció történeti folyamatát is.⁵⁰ Krleža Ady-élményének alaprétege az 1910-es évekből való, feltehetően 1912–13 tájáról. 1916-os naplójegyzeteiben már magabiztosan és

⁴⁸ Uo. 343.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ LŐKÖS István: uo. 11.

tárgyszerűen szól Ady költészetéről. 1919. január 29-én megjelent nekrológiájában a külföld írói közül elsőként siratta el Adyt, akit „a magyarság legfájdalmasabb veszteségének” tart. Máiig lenyűgöző erejű indoklását érdemes idézni: „Ady mindannak fájdalmas szintézise, ami magyarnak tekinthető ezen a glóbuszon. Mindaz, amit a magyarok negyvennyolctól 1918-ig átéltek egy hirodalmi csalásban, nem jelenti a magyarságot, a magyarságot Ady jelenti. Senki sem gyűlölte és átkozta meg Adynál jobban ezt az impériumot, és senki sem sejtette meg ... összeomlását úgy, mint az elhunyt költő...” 1922-ben újabb írást közölt *Petőfi és Ady, a magyar forradalom két lobogója* címmel, amelyben a Németh László által megfigyelt „kelet-európai szempont” jegyében értelmezi és be is mutatja Ady „hun Marseillaise-ét”, saját fordításában közli a *Magyar jakobinus dala* „magyar, oláh, szláv bánat”-ot kifejező s a Duna-láj népeinek „az eszmebarikádokon” való találkozását sürgető két kulcsstrófáját is.⁵¹

Németh a megértés jegyében veszi figyelembe Krleža magyar iskolázottságú, de sajátosan horvát befogadói, közép-európai attitűdjének sajátosságait: „Krlezsa nem ismerhette Ady minden kötetét s amit ismert, nem egészen úgy olvasta, mint mi. A Vér és arany egyes helyeinek túlbecsülésére vall, ... arra a szóra veti magát, amelyet Ady már-már káromkodásul használt: Hunnia, a kelet-európai értelmetlenség magyar darabja. [...] Krleža úgy képzei, hogy az a nagy érzékenység, mely felületesebb költőkben csak a nyugati pózok továbbjátszására volt elég, Adyban lassan a valóság sötét érzékszerve lett. Mint művésztében a »finom remegések« alatt a komor kálvinista színek, rimbaud-i szervezetébe úgy veszi be magát a Duna kilesett titka, a kelet-európai kétségbeesés.”⁵²

Németh elismerését vívta ki Krleža Ady-képe, bár kritikai megjegyzéseit sem hallgatja el: „Az összetett Ady persze nagyon leegyszerűsödik ebben a magyarázatban. Isten-verseiről egy szót sem hallunk, a Minden-titkok mítosza nem szorongatja, nyoma

⁵¹ Vö.: LŐKÖS István: i. m. 12.

⁵² *Kisebbségben*, IV., 344.

sincs a nagy Mindenség-csináló költőnek, aki szimbólumaiban a világot megismétli és megértelmesíti. A horvát Krlezsának a magyarságról is elég rossz emléke van ahhoz, hogy Ady magyarrajongását éppúgy megértse, mint Hunnia-gyűlöletét. Az ő Adyja érzi a viszonyok szorítását, de végül is valami félig-hitt negyvennyolcasságba menekül.”

Szinte felkiált, amikor írása végén értékelését összegezi: „Milyen nagynak kell lennie Adynak, ha ez az egyáltalán nem magyarbarát író, aki az ő pozitív felét nem is ismeri, mégis a legnagyobb kelet-európai költőnek látja!” Levonja értékelésének és kritikai észrevételeinek végső következtetését: Krleža „...nem veszi észre, amit magyar kortársai sem akarnak észrevenni, hogy Ady nemcsak szenvedte Hunniát, de föl is hozott alóla valamit: a Mélyebb Magyarságot. Ahogy boldogtalan, hisztériás hősei sorsából Dosztojevszkij is fölhozott valamit, ami nem boldogtalanság és nem hisztéria, hanem az igazi Oroszország.”⁵³

Lőkös István átfogó elemzésébe Krleža *Ady Endre, a magyar lírikus* című, 1930-as tanulmányát is bevonja. Ebben a horvát író az Ady-líra világirodalmi összefüggéseit összegezi, a költő európai helyét jelöli ki a komparatiztika számára is tanulságosan. Fokozatosan juttatta érvényre a kelet-közép-európaiság szempontját, miközben áttekintette a térség impresszionista-szimbolista költészetét is. Krleža Ady óriási érdemének tudja, hogy élete „utolsó napjáig engesztelhetetlenül Bécs-ellenes maradt”, egy pillanatra sem hitt „a császári és királyi háború jelzavainak”, „ember” tudott maradni az „embertelenségben” is.

A *Horvát Hadisten* elbeszéléskötetének egyik szómagyarázatában összefoglalja Krleža az 1868-as magyar–horvát kiegyezésről is a véleményét. Az 1867-es kiegyezés után létrejött dualista államot, az Osztrák–Magyar Monarchiát „a horvát szábor nem ismerte el”, ezért „nem tett eleget a budai koronázásra való királyi meghívásnak, úgyhogy Ferenc József a horvát szábor formális hozzájárulása nélkül koronáztatott horvát–magyar királlyá”. Egy évvel később pedig a horvát bán legfelsőbb dekrétummal elrendelt új választási rend alapján, a hivatalnoki kar-

⁵³ Uo. 344–345.

ból kikerült mamelukok szavazattöbbségével „megkötötte a magyarokkal a politikai kompromisszumot, mely 1868. november 8-án Kiegyezés néven alapvető horvát állami törvény lett és az 1918-i összeomlásig – teljes ötven évig – volt érvényben”. „Hat-hét abszolutisztikus erőszakítélet, oktrojális és kabinet-diplomaták, legfelső dekrétumok, ukázok és trükkök után egy nyavalyás báró színleges választások alapján a magyar grófokkal holmi színleges politikai arrangement-et csinált. E csalásnak neve »Kiegyezés« lett...”⁵⁴

Híd a Dráván (1940)

Németh László *Híd a Dráván* című esszéjében folytatja a gondolat kifejtését. Lőkös István kiemeli: itt valóban tudatos, a szaktudományok felé irányuló kihívásról, a legjobb értelemben vett provokációról beszélhetünk.⁵⁵ Németh írása felkérésre készült, Csuka Zoltán magyar, szerb és horvát nyelven megjelenő folyóirata, a *Jugoslavenskomadgarska revija* számára, 1940 januárjában. A „jugoszláv–magyar kultúrkapcsolatok” erősítése érdekében szerveződő folyóirat első lapszámában,⁵⁶ mintegy programadásként megjelent írásban maga Németh is bevallja: „Ez a cikk azért készült, hogy ilyen együttes munkára kedvet csináljak.”⁵⁷

Korhoz kötött értelmezését és megítélését maga az író is követelménynek tekintí: „azért írtam le teketória nélkül, majdnem gyerekesen a helyzetet és nehézségeket, mert meggyőződésem, hogy a tudomány és szellem haladását ilyen gyerekes nehézségek hátráltatják.”⁵⁸ Nyíltan szól személyes meggyőződéséről:

⁵⁴ Vö.: Miroslav KRLEŽA: *Magyar királyi honvédnovellák*. Ford. Sinkó Irma. Újvidék, 1952., 193–194., és LŐKÖS István: uo. 15–17.

⁵⁵ LŐKÖS István: i. m. 18.

⁵⁶ Ladislav NÉMETHI: *Most na Dravu. Jugoslavenskomadgarska revija*. 1940., br. 1., 27–33.

⁵⁷ *Kisebbségben*, IV., 353.

⁵⁸ Uo.

„Nem vagyok híve a nagy cégérű, túlzott apparátusú »összefogás«-oknak. A túl nagy köpülön elkenődik a vaj. Többet érnek a csendes, munkás barátságok...” Hitte, hogy két-három ember szellemi összefogása valódi értéket teremthet, hogy a Dráván innen és túl: „...könnyen lehetünk egymás budapesti, belgrádi, zágrábi fiókjai, ahova csak írni kell s megjön a könyv és a felvilágosítás. Időnként, egy kis eszmecserére – maga az ember is.”⁵⁹

Máig érvényes igazságokat, tanulságokat fogalmaz meg. Elismeri, hogy a magyar írók műveltek, de kimondja velük szemben a jogos kritikát is: „Majdnem minden számottevő magyar író ismerek s tudtommal egy sincs köztük (egy-két vajdasági embert kivéve), aki egy szerb újsághírt le tudna fordítani.” Súlyos, de igaz ítéletet mond írókortársainak világirodalmi tájékozottságáról, művelődésünk egyoldalúságáról, kemény szavakkal szól hiányérzetéről, mulasztásainkról: „A másodrendű nyugatiakat is számontartják, még spanyolokat is eredetiben – a szomszédainkat azonban nem ismerjük, a délszlávokat legkevésbé.”

Tudja, hogy a délszlávoknál kicsit jobb a helyzet a régi császári és királyi kapcsolatok jóvoltából. A nyelvi korlátok, előítéletek, az információáramlás nehézségei nem hangzatos elvi tételekkel, megnyilatkozásokkal győzhetőek le, hanem ezeknél többet érő valóságos kapcsolatok révén: „Egy piciny »van« mindig többre tanít, mint egy mázsa »kellene lenni«. Ez ad bátorságot e cikk írójának, hogy általánosságok helyett a maga egész szerény jugoszláv »kapcsolatát« mondja el, mint aminek a lassú s el-elakadó fejlődéséből tán okulni lehet.”⁶⁰

Keresztury Dezső Németh értékelésével egybehangzóan fejti ki, hogy egykor a Budai Nyomda nagy hatás- és vonzaskörben sugározta a délszláv műveltséget is, majd a Kir. Magy. Egyetemi Nyomda Délszláv írók című kiadványsorozatával közvetítette a szláv műveltséget, míg századunk magyar írója „egyre kizárólagosabban nyugat felé fordult termékenyítő ihletért”.⁶¹

Időtállóan, igen pontosan fogalmazza meg a Zrínyi–Gundulić párhuzamot: „Mint Balassa, úgy Zrínyi Miklós is (a legnagyobb

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 345.

⁶¹ KERESZTURY Dezső: *Három délszláv író. Nyugat*, 1941., I., 183.

érték, amit a horvátoktól elhódítottunk) igen nehezen érthető meg, az akkori magyar költészetből, de még az olasz hatásból is. Tudós klasszikusunk, Arany János, gondos tanulmányban vont párhuzamot Tasso Jeruzsáleme és Zrínyi Szigeti veszedelme közt. Hátravan még egy hasonló súlyú tanulmány: Zrínyi és a horvát irodalom viszonyáról. S itt nem lesz elég csak Gundulityot szemügyre venni. A húsz évvel fiatalabb Zrínyi biztosan ismerte őt, páztorénekeiben ott van a Dubravka visszhangja, mindketten Tasso-tanítványok, Gundulity is egy csaknem kortárs eseményről, Osman 1620-i lengyel hadjáratáról írja eposzát, mint Zrínyi dédapjáról – a tónus azonban egészen más. A horvát hegyek két oldalán élnek ők, Gundulity az édes, védett adriain, Zrínyi az északi szelektől és török hadaktól átszivítottan. Nyelvében és ábrázolásában is van valami zord igazság, mely már az egykorú magyar költészetben is (a lágybarokk Gyöngyösi kortársa) visszaütés. Verselése is olyan középkori sajátosságokat őriz, amelyek az akkori magyar költészetből kihaltak. Lehetett ez délszláv hatás? Műköltőké vagy guzlároké?⁶² Itt hangzik el a híres megállapítás, a bécsi „divide et impera” teljesen megsemmisítette azokat a régi olasz–délszláv–magyar–lengyel, sőt cseh és román kapcsolatokat, amelyek „mint egy keleti Golf-áram melegítették a kelet-európai kis népek életét”.⁶³

A példák szaporíthatók, de Némethet inkább az foglalkoztatja: „Leírta-e valaki e termékeny kapcsolatok haldoklását a XVIII. században, a Habsburg-politika hatására? Hogy húzódtott vissza egymástól s fordult Bécs felé a horvát és magyar nép, mely két századon át szinte kevert véren élt? A XVIII. századi Erdélyt tanulmányozva, szomorúan látja az ember, mint szakad e gazdag tartomány magyar–román–lengyel értékcsereje s mint lesz őr a fajták határain a császári tiszt után a közöny és bizalmatlanság, majd lassan a gyűlölet. Van abban valami leverő, hogy Zrínyi Péter és Zrínyi Miklós népe mint Jellasics és Kossuth

⁶² A Németh László által jogosan sürgetett „hasonló súlyú tanulmány” igényéből nem kis részt váltott valóra az irodalomtörténész alaposágával LŐKÖS István: *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei* című könyvével. Csokonai Universitas Könyvtár. Debrecen, 1997.

⁶³ *Kisebbségben*, IV., 346.

népe állhatott egymással szemben (inkább köztudatlanságból mint valódi érdekektől elválasztva) s hogy a szerb balladákban egymás tulajdonságait oly jól ismerő két katonanemzet, a szerb és a magyar, Sabácnál egymás hazug fantomának ugorhatott neki.”⁶⁴

„Mi mindent a nyugathoz mérünk; ami nem nyugati: az nemzeti, sőt ősmagyar, és sokszor épp a legbalkánibbat tartjuk nyugatinak. Krleža épp ezért nagy tanulság.” Téréségünk népei még azt is másképpen élik meg, amit a nyugattól veszünk át: „A valóság itt inkább sunyi tolvajnyelvül használja a kiérett, sőt túlérétt múltú nyugati fogalmat s egy-egy Dosztojevszkij- vagy Ady-féle költőnek épp az a nagysága, hogy e tolvajnyelv nélkül tudja a kelet-európai valóságot beszéltetni.”⁶⁵

Most, punte, silta (1940)

1940-ben újabb felkérésre írta meg Németh László a *Most, punte, silta* (1940) című, a szellemi hídverés eszméjét, lehetőségeit és buktatóit számbavevő, összegező érvényű esszéjét. Kifejti, hogy a bécsi birodalmi politika hogyan manipulálta és távolította el egymástól a dunai-kárpáti népeket. A Habsburg Birodalomban megszűntek a régi közép-kelet-európai kapcsolatok, pedig a határok még a török anarchia idején is átjárhatóbbak voltak, mint 1700-ban, vagy különösen 1800-ban: „Balassi Bálint s kortársai mint a maguk hazájában kószálnak Lengyelországban, Rákóczi Ferenc viszont csak szökése után ismerhette meg lengyel rokonait, mert a császári kormány eltiltotta az átjárkálást. [...] Bécs tilalmaival és varázsával választotta el e népeket; maga felé terelt és elzárt egymástól. A nyugatról másolt XIX. századi nacionalizmus pedig befejezte a szétválasztást. [...] Negyvennyolc ezért hozta egymás mészárlását. Kossuth dunai konföderációja

⁶⁴ Uo. 353.

⁶⁵ Uo. 350.

helyett ezért jött: kiegyezés és Trianon, magyarok és nem magyarok kijátszása egymás ellen, előbb a monarchiában, aztán a kisantant kegyenkorszakában.”⁶⁶

Rámutat a korunkban egyre időszerűbb paradoxonra: „Különös folyamat ez: vasút, kereskedelem, betű minden távolságot a tizedére zsugorít s minden cserét tízszeresére fokoz; ezek a közeli népek pedig folyton távolodnak s régi termékeny cseréjük teljesen elapad.”⁶⁷ Meggyőzően érvel: „Nyugat nemzetei az új kor folyamán a parasztságot is magukba fogadták – úgyhogy náluk csak osztályok vannak, de nincs a nemzet alatt egy kitaszított emberiség. Keleten a parasztság és művelt nemzet nemcsak egymás alatt él; – két külön világban s kultúrában. Nyugaton nincs nép, ahogy keleten. Keleten pedig nincs igazi nemzet. E végzetben gazdagság is rejlik. Mint a föld mélyében letiport őserdőkből a kőszén: úgy őrződött meg e szomorú és gyönyörű paraszt-Atlantiszokban a prehisztória melege. Kultúrában: ez óriási tartalék s jövő. Keleten »van miből«, csak föl kell fakasztani és kiaknázni, amit zenében, népköltészetben, gondolkodásban: ezek a lelki önkormányzatok megőriztek. Politikában azonban iszonyú boldogtalanság ... maguk az államok nincsenek a népek lelke szerint.”⁶⁸

Lőkös István hangsúlyozza: a *Most, punte, silta* „legfőbb tanulsága, hogy a legjobb Krleža-művek egyikének tükrében mutatja be az egész közép-kelet-európai térség népeinek sorsazonosságát”. Kifejti a Glembayak, vagyis a „glebayzmus” lényegét: „A Glembayak: egy paraszt- és kereskedősorból fölnyomult muraközi család; egy azok közül, amelyekkel a Habsburg-monarchia kormányozta az alája került népeket. Eredetire horvát, a belékevert vér révén osztrák–olasz–magyar–cseh; szerepe szerint a monarchia javára népellenes. Mialatt olvastam, a magyar s nemcsak a magyar: a cseh, lengyel, osztrák Glembayakra kel-

⁶⁶ Uo. 355–356.

⁶⁷ Uo. 356.

⁶⁸ Vö.: *Kisebbségben*, IV., 358. Az életműsorozat Európai utas című kötetében kimaradt ennek a bekezdésének a zárata, amely a *Kisebbségben* IV. könyvében így olvasható: „Egyelőre a »marxista« szovjet se kivétel ebben (Marx-Tolsztoj)”.

lett gondolnom. Mindaz, ami az utóbbi időkben foglalkoztatott: asszimiláció, a színmagyarság kisebbségi helyzete, egy nagy irodalom kicsiny tömlőce, tudományunk ferdesége, földkérdés: egyetlen szóba futott össze: Glembayak. A monarchia: a magyarságból és a magyarság ellen is kitermelt egy csomó Glembayt és ezek itt vannak, a glembayzmus tovább él bennük, ha a császárság meg is bukott. Magyar vezető réteg és nép viszonya azért más, mint a franciáé vagy németé, mert ez is Glembay-föld.”⁶⁹ Németh kvalitásérzékét jogosan dicsérhetjük, de Lőkös Istvántól azt is tudjuk, amikor ezt a magyar irodalom Krleža-recepciójában valódi nívumot leírta, „a Glembay-ciklus már klasszikus mű Jugoszláviában, érettségi tétel a gimnáziumokban. Magyarra fordítására azonban – tudásunk szerint – Németh figyelemfelhívó esszéje ellenére sem gondolt senki”.⁷⁰

A *Glembay család* három drámából áll: *Glembay urak*, *Agónia*, *Léda*, a Glembay család történetének legújabb kori, 1913-ban, 1922-ben és 1925-ben játszódó három drámai csomópontját mutatja be, a drámákat 11 kisebb elbeszélés és töredék egészíti ki, így az egész műből a Glembayak két évszázados története bontakozik ki.

Lőkös István pontosan összegezi a tanulságokat: „Amikor Németh László a Glembay-ciklust a maga és végső soron a magyarság számára is elsőként felfedezte, s benne nem a forma nívumát látta elsősorban, hanem egy, a Kárpát-medence bajait feltáró s a sajátjával rokonnak érzett írói koncepciót, az nyilvánvalóan a kor szellemével s igényével magyarázható.”⁷¹

Március tizenöt címen írja: „A magyar író ... testvéreit kelet népei közt kell keresni. [...] A mi sorsunk, gondolkodásunk igazi rokonai Kelet-Európa népei – a Szudétáktól az Urálig s az északi vizektől az Égei-tengerig” – állapítja meg, de sosem tagadja, hogy az európai kultúra, a Nyugat öröksége meghatározó volt a magyarság számára: „A hangos vita, hogy Nyugat vagy

⁶⁹ *Kisebbségben*, IV., 359.

⁷⁰ Vö.: LŐKÖS István: i. m. 33.

⁷¹ LŐKÖS István: i. m. 36. (1949-ben a Magyar–Francia Társaság *Nagyvilág* című lapja (r. p.) „Jugoszláv Klim Szangin” címmel cikket közölt a Krleža-műről.

Kelet: nem azt jelenti, kivonuljunk-e a nyugati kultúrából, mint ahogy ránk szeretik fogni, hanem hogy akik idáig csendes odahallgatók voltunk, megpróbálhatunk-e végre a kelet-európai népek nevében közbeszólni.”⁷²

Németh László sorsérzésére jellemző: a „Pereat mundus fiat iustitia”. Ő maga is sokszor szorult ténylegesen kisebbségbe, a kisebbségben élésnek pedig, tőle tudjuk, nagy veszélye a morbus minoritatis, vagyis a kisebbségi ember kóros magaviseleti reakciója mindarra, ami ezzel a sorssal együtt jár. Ebből akarta és tudta magát kivágni, amikor a „búvársorsol” választva, utat talált a „kisebbségi” léhelyzetből a „tejtésztvérek”-hez és az egyetemes emberi mélységekhez, a Kalevala és Bartók világához.

„...a létfontosságú megértés jegyében”

Németh László 1967-ben a Vásárhelyi kútra című összegezésében fogalmazta meg: „Irodalmunkban, mely mint nemzet-gyógyító életelixirre járt a nyugati műveltségre, Európa megőrzött fénye él; legnagyobbjainak ugyanakkor lehetetlen volt Európa alatti mélységekre nem emlékezniök...” Szerinte az lesz a döntő: a XIX. század „a gyarmatosítás durva eszközeivel egységbe fűzte a megbénult ősi civilizációkat éppúgy, mint Afrika elmaradt törzseit. A XX. század nagy jelensége – most már nyilvánvalóvá vált – e népek fokozatos emancipálódása, egyenlővé válása egy világcivilizációban... Az emberiség sorsa nyilván hosszú időre dől el azon, hogy a nyugati vívmányok milyen viszonyba kerülnek a népek lelkével, amelyeket egybefogtak.”

Sok változatban megírta: az emberek mindent hajlandók megbocsátani, csak egyet nem: ha valakiről kiderül, hogy való-

⁷² *Kisebbségben*, III–IV., 243. Vö.: A *Tiszatáj* 1970. novemberi számában jelent meg először a Most-Punte-Ilid rovat, amelyben Ilia Mihály Németh László tervét, Kelet-Közép-Európa fölfedezését kívánta folytatni. 1974-ig román, szlovák, szerb, lengyel összeállítás jelent meg, majd a *Tiszatáj* következő korszakának szerkesztői is folytatták ezt a hagyományt.

ban különb. Valóban gyakran fanatikus hittel igyekezett téríteni és heroikus tettekre biztatta kortársait, követőit. *Vas István* utal arra, hogy még Németh vitatható gondolatainak is vitális ereje van.⁷³ Nála az utópia a történelem erkölcsi ellenereje. Értelmezése szerint ez azt jelenti: a folyóban úszó nem hiheti, hogy ő irányítja a folyó folyását, de egyet tehet: ne fulladjon bele. Vekérdi László 1982-ben így tette fel a kérdést: „Mivé lehetnek ma Németh reform álmái? Hisz Kelet-Közép-Európája is nem annyira politikai mint inkább reform utópia volt. »Európának« azonban sajnos nem »lejtéstvérekre« van szüksége, hanem kiszolgálókra, mai divatos vallersteiniánus terminológiában »perifériára« és »félperifériára.«” Mert Németh szerette volna „valóságá edzeni az utópiát”.⁷⁴

A Németh László-i *Sorskérdések* időszerűségét hangsúlyozza *Görömbei András*, azok utópisztikus vonásainak – megvalósíthatatlanságuk ellenére is – fontos aktualitását: „...írásainak éppen ez az utópisztikus vagy inkább értelmiségi karakter ad ma is létfontosságú időszerűséget.”⁷⁵ *Bertha Zoltán* nagyszerűen illeszti a nagy európai rendbe a remélt Németh László-i „Kertmagyarországot”: „Németh László tudta, hogy az ábrándos, »turáni«, »kis magyar«, illetve a történelmi-nemzeti »nagy magyar« utaknál van egy még nagyobb magyar út is: az európai.”⁷⁶ Ez az út azonban nem lehet csupán utánczás, másolás, csupán mintakövetés, hanem a magunk problémáinak európai horizonton történő értelmezése, méltó beleszólás Európa folyamataiba, tevékeny hozzájárulás és részvétel. Amint ezt 1934-ben Németh László megfogalmazta *A magyar élet antinómiái* című esszéjében: „hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk megoldást.”

Németh László próbálta óvni a magyarságot nemcsak „Bizánc” halálba merevítő ölelésétől, de a Nyugat jóléti sivárságától is. Legfőképpen pedig saját fölzárkózó önteltségünktől: „Még ak-

⁷³ Vö.: MONOSTORI Imre: uo. 215.

⁷⁴ Vö.: VEKERDI László: i. m. 107.

⁷⁵ GÖRÖMBEI András: *A szavak értelme*. Püski, Bp., 1996., 116.

⁷⁶ VEKERDI László idézi BERTHA Zoltán szavait. In. V. L.: i. m. 111.

kor is, amikor nyugatinak, humanistának valljuk magunkat, mennyire bizánci: irtózásunk a teremtő naivitástól; könyvtárnok fölény és meddő csillogás humanizmusa ez, bizánci »paidia«.⁷⁷

A „tejttestvérek” gondolat lényege és célja a kölcsönös kien-gesztelődés, kiengesztelődés nem a felszínen, nemcsak a proto-koll díszletek között, hanem a mélyben, egyéni, közösségi, nép-nyi méretekben is. Mindez azért szükséges, hogy egyszer meg-érjük, hogy a római jog alapkérdéseire, *a cui bono?* – *kinek az érdekében?* és *a cui prodest?* – *kinek a javára, hasznára* kérdés-re mi, magyarok, románok, szlovákok, lengyelek, csehek, szer-bek, horvátok, szlovének stb. így válaszolhassunk: önmagunk, mindannyiunk javára és hasznára.

A „tejttestvérek” gondolatot Németh László 1945 után is vál-lalta, hirdette létjogosultságát. Igaz, Romániában hamar véget ért Petru Groza megbékélést hirdető rövidéletű korszaka és ide-haza is rossz irányba fordult a politika. Grezsa Ferenc helytál-lóan összegez: „A »tejttestvériség« eszméje a gondolkodás elszigetelt kísérlete maradt, nem folytatódott a valóság áttörésében. Sorsviszonyok között lebegő messianisztikus utópiának bizonyult, az »erkölcsi fogantatású« gondolkodás illúziókkal telített ábrándképének, vagy a valóság volt rá érzéketlen? ...kibontako-zását eltorlaszolta a régióban még meglehetősen általános ál-lamnemzet-koncepció érdeke. De ha közvetlen eredmény nem igazolta is, mégis túlzás volna állítani, hogy minden realitást nélkülözött. Eszmetörténeti jelentősége szinte felbecsülhetetlen. Egyeztetette a nemzeti és az internacionális szempontokat, a »kismagyar« út teóriájával megtörte a »Szent István-birodalmi elv« egyeduralmát, s a kulturális közeledés programjával elő-készítette a »kisnépek antiimperialista szövetségének« tervét. E tekintetben Bibó Istvánnak kell igazat adnunk: »Az egész elgondolást mélységesen aktuálissá tette a hitleri birodalom ár-nyéka«. A »beszűkült magyar« perspektíváját Németh László a »mind Kelet-, mind Nyugat-Európa felé szélesen kitekintő« gon-dolkodó nagyvonalúságával cserélte föl.”⁷⁸

⁷⁷ VEKERDI László: i. m. 206.

⁷⁸ GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. 205–206.

Domokos Mátyás a „Sorskérdések” sorsa című tanulmányában találóan állapítja meg: „Nem a magyarság sorskérdései szűntek meg: ezeket a történelem fáradhatatlanul újrafogalmazza, amíg lesz egyáltalán magyarság – de ezekre az újrafogalmazott kérdésekre nem lehet a régi válaszok között megoldást keresgélni: sem Babitsban, ... sem Keményben, sem Németh Lászlóban. De nélkülük, ismeretük nélkül sem lehet az új magyarság-képet kialakítani, a magyarság új arcát ábrázolni.”⁷⁹

Sándor Iván *A Németh László pör* című könyvének végén írta: „...miért olyan érzékeny a jelen a pörre, eredményeire, tanulságaira?” Válasza: „Nincs előttünk olyan biztos irány, amely kétségek nélkül megszerezte volna az emberiség bizalmát. Ezért valami új, ma még ismeretlen felé tekintünk. Hely- és feleletkeresések éveit éljük. Ha lesz még hely. Ha lesz hallás a feleletekre.”⁸⁰

Tudjuk: „A lángész tekintélyét nemcsak az sérti, ha elhallgatják. Művét az is homállyal vonhatja be, ha túl sokat hivatkoznak rá” – írta Bartókról Németh. Közéletünkben Németh Lászlóra ma már ritkán hivatkoznak. Öröksége, minőségeszménye, „tejttestvérek” gondolata fájdalmasan hiányzik szellemi életünkéből. Pedig Németh művében a magyar irodalom világra szóló feladatokig küzdötte fel magát. Belőle nem hiányoznak az esszéírás európai és közép-kelet-európai nagy inspirációi. Neki az eszmék mennyezetvilágításának hiányát sem lehet felróni. Személyét és műveit sokáig bőszen vitatták, majd megpróbálták kisajátítani, de nem sikerült. Most az agyonhallgatás, a méltatlan mellőzés és feledés, vagyis önmagunk ellen vétő szellemi öncsonkítás időszakát éljük.

Pedig Cseke Péter szellemes megállapítása a minőség forradalmára és a „tejttestvérek” eszmére egyaránt érvényes: „az élettől az »egyetlen metaforáig« könnyebb megtenni az utat, mint a megtalált metaforától az igényeink szerinti (egyéni, társadalmi, közösségi, nemzeti) életvitelig.”⁸¹ A Németh László-i „tejttestvé-

⁷⁹ Idézi: VEKERDI László: uo. 104–105.

⁸⁰ SÁNDOR Iván: *A Németh László pör*. Magvető, 1986., Bp., 225.

⁸¹ CSEKE Péter: i. m. 81

rek” eszme racionális magja ma is érvényes, és a múlt időben egyre sürgetőbb – nem a közeli vagy a távoli jövőben, hanem már jelenünkben is. Alkotója „...az élet – az élők – mérhetetlen szépségét hagyta reánk örökül”.⁸²

Németh László megtalálta „egyetlen metaforáját”, a „tejtestvérek” eszmét költők, írók, műfordítók, irodalmárok szépszámu csapata folytatta. Köztük *Nagy László*, aki a bolgár, szerb és más délszláv ellentéteken felülemelkedve a szellemi kapcsolatok egymást erősítő interferenciáját teremtette meg.⁸³ A bolgár népköltészet és műköltészet remekeit, valamint a többi délszláv nép költészetének és folklórájának értékeit hasonló művészi fokon és terjedelemben fordította, bizonyítva a „tejtestvérek” eszmény jogosultságát, időszerűségét. *Babérfák* című, a délszláv népköltési műfordításkötetének utószavában küldetéstudattal vall minderről: „Jelen gyűjteménnyel bizonyítani kívánom azt is, hogy szomszédaink szellemi értékeit szeretjük és tiszteljük a létfontosságú megértés jegyében.”⁸⁴

* * *

A Németh László életműsorozat (Szépirodalmi, Magvető) köteteit csak figyelmes szövegkritikával érdemes használni. Dr. Lakatos István, a Németh László életrajzi kronológia I–II. szerzője jogosan vonta le következtetését: „A szövegkihagyásokon túl a szöveg-összeállítás, az évszámok tekintélyes részének pontatlansága ... indokolttá tenné ... egy jobb, teljesebb, több filológiai gonddal előkészített életmű-sorozat összeállítását és megjelente-

⁸² VEKERDI László: i. m. 12.

⁸³ Vö.: KISS Ferenc: *Nagy László és a bolgár folklór*. In: Interferenciák. 343–349. LŐKÖS István: *Fordítók műhelyéről két műfordítás-kötet ürügyén*. NAGY László: *Babérfák*. In: L. I.: *Hidak* jegyében. 285–291. „A Goethe által oly nagyra becsült délszláv népköltés ... Nagy László személyében talált avatott, az eredetét klasszikus igénnyel tolmácsolni tudó magyar fordító-ra.” CS. VARGA István: *A Németh László-i „tejtestvériség” gondolatától a Nagy László-i szellemi hídépítésig*. *Forrás*, 1982. szept. 86–91.

⁸⁴ NAGY László: *Babérfák*. Bp., 1969., Magyar Helikon-Európa Kiadó.

tését.” Megállapítása megegyezik Németh László szavaival, amelyek 1974-ben Püski Sándor jegyzett fel: „Nem elég, hogy teljes tanulmányokat kihagytak belőle, de a közölt tanulmányokból bekezdéseket, a bekezdésekből mondatokat, a mondatokból szavakat is kihúztak. Filológusok seregének ad majd munkát a szövegem helyreállítása” (Argumentum Kiadó, Bp., 1997–1998.). Az életmű-sorozatot akkor használom, ha szöveghőzlése megegyezik az eredetivel.

1989–1990-ben „Tejtestvérek” címen, az ELTE TFK-n kutatási programot vezettem, amelynek keretében készültek el többek között Lőkös István, Grezsa Ferenc, Monostori Imre, Ivan Megela ide vonatkozó tanulmányai is.

A Németh László-i „tejtestvérek” témakör kutatása a horvát irodalom vonatkozásában legteljesebben LŐKÖS István munkásságában teljesedik ki. Milan Ratković és Ivo Frangeš volt a mentora a debreceni és a miskolci egyetem összehasonlító irodalomtudományi tanszéke alapítójának. Szellemi hidat épített Eger és Zágráb között, főképpen az őt barátságába fogadó Miroslav Krleža révén. Könyvei: Hidak jegyében (1974), Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok (1982). A horvát irodalom története (1996) című szintéziséért 1997-ben Lőkös Istvánnak ítelték oda elsőként a horvát kormány és a horvát írószövetség által a külföldi croatisták számára alapított „Davidias-díj”-at. Azóta megjelent könyvei: Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei. Universitas Csokonai Kiadó. Debrecen, 1997. Déli-szláv magyar szellemi kapcsolatok. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc, 1997. A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. Megjelent horvát nyelvű könyve: Hrvatsko-madarske knjizevne veze. Rasprave i članci. Matica Hrvatska. Zagreb, 1998. (Magyar-horvát irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok és cikkek.) Lektorálta: Dunja Falisevac és Kresimir Nemeć. Az a tény, hogy magyar irodalomtudós könyvével indult útjára a Stjepan Damjanović által szerkesztett Külföldi croatisták könyvtára című horvát nyelvű könyvsorozat a Lőkös István iránti elsimerésen túl a magyarság irányában tett horvát gesztus is.

Lókös István
NÉMETH LÁSZLÓ ÉS KRLEŽA

(Párhuzamok, interferenciák)

A Németh László–Krleža-viszony eddigi vizsgálata a horvát író Ady-tanulmányát méltató *Krležsa Adyról* című esszé s a másik két délszláv tárgyú Németh-dolgozat (*Híd a Dráván, Most, Punte, Silta*) Krležát érintő passzusaira korlátozódott. Az életművekben megjelenő párhuzamokra – ismereteink szerint – még senki nem utalt, a véletlenszerűnek tűnő, ám valószínűleg valamiképpen törvényszerű interferenciák elemzésére sem történt kísérlet. Pedig csaknem bizonyos: e tárgykör feldolgozása nem csupán izgalmas szellemi kaland, ellenkezőleg: irodalomtörténeti érdekű, szükséges, hasznos és tanulságokat ígérő feladat lehet. Elég például kettejük harmincas évekbeli pályaszakaszát párhuzamba állítani, s máris megannyi egyezés, analógia csábíthat a vizsgálódásra (esszéíró szenvedély, Proust-élmény stb.).

Itt van például a sokat emlegetett és még többet kárhoztatott „harmadik út”, amely – miként Monostori Imre fogalmaz – az akkori történelmi mozgástérben „...nagyon is a kor szülte »út«, »oldal«, helyzet, pozíció...” volt – lévén, hogy írónkat (Németh Lászlót) „ide vezetik – és persze taszítják is – az irodalmi élet belső törvényei...”¹ „A ... *Tanút* megteremtő Németh Lászlót 1933-ban néhány hónap leforgása alatt a magyar szellemi élet három igen színvonalas, de egymástól oly különböző karakterű és részben szellemiségű folyóirata, mint a *Korunk*, a *Nyugat* és a *Magyar Szemle* szinte egymást túllicitálva közösíti ki.”²

¹ MONOSTORI Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*, Bp., 1989., 10–11.

² Uo. 11.

Az 1932–33–34-es *Tanú*-számok szellemi spektrumát megismerve már a kortárs olvasó számára sem lehetett kétséges: a *kiközösített* nem mindennapi képességekkel megáldott író és gondolkodó, szuverén egyéniség, aki számos, a kor emberét foglalkoztató kérdés, jelenség (tudomány, szépirodalom, nemzetsors, zsidókérdés, közép-európaiság, szocializmus stb.) interpretációjára, értelmezésére vállalkozott, s ez az interpretáció – eredeti hangütését és gondolatvilágát tekintve – egyaránt különbözött attól, amit az említett fórumok s munkatársaik képviseltek. Sommásan fogalmazva: támadások érték minden oldalról, ha úgy tetszik, írhatjuk így is: jobbról és balról egyaránt.

A Németh Lászlónál alig nyolc esztendővel idősebb Krleža 1914–1933 közötti pályáivét, ezenbelül az 1928–1933 közötti időszakot szemügyre véve, kísérteties hasonlóságot tapasztalunk. A horvát pályatárs csaknem azonos időben, hasonló módon s hasonló okokból került ugyanilyen kényszerpályára: a konzervatív honi művészvilág éppúgy szembekerült vele, mint a baloldal képviselőinek az akkori Jugoszláviában fölöttébb népes táborra. Úgy tűnik: a baloldarról jövő kirekesztés egyik eredője mindkettőjük esetében az egyéni szocializmusértelmezés volt. Tér és idő szűkössége okán szemléltető példánkat – Németh László esetében – *A huszadik század vezérjelenségei*³ című, eredetileg Győrben, Kecskeméten és Debrecenben felolvasott s később a *Tanú*-ban közölt szövegből vesszük.

„A szocializmus célja – írja Németh – a kapitalizmus megszedése, ráncbaszedése, áldozatainak javára. A védtelen munkást egy védő rendbe akarja helyezni, a mozgó társadalomból álló társadalmat csinál. A vagyonos vagy vagyonra vágó ember a polgár, a szilárd keretekre szoruló ember a munkás. A szocializmus célja, hogy a munkások kiirtsák és beolvasszák a polgárokat.

A szocialista munkás egy új ember, akiből a szocializmus kiölte vagy ki akarja ölni a magántulajdon ösztönét. A polgár szereti a kezdeményezés szabadságát, erősíti, gyarapítja családját.

³ NÉMETH László: *A huszadik század vezérjelenségei, Tanú, 1932–33. évf., 215–225.*

Azt a hatalmi csoportot, amelyhez ő tartozik, más hatalmi csoportok ellen erősíti és tüzeli. A munkás alárendeli magát a közakaratnak, gyermekeit az államra bízva és nem ismer nemzetet.

A szocializmus egy nagy közösségről álmodik, amely az egyént sejtté fokozza le, viszont oly arányosan osztja el tagjai közt a javakat, mint egy szervezet sejtjei közt a táplálékot. A kapitalizmus sok harcoló egyedet összeolvasztja és egy harmonikus közösség-örjásban támasztja föl. Csakhogy ez az örjás miután elpusztította a kapitalistákat, nagyjából éppúgy gondolkodik, mint egy kapitalista.

A szocializmus megalapítói a század derekán éltek s a század eszével gondolkoztak. Hisznek a technikában, a jólétben, a haladásban. Sok tekintetben túlzottabbak, mint a század. A kapitalizmus belső udvarán élő, a gépek miliójéhez idomult emberek. Megvetnek minden egyénit, helyit, különöset, egyszerűt. A hatalmas, szürke ruhás szörnyetegért, a munkás közösségért lelkesednek, amely kiaknázza a földet; jólétet, egészséget terem, s józan gyakorlati érzéssel rendezi életét. Nem ismernek tökéletesebb embert, mint aki e közösségben a sejt alázatával illeszkedik be.”⁴

Az idézett gondolatok időtálló felismeréseit ma, az idea és gyakorlata összeomlása után főlöszleg tüzetesebben magyarázni. Tárgyunk szempontjából Németh László szövegének két eleme viszont kiemelendő. Az egyik a nemzet tagadását érintő formula („a munkás alárendeli magát a közakaratnak... és nem ismer nemzetet”), a másik az individuummal kapcsolatos aggályok megfogalmazása, amely szerint a szocializmus ideájának munkástípusa személyiségét feladva „a sejt alázatával illeszkedik” a közösségbe. Bár kézenfekvő, a Krleža-párhuzam szemléletesebbé tétele okán célszerű hangsúlyozni: Németh László a kívülálló tárgyyszerűségének hitében, a hazai és külföldi legális és illegális szocialista szervezetektől (párt, szakszervezet, frakció) függetlenül írta le és hirdette mindezt.

Krleža más utakat járva: egyfelől a személyiség szuverenitá-

⁴ Uo. 219–220.

sának elsősorban Nietzsche tanaiból táplálkozó hitvallója,⁵ másfelől a jugoszláv szocialista mozgalom vezető képviselőjeként, a szocializmus individuumellenességével a művészet síkján szembesülő és konfrontálódó intellektuel, alkotóművészként jutott hasonló következtetésekre, s került – vélekedése nyomán – a Németh Lászlóhoz hasonló szituációba. Az 1919-ben szocialista folyóiratot szerkesztő (*Plamen*), 1924-ben Leninről értekező, 1926-ban szovjet-oroszországi utazásáról könyvet publikáló író⁶ 1928 után a proletkultos, a nemzeti hagyományokat elutasító jugoszláviai „szociális irodalom” (socijalna literatura) képviselőivel került szembe, majd a harkovi írókonferencia dogmatizmusára nyomán a Jugoszláv Kommunista Párt körül csoportosuló írókkal szakít saját művészetfelfogását védve.

E történésekkel egyidejűleg polgári szemléletű ellenfeleivel: szépírókkal, kritikusokkal (Rudolf Maixner, Josip Horvath, Kalman Mesarić) is polemizál, majd az eszéki horvát írói klub (Klub hrvatskih književnika u Osijeku) nyilvános rágalmozgásával kell szembeszűlnie (a *Glembajevi* című Krleža-dráma eszéki előadásának betiltásáért kiáltanak, nem is eredménytelenül), s ekkor kell induló életműsorozata *Ezeregy halál* (*Hiljadu i jedna smrt*) című elbeszéléskötetének betiltását megérnie, de erre az időszakra (1933) esnek a katolikus szellemű *Hrvatska straža* című periodika és a Matica hrvatska nevű tudós társaság körül csoportosuló értelmiség támadásai is. Ez utóbbiak 1933. április 12-re, a Horvát Zeneakadémián (Hrvatski glazbeni zavod), meghirdetett, a horvát irodalom kérdéseiről szóló előadásának megtartása ellen tiltakoztak – ők sem eredmény nélkül: az előadást a rendőrség betiltotta.⁷

E pályaszakasznak a Németh László-cikkkel – az individuum kapcsán – párhuzamba állítható krležai manifesztuma egy, a művészetkritikai műfaj kategóriájába utalható írás, amely azonban több a szokványos műkritikánál, *esszé*, mégpedig e műfor-

⁵ A Nietzsche–Krleža-viszonyról lásd bővebben: Frank LINDEMANN: *Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslav Krležas*, Outo Harrasowitz, Wiesbaden, 1991., 211.

⁶ Miroslav KRLEŽA: *Izlet u Rusiju*, Zagreb, 1926., 149.

⁷ Vö. Stanko LASIĆ: *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb, 1982., 234–237.

mában a szerző egyik legrangosabb alkotása. Címe: *Előszó Krsto Hegedušić „Dráva menti motívumok” című albumához (Predgovor „Podravskim motivima” Krste Hegedušića).*⁸

E nagyívű esszében, az európai művészet évezredek értékeit szemlélve, Krleža a modern eruditus fölényével érvel a művészi alkotó munka specifikus és szuverén volta s az alkotó művész gondolatszabadságának szükségessége mellett, s utasítja el azokat a dogmákat, amelyeknek az akkori horvát, szerb és szlovén irodalomban nem kevés apostola volt, s hozzá fórumaik: lapok, folyóiratok is. Érvrendszere a ténymegállapítástól az irónián át a gúnyirat (pamflet) eszköztáráig sokféle elemet ötvöz. Egy motívumvándorlás rövid felvázolásával például meggyőzően bizonyítja, hogy a Li Taj-po, Oscar Wilde, Goya és Jeszenyin opuszaiban költői képként megjelenő és nyilvánvalóan esztétikumot hordozó holdmotívumot „irodalmi haszontalanságnak” tekintő „harkovi vonal” mennyire ostoba teória; hogy a művészetről és az irodalomról „a dialektikus materializmus szólamaival játszadoxva a fiktív és bűvészkedő haloldaliság maszkja alatt” értekező ideológus „tollnokok” valójában dilettánsok; hogy „...az alkotás és az esztétika tartományaiban mindaz, ami nem egyéni, nagyobbára azonos a – nullával.”⁹ A művészi alkotó munka ui. „tehetség” kérdése, „művészi tehetséggel alkotni” pedig „...any nyit jelent, mint hatalmas életösztönöknek adni át magunkat; az alkotótehetség kérdése azonban nem az ész, nem az értelem kérdése... A művészi igazságnak... jobbára a tudat alól, a zavaros szenvedélyekből és testi titkokból, igen gyakran tisztátalan ösztönökből és eszelős sejtelmekből törnek fel, de majd mindig oktalanul, dacosan és elementárisan, mint a hidegláz. A szépség gyakran monstruózus, mint a chiméra, swedenborgi értelemben... A szépség kizárólag emberi fikció, a valóság villódzása a magunkban hordott szubjektív pokol és környezetünk pokla között, s ez az ámítást gyakran homéroszian primitívnek érez-

⁸ In: Krsto HEGEDUŠIĆ: *Podravski motivi. Trideset i četiri crteža. S predgovorom Miroslava Krleže.* Minerva, Nakladna knjižara, Zagreb, 1933., 5–26. Magyarul: Miroslav Krleža: *Kirándulás Oroszországba. Esszék.* Bp., 1965., 550–589.

⁹ Miroslav KRLEŽA: *Kirándulás Oroszországba. Esszék.* Id. kiad., 561., 571.

zük, mint testünk titkainak moccanásait, s e mustforrásban, sejtjeink és egész bensőnk e felfoghatatlan testi mélységekből jövő, nyugtalanságaiban saját emberi szépségünk úgy szólal meg, mint egy vak mozgás, egy hiábavaló rángás, s számomra úgy rémlik, hogy a legnehezebb és legtermészetellenesebb előítéletek, tévelygések közé tartozik, amikor azt gondolják, hogy az emberi szépség alakulását értelemmel lehet szabályozni... Az ésszerű rezolúciók és irányelvek, amelyek mindig és feltétlenül szükségesek mindenféle olyan politikai, technikai-konstruáló vagy tudományos erőfeszítéshez, amit szervezetten és tervszerűen kell végezni, teljesen fölöslegesek az esztétikai átélésben, ami oly átláthatatlan és sötét, mint a tengeri éjszaka, s csak csillagtalán éjjeleken foszforeszkál az emberi szem számára, nem pedig amikor mi szubjektíve akarjuk. Kezünkben tartott szabálykönyvből éppúgy lehetetlen kék eget konstruálni, vagy megváltoztatni az évszakokat, mint ahogy egyházi előírások szerint nem lehet jó képet festeni.”¹⁰

Az értekezés egy további passzusát az előbbiek summázataként idézhetjük: „*a szépségek felfedezésében máig a temperamentum fontosabb a programnál, az idegek kérdése lényegesebb az esztétikai rendszernél, a tehetség kétségtelenül mélyebb az irányzott dogmánál, s az összes holt sémáknál mindaddig, míg csak életre nem kelnek a tehetséges művészkéz érintésétől, amit semmilyen más erő sem mozgat, egyedül a szubjektív élmény lendülete.*”¹¹ (A kiemelés L. I.-tól.)

A Németh László-oeuvre ismerője az idézett sorokat olvasva bizonyára máris leemeli a polcra az életműsorozat *Sorskérdések* című kötetét és a *Népiesség és népiség* című, eredetileg a *Napkelet* 1928-as évfolyamában megjelent írást¹² fellapozva máris rátalál a Krležáéval némiképp harmonizáló gondolatokra: „A költő maga készíti el az ételt, de az ízeket és az anyagokat az ételhez a századok mitikus mélye, a közösség sorsa, a költészetté kívánczó életformák, a nyelv ritmikus lehetőségei, a beszéd természete, a szólások fordulatai, a megelőző irodalom-

¹⁰ Uo. 567–569.

¹¹ Uo. 571–572.

¹² NÉMETHI László: *Sorskérdések*, Bp., 1989., 20–23.

ban lerögzített hagyományok küldik. A költő ... a talajból él. Valami ős Istentől jött és Istenhez térő villan meg benne, de csak valami nagyon földiben villanhat meg... A költészet sokízű, eredeti, gazdag, színes, erős, életet sugalló akar lenni, s az életnek abba a rétegébe fog szállni, ahol az élet már összeállította számára ... a síneket, kiverejtékezte ... a zamatokat, ahol nem kell mindent előlről kezdenie, ahol csak az összeállítás és kiválogatás gyönyörű munkája várja... Ha tudományoskodni akarunk, mondhatjuk, hogy vannak prepoétikus energiák, társadalmi közösségek földolgozta erők, amelyek már majdnem költészet, csak a megváltó pillanatot, a költő szikráját várják, hogy igazi költészetté lobbanjanak. Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi nagysága épp az, hogy ezekre az erőtartályokra rátaláltak, s *egy varázsszavukkal megváltották őket tudatalattiságukból.*¹³ (A kiemelés L. I.-től.)

A felsorolt analógiák természetesen még szaporíthatók, a horvát és a magyar író vonatkozó írásait lapozva kettejük szocializmusképe és -felfogása, esztétikai gondolkodása és értékrendje között újabb és újabb egyezéseket találunk, ami önmagában is további komparatív vizsgálódásra ösztönöz. Mint ahogy erre biztat *A huszadik század vezérelenségei*¹⁴ című Németh-tanulmány fentebb már általunk kiemelt, a nemzettudat kérdéseit érintő passzusai is („a munkás alárendeli magát a közakarattal ... és nem ismer nemzetet”), illetve ennek a Krleža-oeuvreben felsorakozó megfelelői. Arról, hogy a *nemzet, nemzeti érzület, nemzeti sors, nemzettudat* kérdéseiről Németh hogyan vélekedik, közismert, épp ezért – ezúttal, noha kézenfekvő – annyit ki kell mondani: nem osztotta a szocializmus nemzettudatot, nemzeti érzületet az internacionalizmus jegyében elutasító, vagy legalábbis korlátok közé szorító célkitűzéseit, törekvéseit.

És hogyan vélekedik minderről a harmincas évtized Krležája, aki – mint tapasztaltuk – sajátos, bipoláris szocializmusfelfogása miatt szembekerült azzal a baloldali párttal, amelynek a húszas évek elején alapító tagja volt, amelynek viszont – alkotó mű-

¹³ Uo. 21.

¹⁴ L. a 3. számú jegyzetet.

vészként – dogmákra épülő művészetfelfogását a leghatározottabban elutasította? A kérdésre adandó választ a Hegedušič-előszó mellett az esszéíró Krleža néhány további opusza kínálja (*Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu 1778–1881* [Néhány szó Heinrich Kleistről 1778–1881]; *Madžarski lirik, Andrija Ady* [Ady Endre, a magyar lírikus] és persze közép-európai viszonylatban is egyedülálló lírai teljesítményként számontartott verseskönyve: a *Petrica Kerempuh balladái*.¹⁵

Krleža 1930 utáni pályaszakaszáról értekezve már Bori Imre figyelmeztetett a Hegedušič-előszó egy fontos megállapítására, amely szerint a horvát festőművész képvislője „az eredetinek, lokálisnak, hazainak lényeges jegyeit hordja anyagában”,¹⁶ ami Krleža megítélése szerint két komponens: „a bruegheli (flamand) és a George Grosz-i (társadalmi)” festői látás ötvöződésének eredménye és amely a Dráva-menti paraszti sors művészi transzpozíciójaként európai léptékű grafikává nemesedett – lévén, hogy e sorsábrázolás a horvát művész „személyes hajlamainak törvényei szerint” történt.¹⁷

Egyet kell értenünk Bori Imrével abban is, hogy ez a képviselő „...a Krempuh-balladák kialakulásában fontos katalizátori szerepet játszott, s közelebb vitte az író a kaj-népvilág költői ábrázolása igényéhez és módszertanához”,¹⁸ ami – miként alább majd tapasztaljuk – már közel egy évtizeddel a Hegedušič-előszó megírása előtt foglalkoztatta a balladák szerzőjét. A kaj-népvilágot jól ismerő Krleža – „a Károlyváros és Kapronca közötti” „felső-horvát vidéken” utazgatva – már évekkorábban a Brueghel-festmények prizmáján át szemlélte e tájat, s benyomásait közzé is tette 1925-ben egy útijegyzet formájában. Amit akkor – mint szépíró – a valóság látványaként érzékelt, azzal most, Hegedušič-grafikáiban a képi ábrázolás szintjén szembe-sült. Hogy milyennek látta 1925-ben ezt a történelmi sorsában

¹⁵ Miroslav KRLEŽA: *Balade Petrice Kerempuha*, Ljubljana, 1936. Magyarul: Mirosláv KRLEŽSA: „Éjszakának virrasztója”. *Petrica Kerempuh balladái*. Fordította Csuka Zoltán, Bp., 1959.

¹⁶ BORI Imre: *Miroslav Krleža*, Újvidék, 1976., 126.

¹⁷ Miroslav KRLEŽA: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, Id. kiad., 582–583.

¹⁸ BORI Imre: i. m. 126.

és akkori (1925-ös) jelenében tragikus tájat, arról 1925. január 31-én, a *HRVAT* című lapban *Levél Kaproncáról (Pismo iz Koprivnice)* címmel tudósít: „Brabantnak az antwerpeni köztársaság virágzása idején sok érintkező pontja volt a mi [kaproncai] tájainkkal. Ahányszor télen átutazom ezen a vidéken, mindig úgy rémlik, hogy a vonat Brueghel valamely havas kompozíciójának tágas keretébe fűródik bele. A parasztkunyhók zsúpfedelei, amelyek alól füst tódul kifelé, az élet, amely primitív bonyolultságában épphogy föld alá került és épphogy fejlődésnek indult, a kőből épült harangtoronyok, a katolikus temetők, a zsíros, fekete, termő brabanti föld és a parasztlakosok, marhapásztorok, pirospozsgás, vérbő szőlőművelők, boroshordóval, kolbász- és hagymafüzérrel. Valaki mindig vizel, valaki mindig hány, valaki mindig a bitófán leng. A tájon vértések menetelnek, hadseregek vonulnak tarka, piros-sárga spanyol királyi ruhában. Udvari főtisztviselők, spanyol zsoldosok, örökösödési háborúk, szekérvonatok, részeg, erőszakos, győzelemittas hordák, amelyek Brabant és Flandria földjére betörve mindent fosztogatnak és gyűjtogatnak, amit csak érnek.

[A vasútállomásokon] Brueghel kéregetői, epileptikusai és öreg, részeg koldusasszonyai álldogálnak, elvegyülnek a spanyol főtisztviselőkkel és a madridi rendőrökkel, akik összekötött kezű parasztlakosokat terelnek maguk előtt. Egy paraszt kövér pontyot forgat bambán a kezében, körmével kapargatja uszonyát és pikkelyeit, harmonika szól, a madridi kondottierek meztelen szurronnyal nógatják a megkötözött embereket, hogy minél gyorsabban szálljanak a vagonokba, hogy induljunk.

Íme a XVI. század eleji Brabant, ahol a toledói centralizmus spanyol zsoldosai zaklatják Brueghel ártatlan parasztlakosait a havas, szomorú bruegheli kép keretei között. Megérkeztünk hát Kaproncára.”¹⁹

Mind az idézett levélben, mind a Hegedušić-grafikáiban, mind az ezekhez írott Krleža-előszóban „a jelenről van szó, amelyben azért van ott annyira a múlt, mert olyan évszázadok előzték meg, amelyek »múltak«, de alapvetően semmit sem változtattak

¹⁹ Miroslav KRLEŽA: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, Id. kiad., 582.

Zagorje népének életén, s ennek a népnek a küzdelmeiben nagyon közel van egymáshoz a XVI. és XX. század.”²⁰ A Zagorje, s persze a Prigorje és a Dráva mente (Podravina) népe is, paraszti nép, amely a XVI. századtól súlyos teherként cipeli nyomorúságát a XX. századig, s tovább, ebben a században is. Létformája égbekiáltó szociális igazságtalanság, amely régóta avatott szószólójára várt. Hegedušič személyében, a képzőművészetben, már színre lépett az az európai formátumú horvát festőművész, aki mind az artisztikum, mind a szociális viszonyok iránti érzékenység tekintetében hiteles képet rajzolt erről a világról, ám ennek „történetiségét”, „szatíráját” és „verizmust” egyesítő szépprózai, drámai és költészeti változataival a horvát irodalom még mindig adós maradt. Krleža e pályaszakaszán épp ez a tény volt a legfőbb készítés, hogy – ezt a hiátust pótolandó – megalkossa a maga „bruegheli” színekkel árnyalt, a horvát paraszti sorsot a líra eszközeivel megjelenítő *költői művét*. A *Krempuh-balladák* ekképpen a XVI. század óta szüntelenül tartó, véres horvát paraszti dráma foglalata, amely – genezise, struktúrája, nyelvisége s a benne érvényre jutó történelemszemlélet mutatja – szintézisnek készült, mert szűkebben a horvát, tágabban egész Közép-Európa parasztságának sorsdrámáját jeleníti meg. Gubec Máté (Matija Gubec) parasztlainak lázadása és bukás utáni tragédiája az egész közép-európai régió parasztságának jelképévé lett a balladákban, amit a verses kompozíció genezise meggyőzően alátámaszt.²¹ Heinrich von Kleist *Kohlhaas Mihály* című elbeszélése éppúgy inspirálja és előzménye volt, mint Ady-lírája, mindenekelőtt a magyar költő kuruc- és Dózsa-versei.

A horvát és a közép-európai paraszti sors problémájához a szocialista ideák felől érkező s e problémák lírai analizisét tudatosan vállaló Krleža a maga jugoszláviai „harmadik útjára” kényszerülve és kényszerítette a Németh Lászlóéhoz hasonló szerepkör horvát változatát vállalta magára, amelynek – a rész-

²⁰ BORI Imre: i. m. 126.

²¹ A műről lásd bővebben tanulmányunkat: LŐKÖS István: *Déli szláv-magyar szellemi kapcsolatok. Tanulmányok*, Felső-Magyarország Kiadó, Miskolc, 1997., 165–174.

letekben – a magyar íróéval az eddig említettek mellett számos további érintkező pontja, analógiája van. Mint legfontosabbat a *népiség* kérdését emeljük ki most, amelynek krležai értelmezése vélelmünk szerint csaknem azonos a Németh Lászlóéval. Az utóbbi 1928-ban a *Nyugat* indulását követő két évtized magyar irodalmában végbement változásról s ezzel kapcsolatosan Ignotus megállapításairól gondolkodva jegyzi meg: 1908 után a „népiség” „konok bástyái” romba dőltek s a népiességnek, mint irodalmi iránynak sorsa a végleges likvidálás lett. „Azzal azonban – tűnődik tovább –, hogy a népiesség maradványait eltakarítottuk egy új nemzedék útjából, korántsem tárgyaltuk le azt a nagyobb kérdést, milyen viszonyban van a magyar irodalom a néppel, milyen kilátása van egy olyan irodalomnak, mely a magyar népet elrúgva maga alól, csakugyan más osztályokra akar támaszkodni,”²² holott a magyar irodalom „legnagyobb képviselőiben mindig népi volt”.²³ Csokonai, Berzsenyi és Katona mellett érvelésében Ady a legfontosabb példa: „...aki a népiesség ellen intézett rohamnak a lobogója volt, maga Ady Endre, nem igazi paraszt Apolló-e, a földtüzeket görög lobogásra oktató? Nem a nép tagoló heve dobban át az ő szétrepedt jambusaiban? A legerősebb paraszterők megváltója ő, aki úgy ismerte a nép nyelvét, mint kevesen, s még a nyugati bágyadt szimbolizmust is életre villanyozta magyar mezőn szedett parasztos képeivel. A legdekadensebbnek látszó, de igazi költő magyarról mindig kimutatható, hogy a néptől kapta azt a vitális színt, amely a nem költőktől megkülönbözteti.”²⁴

E sorok után nem lesz érdektelen idézni: mit írt az 1922-ben Petőfiről és Adyról érkező Krleža az utóbbinak költészetében az egyik legfontosabb alkotóelemként számon tartott kurucversekről: Ady „a népi dalok egyszerű és nyers nyelvén írt kesergőiben a letiport és megtizedelt Rákóczi-felkelőkről énekelt; a tábornokok fényénél ezek az árnyak paraszti nyersséggel és szükségzaváúan beszélgetnek a magyar sors ostoba kiútnélkülisé-

²² NÉMETHI László: *Sorskérdések*, Id., kiad., 20.

²³ Uo. 22.

²⁴ Uo.

géről. Ezek az éjszakai dalok, ezek a prófétai borongással teli nocturne-ök, a sóhajok és egyszerű népi rímek fojtott asszonáncái mind telve vannak a kikerülhetetlen előtti félelemmel, sejtéssel és sötétséggel.”²⁵ (Bori Imre fordítása.)

Az 1922–1933 közötti Krleža-pályaszakaszt ismerő irodalom-historikus azt is jól tudja: ezeknek az Ady költészetének reflexióiként támadt gondolatoknak pendantjai ott vannak az idézett tanulmány megírásával azonos időben keletkezett háborús novellákban is és más, későbbi Krleža-művekben. „A Bistrica Lesna mellett lezajlott csata... történetét néhai Pesek Mato tizedes úr és a második zászlóalj második százada hat halott honvédjének, név szerint Trdak Vid, Blažek Franjo, Loborec Štef, Pecak Imbro és Križ Matija emlékezetére jegyezte fel...”²⁶ a szép-író-krónikás – olvassuk a *Bistrica Lesna-i csata* című elbeszélésében, s megtudjuk azt is: „Pesek Mato tizedes úr” és a további hat hős „egyől egyig azt a csendes és keserves életet élte”, amelyet a horvát nép „milliói élnek... évszázadok óta” „a nyomorúságos zagorjei, prigorjei és kalniki falvakban”, ahol a történelem folyamán a házak „porig égtek már jó néhányszor, dögvész és kolera, éhség és grófi deres pusztította őket”.²⁷ Nevükből következik: zagorjei honvédek vonulnak el előttünk a további elbeszélések szereplőiként is, nyomorult, zsellérsorból kirángatott s mundérba öltöztetett parasztok (Franjo Petranjek, Jambrek, Ignac Sovec, Falačec, Tumbak, Pajtak), „a stubicai zsellérek, Gubec Matija, a horvát parasztvezér unokái...” Bori Imre írja: „Ezekben a novellákban Krleža írói szándéka már egészen egyértelmű. Zagorje népének írója akar lenni... [A kiemelés L. I.-től.] Hogy archetípust látott-e a huszonnégy éves író a zagorjei sorsképekben, ma még nehéz eldönteni, bizonyos azonban, hogy a horvátság történelmi képét ebben a világban látta, s hogy szenvedélyesen vizsgálta »Gubec Matija unokáinak« életét az idegen érdekekért folyó szörnyű háború körülményei között.”²⁸

²⁵ Az idézetet Bori Imre idézett művéből vettük át, lásd: BORI Imre: i. m. 127.

²⁶ Miroslav KRLEŽA: *A horvát hadisten*, Bp., 1963., 5.

²⁷ Uo. 8.

²⁸ BORI Imre: i. m. 42.

Az író naplójegyzetei és további szépírói művei – úgy véljük – választ adtak a Bori által feltett, az „archetípust” érintő kérdésre, lévén ezek nyomán mára evidencia, hogy az említett opuszokban tovább gyarapodnak a zagorjei képek, hangulatok és motívumok. Íme néhány konkrét példa. Az 1922-ből való *Galícia* (későbbi címváltozat: *U logoru [A táborban]*) című dráma egyik hőse „Podravec gyalogos”, a novellabeli szereplők földije és sorstársa, akivel majd a *Filip Latinovicz hazatérésében* találkozunk újra, ahol majd megjelenik a bruegheli asszociációkat fakasztó táj (most már közép-európai érvényű geográfiai fogalomként: Pannonia), a maga tájhoz illeszkedő, beszélő falunevével: Kravoder (Tehénricsaj), Kostanjevec (Csontfalva), Blato (Mocsár), Jama (Árok), Krivoput (Tévút), Turčinovo (Törökfalva), Hasan (török személynév), Kolac (Karó),²⁹ a regénynél korábbi keletkezésű *Krizsovec Iván* (Ivan Krizovec) című Glembay-elbeszélések egyikében pedig táj és népsors szociografikus képsora villan fel, ahol „szuronyos csendőrök pusztakezű parasztokat hurcolnak börtönbe”, ahol „az állomásokon Brueghel és Callot koldusai ácsorognak, nyavalyatörős, részeg, vén koldusasszonyok, vagy... vasra vert parasztok” mutatják Észak-Horvátország mélyvilágának arcát, majd „három lárszekér” jön „zöld jégtáblákkal megrakottan, az egyik kocsis két halat lóbál... a kezében, a véres kopolyúra fűzött madzagon. A zöld jégtáblák, a szekérnyikorgás, a kocsis és a madzagon lógó halak képszerűségén” van „valami a XIV. és XV. századbéli, németalföldi tájképek primitív és monumentális súlyából”.³⁰

A kiválasztott példák után a balladaskönyv záró verses kompozícióját, a *Planetárium* címűt kell fellapozni, s máris bizonyossággal állíthatjuk: ezek az „előzmények” szervesen beépülnek a krležai *népiség* szintézisét jelentő balladakötetbe, amelyben a Kleist- és Ady-inspiráció mellé kerül e népiséget szimbolizáló nyelvi keret, a *kaj dialektus*, amely a XVI. századtól az illírismus koráig élő irodalmi nyelv volt, aztán „százesztendő csend és megvetés” övezte, „amely kiüldözte az akadémiákból és a ka-

²⁹ Vö.: SPIRÓ György: *Miroslav Krleža*, Bp., 1981., 117.

³⁰ Miroslav KRLEŽA: *A Glembay-család*, Bp., 1956., 178–180.

tetrákról az előszobákba, fészerekbe és udvarokba”,³¹ s amely irodalmi nyelvként Krleža jóvoltából teremtődött újjá a horvát költő népiség-programjának félreérthetetlen nyelvi manifesztumaként.

A *Kerempuh-balladák* egésze egyfelől számvetés, amelynek megalkotásában a költői tudatosság, a horvát nép és nemzet sorskérdése, s e nép és nemzet jövőjének sorsa feletti aggodás munkál, másfelől válasz az általa már sokszor, sokféleképpen feltett kérdésre: mit változott a világ a Dráva mentén, a „felső-horvát vidékeken”, a „Karlovac és Kapronca közötti törökellenes történelmi stratégiai bázison”, vagyis szerte a horvátok lakta régióban? A régióban, amelyben évszázadok óta „ugyanaz a színjáték” zajlott, s amelynek szereplői árulók és elárultak, vesztese pedig a táj pórnépe, a horvát, a pannóniai paraszt. Történelmi szemlét tart Krleža, amelyben „törökök, kurdok, velencesek, / ...himpellérek, trompétások, / dobosok, rongyosgatyasok, / lutheránok és osztrákok, / ...Anjouk és Habsburgok, / serenissimusok, gaz latrok, / Przemysliek és Korvinok, / tiroliak” vonulnak fel, s „fegyveresek, álarcosok, / kiegyezéskori muzsikások, / zugbánok és batyus jövevények, / elnászpángolói a pór ülepének” s velük e történelmi panoptikum Krleža számára „pozitív példát” jelentő főalakjai: a barokk kori teológus és szi-bériai száműzetés poklát megjáró utazó, Juraj Križanić, a *nagyhorvát* eszme XIX. századi politikusa, Ante Starčević és a délszláv egyesülés gondolatának propagálója és híve, egyben első vesztese is: Fano Supilo.³²

A nyelvi archaizálás, a szimbolikus-metaforikus képek áradata, s a félszavas, jelzésszerű történelmi allúziók, ha nehezítik is az olvasó számára a szöveg „dekódolását”, néhány más, a *Balladák* megírásának időbeli övezetében készült Krleža-szöveg segít a különös varázsú, enigmatikus textusok értelmezésében és befogadásában. 1935-ben, a horvát nemzet- és identitástudatról vitázva és értekezve írta meg – több szövegben is –, mit fogad el horvát intellektuel, horvát íróként a horvát nemzeti múltból –

³¹ Nikola Batušić szavait idézi BORI Imre: i. m. 128.

³² A kérdést röviden érinti BORI Imre: i. m. 134.

örökség gyanánt. Ismét Gubec, a Gubec-kérdés köré építi gondolatait, s megint csak metaforikusan, jelképértékkel – nem feledkezve meg az ellenpéldáról sem. A Gubec Máté halálos ítéletét aláíró Draskovics György püspök is horvát és a kivégzett parasztvezér is az. Nem kétséges – mondja – melyikükkel vállalja az azonosságot. Márcsak azért is, mert a mondott szituáció nem egyszeri eset a horvát történelmében, ennél fogva jelkép értékű.

És itt térjünk vissza a fentebb említett, Krleža számára „pozitív példát” jelentő történelmi személyiségekhez.

A horvát irodalmi és történelmi múltat egész írói pályáján szigorú kritikával mérlegelő Krleža a Gubec-hagyomány következetes vállalása mellett – mint már említettük – azokat a szellemi elődöket is megjelölte, akik történelemszemléletét alakították, s akikről úgy vélekedett: életútjuk során s műveikben – bár más-más formában –, de következetesen a horvát sorskérdések megoldásán fáradoztak. Nagy egyéniségekről van szó, akiket a horvát történelmírás sokféleképpen méltatott és méltat, mert számos törekvésük, célkitűzésük olykor illúzióknak bizonyult. Krleža ebből is okulni kívánt, mint ahogy abból a magatartásformában megmutatkozó következetességből is, amellyel elveikhez ragaszkodtak. Kiváltképp a szibériai megpróbáltatást és megaláztatást vállaló Krizanić, de a honi viszonyokkal haláláig elégedetlen Starčević is.

Juraj Krizanić (1618–1683), a Grác, Bologna, Róma egyetemén tanult teológus, egy ideig a bécsi horvát kollégium tanára, zágrábi kanonok, teológiai doktor, rövid nedelišćei és varasdi lelkészi szolgálat után Bécs, Krakkó, Varsó, majd Szmolenszk érintésével – IV. Ulászló lengyel király kíséretéhez csatlakozva – Moszkvába ment – feltehetően már ekkor is missziós céllal és feladattal. Rövid hazai intermezzo után megismételte az utazást: célja ismét Oroszország, ahol cári szolgálatba lépett, nyelvészeti stúdiumokat folytatott, valóságos szándéka azonban ennél több volt. Pap és teológusként az 1054-ben kettészakadt keresztény egyház unióját szorgalmazta, politikai tevékenységével pe-

⁸³ Miroslav KRLEŽA: *Pogovor za dvije drame*, Forum (Zagreb) 1962., br. 5., 663–715.

dig a szláv népek egy nagy államban történő egyesítését. Ez utóbbi ideát elsősorban a *Politika avagy értekezés az uralkodásról* (*Politika iliti razgovor ob vladateljstvu*) című művében foglalta össze. A cár és környezete gyanakvással fogadta a Rómából érkezett papot s 1661-ben egy ukázzal Tobolszkba száműzték. Tizenöt évet töltött Szibériában, ahol volt ideje eltűnődni a *nagyszláv utópia* abszurdításáról. Tragikus fordulatokkal teli életpályáját Jan Sobieski táborában fejezte be 1683-ban, immáron a dominikánus rend tagjaként, amelybe 1676-os szabadulása után Vlnában lépett be.

Krleža, aki 1912-től maga is a délszláv egység ideájának elkötelezettje volt, az egységtörekvések szellemi elődeit keresve jutott el a Križanic-jelenséghez. Egy 1942-ből való esszé (*Pogovor za dvije drame [Két dráma utószava]* a címe) tanúsága szerint a húszas évek elején, amikor a Szerb–Horvát–Szlovén Államból (*Država Srba, Hrvata, Slovenaca*) Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (*Kraljevina Srba, Hrvata, i Slovenaca*) lett, s amikor már nyilvánvaló volt, hogy ez az egység korántsem az említett délszláv népek egyenjogúságán alapuló szövetség, hanem egy a diktatúra felé haladó monarchista állam, amelyben – egyre nyilvánvalóbban – a nagyszerb hegemonia érvényesül. Drámát akart írni a tragikus sorsú jezsuita szerzetesről, s e „készülődés” – olvassuk az esszében – már több mint két évtizede tartott 1942-ig. A Križanić-drámát nem írta meg, ám az esszé – fiktív passzusaival együtt is – érdekes Križanić-portré, remekmű, amelyet több szempontból is Németh László Széchenyi-tanulmányával rokoníthatunk.

A *Kerempuh-balladák* Krležájának történelemfelfogását befolyásoló másik személyiség, Ante Starčević (1823–1896), a horvát nemzettudat XIX. századi alakítóinak egyik legmarkánsabb és legnagyobb hatású képviselője volt: az ún. „nagyhorvát eszme” megalkotója. Jogpárti elvbarátjával, a nála jóval fanatikusabb Eugen Kvaternikkel együtt „a középkori horvát államjog általuk felvázolt elve alapján... valamennyi horvát (vagy általuk annak tartott) tartomány” egyesítését tűzte ki célul.³⁴ Krleža a

³⁴ SOKCSEVICS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története*, Berményi Kiadó, Bp., é. n. 151–152.

paraszti sorból felemelkedett, tehetséges jogászt azonban – a *Kerempuh-balladák* kontextusában – nem elsősorban a *nagyhorvát* idea bajnokaként tiszteli, hanem következetes, a nemzeti érdekekért síkraszálló politikája okán. E politika az 1849 utáni abszolutizmus, az 1868-as horvát–magyar kiegyezés és a Khuen-Héderváry korszak ellenében jelenik meg, amit a Hegedušić-előszó szerzője – a vonatkozó részletekben – kellőképpen árnyal is: jelezve, hogy számára az a Starčević a fontos, aki nem takargatja nemzete „ferdeségeit”, a horvát „valóság koldusrongyait”, „a múlt század handabandázó politikai csizmadiáit”, „kísérteties rémeit”, akik „mágnás atillába bújva” „nyomorult pesti ösztöndíjakért” áruba bocsátják a nemzeti érdekeket.³⁵ A *Balladák*-ban még egyértelműbben fogalmaz, amikor a horvát parlamentben (sabor) dörgedelmeit felidéző Starčević szónoklataiból a khueni korszak kritikáját emeli ki: „Khuennek ördögi, báni cselfogása: / Bitót kapsz vagy szobrot, mars hát színvallásra! / Valahány szobor van, meg is van az ára, / s aki becsületes, hurkot a nyakára!” (*Planetárium*).

A horvát nép- és nemzetsors jobbításán fáradozó Krleža törtenetszemléletét motiváló harmadik politikus Frano Supilo (1870–1917) volt, a század magyar történelméből is ismert *Fiumei rezolúció* megalkotóinak egyike, az ún. Friedjung-per vádlottja, a horvát–szerb koalíció vezetője, olaszországi emigrációja idején (1916) a Jugoszláv Bizottság (Jugoslovenski odbor) egyik létrehozója, aki aztán rendre csalódott a horvát polgárságban éppúgy, mint a szerbiai politikában s végül csalódott, meghasonlott politikusként fejezte be pályáját.

Krleža 1923-ban, tehát a Križanić-témával párhuzamosan, intenzíven foglalkozik, Supilo személyiségével, politikai koncepciójával, küzdelmeivel és kudarcaival, mégpedig egy Supilo-életrajz megírásának szándékával, amelyben a regényes változat lehetősége is jelen van. 1924-ben készült vázlatát évtizedek múltán, 1967-ben veszi elő és teszi közzé – mégpedig újrapályázva.

Ez az írás egyébként máig a leginvenciózusabb Supilo-port-

³⁵ Miroslav KRLEŽA: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, Id. kiad., 580–581.

rék egyike, épp ezért csak sajnálni lehet, hogy a szöveg címében jelzett regényes változat nem készült el.³⁶

A *Kerempuh-balladákat* méltatva Bori Imre említi meg, hogy a verseskönyvet záró költemény, a *Planetárium* „három motívumra épül”, mégpedig „a horvát nép sorsának” évszázados képeire, a „nép ügyét képviselő” nagy egyéniségek (Križanić, Starčević, Supilo) „sorsképeire” és „az árulás legkülönbözőbb formáiban elmarasztaltak seregére”. Az említett Krleža-balladát – e megfigyelések szem előtt tartásával – összevetjük a Križanić- és a Supilo-tanulmánnyal, valamint a Hegedušić-előszó Starčević-allúzióival, egy további Krleža-Németh László analógia lehetősége körvonalazódik. A három esszé ugyanis – különösképp a Križanić- és a Supilo-dolgozat –, amellet hogy szerzője nemzeti önvizsgálatnak szánta, egyúttal Krleža saját „gondolkodói útjának” „jelképe” lett – abban az értelemben, ahogyan a Németh László-filológia annak minősíti a Széchenyi-tanulmányt, amely viszont aligha képzelhető el a Berzsényi-dolgozat nélkül. Megvan az azonosság a tárgyválasztásban is. Križanić és Supilo éppúgy a „belső ellentmondásosság okán... halad a tragikum felé, mint a Németh-tanulmányok szereplői: Berzsényi és Széchenyi,³⁷ s amiként „Berzsényi niklai kirekesztettsége megfellebbezhetetlen fátum”,³⁸ éppúgy az volt Križanić életében a szibériai száműzetése, Supilonál pedig a fokozatos politikai elszigetelődés, amely lényegében már 1910-et követően elkezdődött, s az első világháború éveiben, tehát az emigrációban tetőzött.³⁹ Križanić XVII. és Supilo XX. századi illúzióvesztése sommásan ekképp összegezhető: a horvát nép jövője egy *nagyszlav* birodalmi egyesülés keretében éppúgy utópia, miként szerbek, horvátok, szlovének, macedónok, montenegróiak unió-

³⁶ Miroslav KRLEŽA: *Odlomci romansirane biografije Frana Supila*, Forum (Zagreb) 1961., Knj. I., 549–575. A cím magyar fordítása: Részletek Frano Supilo regényesített életrajzából.

³⁷ Németh László tanulmányaival kapcsolatosan lásd: GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*, Bp., 1985., 301–305.

³⁸ Uo. 302.

³⁹ Supilo életpályájáról lásd: *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 8. Zagreb, 1971., 217–219.

ja egy egységes délszláv állam keretében. Krleža fokozott érdeklődése a két múltbeli politikus törekvései, életpályája iránt – már a húszas évek elejétől – épp ebből a felismerésből fakadt, amit az új királyi délszláv állam metamorfózisai csak alátámasztottak. Az 1918. október 29-én létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Állam (Država Srba, Hrvata i Slovenaca) már december 1-jén Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) lett (amit később, 1921. június 28-án az ún. Vidovdani alkotmány „alkotmányos, parlamentáris és örökletes monarchiaként” szentesített), az 1929. január 6-i királyi diktatúra bevezetése után – 1929. október 3-tól – pedig Jugoszláv Királyság, amelyben valamennyi nép (szerb, horvát, szlovén, macedón stb.) „egyetlen egységes nemzetet képez”.⁴⁰

Krleža a Križanić- és a Supilo-tanulmányt nemzeti önvizsgálatnak szánta, mondtuk az imént, s most hozzátehetjük: analízise éppoly szuverén interpretáció, mint Németh László Berzsenyi- és Széchenyi-tanulmánya. A tények sodrását követve – kivált a Križanić-esszében – szabad utat enged az intuíciónak is: valósággal átéli a száműzött szerzetes sorsát, akire Rómában fényes főpapi karrier válhatott volna, ám „misszionáriusi mániáitól” úzve meg sem állt az ígért földjének gondolt orosz birodalomig s fővárosáig, ahol viszont nem méltányolták a „nobilis croata” Baltikumtól Mongóliáig és a kínai óceánig s Szibériáig az egész orosz földet átölelő nagyszláv birodalmi vízióját és Tobolszkba száműzték, ahol a szibériai mocsarak és erdők tengerében tizenhét éven át tűnődhetett szertefoszlott politikai álmain és vágyain.

Križanić kilátástalan sorsának látomásszerű felidézése ekképpen válik Krleža „gondolkodói útjának” „jelképévé”. Az 1913-ban a budapesti katonai akadémia (Ludovika) padjaiból a balkáni harcmezőre dezertáló növendék 1920-tól – most már beérkezett horvát íróként – éppúgy száműzöttnak érezhette magát a megvalósult délszláv egység országában, miként XVII. századi eszmetársa, Križanić.

⁴⁰ SOKCSEVICS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 225–230., Ferdo ŠIŠIĆ: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962., 468–469.

Grezsa Ferenc Németh László Széchenyi-tanulmányát elemezve azt írja: Németh „...a *Széchenyi* írói korszaka főművének tartja” – majd hozzáteszi: „A *Tanú* óta megtett út összefoglalása, egyszersmind jövőbe mutató program” a tanulmány.⁴¹ A mondottak – ha nem is maradéktalanul – Krleža tanulmányaira is vonatkoztathatók. Miként a Metternich hálójából, „az elnémetesedő arisztokrácia” szellemi és fizikai vonzasköréből nemzetéhez visszataláló Széchenyi, hősei (Križanić és Supilo) példáján okulva, a délszláv egység ideájából kiábrándult Krleža is népe-nemzete sorsának lett szószólója, tehát szerepet vállalt, miként Németh László is, amikor tanulmányaiban vívódásait leírva és összegezve megalkotta a horvát népsors történelmi drámáját megjelenítő verses kompozícióját, a *Kerempuh-balladákat* s egyúttal közép-európai érvényű jelképpé is emelte Gubec és parasztljainak tragédiáját. A balladák strófáiban ugyanis a Kleist-örökség mellett ott munkál a magyar Dózsa-hagyomány, a Petőfi-líra plebejus indulata s Ady kurucverseinek dallamvilága s ezáltal az a közép-európaiság, amely Németh Lászlónál – azonos időszakban – a „Duna-népek” „tejtestvéri” összetartozását is dajkálta...

⁴¹ GREZSA Ferenc: i. m. 305.

Szirák Péter
OLVASÁSMÓD ÉS (ÖN)MEGÉRTÉS

(Hozzászólás a Németh László-esszék
olvasástörténetéhez)

„Azok az írók, akik olyan nagyok, hogy már
nem is vitatkoznak fölöttük, nyugodtak lehetnek,
hogy elfelejtették őket.”

Németh László: *Proust jövője* (1932)

A kortársi magyarországi hagyománydiskurzusban valamely szellemi örökség jelenbe hozása gyakorta a „változatlan hagyás” attitűdjét jelenti. A változatlan megismételhetőség hiedelme fedi el ilyenkor az egykori érték időbeli folytonosságának bizonytalanságát. Ebből a távlatból az elismételt nyelvben átplántálódó méltóság örök, az örökség nem kérdez és nem is kérdőjeleződik meg. Részesülhetünk belőle, anélkül hogy saját-tá tennénk. Vagy éppen túlságosan is sajátunknak érezzük, megszokottnak, nem részesülünk tehát belőle, mert mindig is a miénk. Nem hagyjuk már hatni magunkra: értjük az örökség minden szavát. Lehet, hogy kevésbé kellene értenünk? Hogy *másként* kellene értenünk? Hogy a közelség kényelmét fel kellene váltanunk az *elválasztottság*, a távolság távlatára, hogy feladatunkat éppen a *különbségek* identitásképző megalkotásában kellene látnunk? Egy bizonyos, Gadamer azt mondja, hogy a tradícióhoz sűrűdő viszony, valamely tradícióban levés vagy nem levés éppen akkor válik reflexív tapasztalattá, amikor e tradíció kérdéssé válik. E reflexiót a tőle való elválasztottság megnövekedése, vagyis a vele folytatott dialógus elnémulása (vagy automatizálódása) szólaltatja meg. Másképpen mondvá: a hagyománytörténés temporális folyamatában *a saját tradíciónak mint saját beszédnek az idegenné válása*. S ennek inverzációjaként: valamely idegen beszédnek a saját-tá válása. S mindez – ahogy szintén Gadamer figyelmeztet rá – nem annyira akara-

tunkon múlik, inkább megtörténik velünk. Mert legalább annyira beszélünk, megszólaltatunk valamely hagyományt, mint amennyire valamely hagyomány beszél, megszólaltat bennünket, még hozzá a saját és az idegen kontextusok változékony összjátékában. De ha nem mi vagyunk a hagyománytörténet egyedüli és kitüntetett meghatározói, ahogy a hermeneutika beláttatja velünk, akkor mégis mi által mozgattatik a folytonosság és diszkontinuitás eme együttese? Az új historika felfogása szerint a hagyomány a múlttal folytatható *értelmezői dialógus teljesítménye*. A hagyomány *létrehozandó*, mert mindig az őt kérdező és átrendező új hatástörténeti érdeklődés közreműködésével szilárdul meg időlegesen. E teremtő párbeszédnek csak az válik maga is aklív részesévé, akinek kérdései vannak, aki maga is megkérdőjeleződik. A hagyomány beszédének újfajta megszólaltatása szükségképpen igényként lép fel a diszkurzus olyan változásakor, amikor a korábbi tapasztalatok horizontja (a „múlthoz” tapadt, konzerválódott hagyomány/kánon kérdés-iránya, értelmező nyelve) immár nem alkalmas a jelenbeli új (irodalmi) beszédmódok megértéséhez, értékeléséhez. Az így előálló „hagyománykrízis” újrakérdezi a múltat. Éppen ezért a kezdeményezett dialógus feltételeit nem utalhatjuk az értelmezői akarat, vágy, tetszőlegesség körébe, mint ahogy nem minden jelenbeli kérdés kecsegtet magától értetődően a múlttal folytatott értelemképző interakció sikerével.

A nyolcvanas években induló „irodalmi” – s hozzátehetjük: „politikai” – korszakban az elvárás és tapasztalat viszonyrendjének olyan új formái léptek előtérbe, amelyek a hagyomány beszédének újfajta megszólaltatását igényelték. A korábbi esztétikai „nyelvekkel” újabbak kelték versenyre, s ezek szükségképpen új kontextust adtak a jelenvalóvá tett hagyománynak, azaz átrendezték a tradíció „beszédrendjét”, intertextuális alakzatát. A hagyomány újramegszólaltatásának módozatát ugyanis a jelenkori, történő irodalom írja elő, amikor – egyszerre emlékez(tet)ve a múltra s felejtve is azt – megváltoztatja a felhasználhatónak ítélt hagyomány „idézhetőségét”. Legutóbb a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján vált érzékelhetővé a Németh László-recepció egyfajta megújulása (itt elsősorban a *Sorskérdések* 1989-es megjelenésére mint szimbolikus eseményre lehet

gondolni), nyilván nem függetlenül azoktól a beszédrendbeli változásoktól, amelyek révén ismét élő kérdéssé vált az életmű által megkonstruálható politika- és kultúraképző stratégia.¹ Vagyis az újraolvasás, amennyiben végbement, úgy elsősorban Németh László esszéit, vagyis azon szövegeit érintette, amelyek *ideológiaalkotó* programjának részeként voltak olvashatók. Ezzel szemben az életműnek azok a részei, amelyek esztétikai tárgyként konstruálódhattak volna újra, nagyon kevésbé léptek „párbeszédbe” az értelmezők által az esztétikai tapasztalat megváltozott kondícióival. Míg a hetvenes években Babits, a nyolcvanas-kilencvenes években Kosztolányi, Márai vagy Ottlik „szövegvilága” a *történi irodalom általi idézettsége* (főként például Esterházy és Nádas írásművészete) révén vált a rekanonizációs dinamizmus központjává, addig Ady vagy éppenséggel Németh László életműve nem annyira egy folyton újrarendező intertextusként, mint inkább a nyelvből „kiértelt”, vagyis a múltba „fagyó/fagyasztott”, stabilizált ideologémák és szerepkonstrukciók sajátos művelődéstörténeti – vagyis elsősorban szociális, etikai és politikaideológiai – kódrendszereként volt „jelen” az irodalmi diskurzusban. Többnyire *tematikus* idézetként, „szerepidézetként”, s csak igen ritkán az írásművészet alakuló, élő hagyományaként.²

Az esztétikai tapasztalatnak és a kulturális identitásképzésnek erre a „széttartó” hatástörténetére nem könnyű tagolt magyarázatot találni. Feltételezhető, hogy nem kis része van ebben annak a *hagyomány szemléletnek*, közelebbről: az értel-

¹ „Azt, hogy Magyarországon löbb mint négy évtizeden keresztül a nemzet érdekeit semmibevevő politika uralkodott, Németh László a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó írásainak most megjelent kötete egymagában is igazolhatná.” GÖRÖMBEI András: *Sorskérdések* (1990). In: uő: *A szavak értelme*. Bp., 1996., 114.

² Ez utóbbi esetben Németh László regénypoetikáját illetően leginkább SZILÁGYI István *Kő hull apadó kútba* című regényére lehet gondolni, amelynek írás- és olvasásmódját nagy mértékben meghatározta az ún. „nőregények” recepciója. A kánon sajátos megmerevedésének, vagy legalábbis túlzott „stabilizálódásának” jele, hogy a Szilágyi-regények irodalomtörténeti kontextualizálása mégsem kényszerítette ki a *Cyász* vagy az *Iszony* olvasási alakzatainak temporális értelmű dinamizálását.

mező és értelmezett nyelv azon interakciójának, amely a Németh László-életmű recepciójával kanonizálódott és prolongálódott a magyar irodalmi beszédrendben. A továbbiakban – ha vázlatosan is – a Németh László-recepció diskurzív összjátékáról szövegek, valamint arról, hogyan *olvasnak* Németh László szövegei (esszéi), azaz milyen partitúráját adják az olvasói identitásképzésnek, s mindennek van-e valamilyen visszahatása a Németh László-hagyománnyal folytatható dialógus lehetőségeire.³

A Németh László-olvasás hatástörténeti folyamatában jól megfigyelhető az emlékez(et)és és felejt(et)és diskurzív pozíciója, ami jórészt az értelmezői közösségek eltérő olvasói érdekelttségével, meglehetősen éles szociokulturális elválasztottságával hozható összefüggésbe. Aligha véletlenül, hiszen azok az identitásképző kódkonfigurációk, amelyek a recepcióban nem elhanyagolható szerephez jutottak, részben magának az életműnek a hatására „erősödtek meg” a történeti olvasás műveleteiben és – részben – önreflexiójában. Éppen Németh László az, aki az eltérő modernség-felfogások, s azokkal összefüggésben, az eltérő kultúraideológiai minták értelmezői retorikáját még Adynál is határozottabban befolyásolta. Mégpedig nem annyira az anyanyelvi univerzum elvileg egyenrangú „nyelvi világainak” *egyesítő* tényezőire apellálva, mint inkább a (nemzeti) kultúra történeti megosztottságainak „különbségtermelő” vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt. Részben ennek, s a magyar szellemi élet politikai „telítettségének” tulajdonítható, hogy a kanonizációs műveleteket döntően nem a nyelvi történések esztétikai távlata határozta meg, mert azok „helyévé” a szembeszegülő etikai-szociális-politikai ideológiák diskurzív harctere vált. A valamely irányban mindig is túlhangsúlyozott („túlkonstruált”) szociokulturális idegenséget⁴ sommás, ellentétező ítéletek, gyors re-

³ Itt inkább csak a Németh László-olvasás „archeológiájának”, diskurzív összetettségének némely vonását érinthetem, a szerző nyelvszemléletének tüzetes jellemzését, valamint az esszék textuális összetettségének, tropológiájának vizsgálatát mellőznöm kell.

⁴ Ady, noha a honi polgárságról alkotott lesújtó véleményének nemegyszer hangot adott, mégis alkalmassá vált arra, hogy a radikális polgári elit, a

cepciók döntései formájában „írták vissza” az elemzők a Németh László-életműbe.⁵ A két szöveg rendkívül erős diskurzív oppozíciója nemcsak az értéktulajdonítás esetenkénti (le- vagy felértékelő) szélsőségeségéhez vezetett, hanem helyel-közzel a közös vonatkozathatóság és így a megvitathatóság lehetőségét is felfüggesztette. Az olvasásmód(ok) dinamizmusát kevés kivételtől eltekintve „befagyasztotta” az offenzíva és defenzíva publicisztikai érdekeltisége. Talán nem túlzok, amikor megállapítom, mind ez idáig egyfelől az emlékezés és másfelől a felejtés *akarása*, tehát nem történésként való felfogása, az ováció és a pamflet műfaji hagyománya, diskurzív szembenállása határozza meg döntően a Németh László-olvasást. A kérdés mármint az, vajon csak ilyen tagoltságát nyújtja-e az identitásképző stratégiák, kulturális eszmények és minták elkülönülődéssé, avagy milyen lehetőségei vannak az „átrendező” újraértelmezésnek?

A Németh László-olvasók túlnyomó részének érdekeltisége abban áll, hogy az esszészövegekből egy szerzői-beszélői alakot konstruálhasson meg, egy nemcsak szellemi attitűdként, de egy erkölcsi identitásként is affirmálható „személyiséget”. Kétség sem fér hozzá, hogy az így létrejövő szerzői alak alkalmas egy „megkerülhetetlen” *szociokulturális mintakép* funkciójának betöltésére. Vitathatatlanul korának rendkívüli orientálódó képességgel, műveltséggel bíró, példaadó alakja. Hozzá lehet tenni, hogy a recepcióban persze nemcsak a *műveltségelemek* első látásra is lenyűgöző extenzivitása (többek között Dilthey, Spengler,

„második reformnemzedék” szimbolikus figurájává avassa. Majd a két világháború közötti korszaktól kezdve mindmáig a kulturális kódrendszerek megosztó-kisajátító stratégiáinak „képződményévé” vált. Ezzel magyarázható, hogy az Ady-versek poetológiai összetettségének esztétikai tapasztalata ugyan nagy mértékben háttérbe szorult a nyelv és kultúra interakciójában, a „szerző-alak” mégiscsak „interkanonikusnak” bizonyult. Németh László viszont egy – elgondolt formájában – lényegében soha meg nem valósult, alternatív-utópisztikus reformelit szellemi kezdeményezője maradt, akinek emlékezetét sokkal erőteljesebben veszélyeztette az a diskurzív kiszorítás, amelyet kultúraprogramjában – ellenkező irányultsággal – maga sem mellőzött: „Németh László a polgárság kultúrateremtő, fölismerő és megőrző képességével szemben bizalmatlan, kicsinylő, majdnemhogy ellenséges.” Németh G. Béla: *Németh Lászlóról – az „Utolsó széttekintés” alkalmán*. In: uő: *Századulóról – századelőről*. Bp., 1985., 460.

Frobenius, Toynbee, Ortega, Proust, Virginia Woolf, általában a magyar és európai irodalmi és művelődéstörténeti régiség – és mondhatjuk – modernség hatalmas korpusza) vesz részt az olvasói identitásképzésben, hanem azok a *narrációs sémák, kultúraalakító normák, tanító célzatosságú regulák* is, amelyek a műveltséguniverzum idézett szövegeivel összjátékban formálják az olvasás „nyelvtanát”.

Amikor ez utóbbiakra kérdezzük rá, egyszersmind azt is gyanítjuk, hogy a recepció fent szóba hozott döntései nem kis mértékben függhetnek össze Németh László (*ön*)*olvasásának alakzatképző mechanizmusai*val, illetve azok többnyire nem reflektált dekódolásával. Vagyis röviden szólva annak „megismétlésével”, ahogyan Németh László „maga” olvas. Kérdés persze az is, hogy mennyiben konstruálható meg ennek az olvasásmódnak valamely egységes normarendszere.

Talán a leginkább szembeötlő olvasási „szokás”, hogy Németh Babitshoz és a korai Kosztolányihoz hasonlóan a műalkotások szerzőjét teremtő individuumként képzei el, „aki sokkal inkább létoka, mintsem részese az alkotásnak”⁶, így az életrajzi személyiség és a művekből „kiolvasott” költői-írói szubjektum közötti különbséget lényegében sehol sem alkotja meg, amennyiben ezeknek az intertextusoknak a – valóságigényű – „egymásba olvasására” törekszik. Alapvetően ez történik például a maga nemében briliáns *Berzsenyi*-esszéiben is.⁷ Az Ady-kánon máig

⁵ „Szépirói művei fogadtatásának hangzatára is mindinkább rávetült az esszéi által kiváltott vélekedések pro és kontra kardos-dárdás harci zaja.” Németh G. Béla i. m. 454.; „Annak azonban, hogy a munkásságából kirajzolódó szellemi magatartás egymást kizáró szélsőségekre ragadtatta a recepciót (vö. kultúrpublicista vagy bölcselő, egy félgymarmati nép ideológusa vagy husserli értelemben vett világnézeti filozófus), nyilvánvalóan nemcsak az életmű belső szerkezetében van a magyarázata. Oka ennek az is, hogy az esszéisztikája középpontjában álló kérdések tekintetében máig igen megosztott a befogadás.” KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A kultúrkritikától az etnikumvédelemig* (Németh László: *Sorskérdések*). In: BUKSZ 1991/Ősz 328.

⁶ BÓNUS Tibor: *Babits és Kosztolányi mint (egymást) olvasók* (*Kritikatörténeti kísérlet*). (Kézirat)

⁷ „Berzsenyinek a költészet metrumos diéta volt, ahol azért szólal föl az ember, hogy nemzetét emelje. A főlészólalást mindig a helyzet, indulat igazolta – a nyelv stílus, forma ennek az indulatnak csak következményei, csata

uralkodó szólamait nagy hatással megalapozó írás néhány sora pedig így szól: „Mi azt hisszük: Adyról nem is kell vitatkozni. Rekonstruálni kell az ő élete költeményének egymásba oldódó hullámain, úgy, ahogy megírta, befekettítés vagy kimagyarázás kísérlete nélkül, s akkor kitűnik, hogy Ady Endre ma már történelmi jelenség, akinek a helyét gesztusai jelölik meg föllebezhetetlenül” (*Az Ady-pőr*). A Tamási-esszében az olvasás elvárásaként is tematizálódik egy egyéniség-fogalom: „A mi tehetség-ideálunk a múlt századból itt maradt »lángész« volt: az ész, amely önnön hevéből lángot vet. [...] Én tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, mellyel kora kultúrájában alkotó szerepet tud betölteni” (*Tamási Áron*). Míg Kosztolányinak a tízes-húszas évek fordulójától a szubjektumról, a megértésről és az esztétikai tapasztalásról való gondolkodása a nyelvi konstitúció, illetve a nyelvvel való együttalkotás humboldtiánus horizontjába kerül, Németh László Babitshoz hasonlóan mindvégig fenntartja a szubjektum nyelv fölötti fennhatóságának elvét, és ezzel együtt a szerzői alak és szándék elsődlegességét, reprezentativitását. A szöveget tehát úgy olvassa, mint a mögé képzelt személyiség adekvát kifejeződését, s a létrejövő értelemkonstrukció „hibáit” az értelmező nyelv elvárásainak – vagyis nála inkább az értelmező személyiség belátásainak korrekciójával „javítja ki”: „Azoknak az íróknak, akik lépést tartottak az új műfaji igényekkel, a fiatalságban nincs folytatójuk. A hiba persze nemcsak az ifjúságban van, hanem Halászban is, aki mint kritikus túl konok az igényeiben. Az egyéni és nemzeti módosulásban nem ismeri fel a rokon típust, kultúránknak csak magyar, máshová át nem plántálható, máshol föl nem fedezhető elemeit parlaginak, fölöslegesnek tartja” (*Halász Gábor*). Az esszéket olvasva nem egyszer feltűnő, hogy az így értett személyiségkonstrukcióhoz „olvassa hozzá” a szöveget, s legtöbbször nem teszi ki azt a nyelvi történés olyan tapasztalatának, amelyet saját és idegen nyelv „ülkőzése” alakítana, s amely az előzetes norma felülvizsgálatára kényszerítené. Másképpen fogalmazva: Németh nem annyira az elolvasottban *kimondottnak* az

hevében szerzett kardjai.” (NÉMETH László: *Berzsenyi*. In: *Németh László válogatott művei* II., Bp., 1981., 862.)

interpretációjára, a kimondottnak és a kimondás módjának „szembesítésére”, saját és idegen beszéd lényegében uralhatatlan interakciójára vállalkozik, mint inkább a lélektani-eszmei motivációiban *megidézett* személyhez kötődő magatartásminta és cselekvési program affektív applikációjára. Azaz saját olvasását ritkán „viszi” színre, inkább előzetes *receptiós döntéseinek affirmatív narrációjával* szembesülhetünk. Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásában: „a beszéd nála döntően nem valamely előre nem látható igazság létre-segítésének formája, hanem egyfajta cselekvési mód. Annak a cselekvésnek az aktusa, amely egy *felismert* igazságot lehetséges hatóerőként akar az életvilágba átjuttatni. A Németh-esszé ezért csak igen ritkán elemző-átvilágító jellegű. Nem az anyagból kifejlő következtetés műveletei, nem a gondolat alakulásának folyamatai adják az írásmód uralkodó tónusát, hanem egy új helyzetre felelő, kész gondolat tartalmainak a megvalósítás nézőpontjából való »bevilágítása«. Vagyis: az identitásféltő szereptudattal szemközt a már ismertnek, a nem-így tudottnak a másként láttatása, az összefüggések új horizontból lehetővé tett átértelmezése.”⁸ A szöveg tehát az olvasás összjátékának olyan ajánlatát kódolja, amelyben legtöbbször a beszélő által felismert világösszefüggések identikus utánképzésének szereplehetősége szilárdul meg. Innen fakad, hogy „korszak-, irányzat-, életmű-leírásainak, -megjelenítései- nek keretei gyakran szinte képletszerű azonossággal ismétlődnek”.⁹ Vagyis az olvasást általában nem nyelvek és diskurzusok összjátéka látszik döntően meghatározni, hanem a kimondott személyiség/cselekvési program „visszakeresése” és megítélése, ezzel együtt a saját személyiség megerősítése. Ami azt is jelenti, hogy Németh László nem annyira szövegeket kanonizál értekezéseiben, mint inkább a szövegekből „kinyerhető” szerzőket, s általuk ideológiai belátásokat. Többnyire így olvassa önmaga és más szövegeit, s nem egyszer így olvassák mások az ő szövegeit.¹⁰

⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő i. m. 329.

⁹ NÉMETHI G. Béla i. m. 459.

¹⁰ Bónus Tibor említett tanulmányában éppen az ilyen típusú „irányított olvasás” elbizonytalaníthatóságáról írja: „ha ... megpróbálunk elvonatkoztatni egy életrajzi alak fikciójától, akkor lehetővé válik, hogy a szövegek fiktiiv

Az előbbinél maradv a befogadói attitűd akkor is fölényre tesz szert, ha – s ez korántsem ritka jelenség Némethnél, a „szakszerűség” látszatát kerülendő még ha oly *képiesen* történik is – az elemzett műalkotások nyelvisége/poétikája is problematizálódik az értekezésben. A korábbi példákat szaporítva, ez történik az *Illyés Gyula* című portréesszében, ahol már lényegesen nagyobb szerepet kap az értelmezett nyelvnek mint irodalomtörténeti összefüggésrendnek a megkonstruálása. Az elemző előjáróban a költő pályakezdését a Füst Milán-i, illetve az Erdélyi József-féle nyelvteremtő-nyelvközvetítő hatással hozza összefüggésbe, de az életmű értékelését mégis egy más természetű érveléssel alapozza meg, majd e kettőt kontaminálja: „A költői légvételnek, vagy ha úgy tetszik dikciónak ezt az elsődleges versképző szerepét nem véletlenül hangsúlyozom most, amikor Illyés Gyuláról kell írnom. [...] Mindaz, amit Illyés első olvasásakor Berzsenyi s a latin költők hatásának érzünk, Füst Milánon át ért hozzá. [...] A másik hatás, amely Illyést tovább lendítette, már nem fűzhető ekkora biztonsággal egy névhez, s ha Erdélyi Józsefet említem, ez a név itt félig szimbolikus, s Erdélyi bátorító példáján kívül a népi sors és a népköltészet állandó hatását is jelenti. [...] Illyés Gyula inkább temperamentum, mint egyéniség... Az egyéniség nemcsak különös emberi változat, hanem belső kohézió, nemcsak megkülönböztető jelleg, hanem emberi szilárdság is. [...] Illyés Gyula, ahogy ma látjuk őt, kissé szétfolyó költő. [...] Nincs uralkodó indulata, nem szállta meg egy elhatalmasodó eszme.” Az értéktulajdonítást meghatározó személyiség-képlet a szöveg végén aztán „visszaíródik” az Illyés-versekbe: „Az ő sorai benyomhatók; horpadnak, mint a bádóg; nyelvének csak lendülete van, de alig valami szilárdsága. Verselésében is van valami bizonytalan ügyefogyottság, s ő, aki csakugyan naív költő, itt-ott a nyegle múnaitással kacérkodik. Az erős sors deleje hiányzik belőle.” Nos, az *erős sors deleje* olyan – diskurzívva nehezen tehető – erős elvárás-

státusában megképződőnek gondoljuk el a szerző-funkció lehetséges vonatkozásait, s a szövegeket nem egy őket megelőző igazság letéteményeseként, hanem kontextualizációs műveletek »tárgyaiként« s »eszközeiként« kezeljük.” I. m. (kézirat).

nak bizonyul, amely nem kötődik argumentáltan a *másik* szöveg olvasásának próbájához. Az értelmező nyelv identitásképző „szótárának” azonosságában megőrzendő alapelemei közé sorolható. Az *Új enciklopédia* című esszé, ez az Ortega-laudáció lényegében ennek a szótárnak a narratív megszólaltatása, a garantált világrendező elv hiányát, az autoritás megrendülését panaszolja és azokat az értékvonzatokat jeleníti meg, amelyek révén mégis egybeállhat és megszilárdulhat a fent említett személyiség-képlet: „Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. [...] Művelődésünk betegsége a szellemnek ezen a kényszerű világképalkotó erején rág. [...] Ortega a saját kora alaphajlamát keresi: a nagy metaforát, mely e kor minden úttörőjében ott lapang, az elvet, melyben Einstein elmélete az új irodalmi klasszicizmussal találkozik. [...] A legnagyobb baj, hogy korunknak nincs egy olyan erős szellemi szenvedélye, mint a rómaiaknál a hellenizmus, a középkorban a teológia.” Babits és Kosztolányi írásaival összevetve különösen élesen megmutatkozik, ahogy a nyelv közbejöttének, retorikai-poétikai teljesítményének taglalását rendre kiszorítja, lényegében leértékeli az „identitásfeltő szereptudat”: „Az író még reménykedik, hogy rímek és regénykeretek mögé sáncolhatja el magát. A szellem embere már egyetemes érdeklődést követel magától; vállalja az irodalmon túli világot s a tájékozódás szorongásait. A nemes pedig már magatartás és akarat új lovagrendjébe akar tartozni, s nem ismer privilégiumot, mely a történelmi feladat és a személyes példa alól felmentené” (*Új nemesség*).

A legkiválóbb Németh László-írások között méltán számon tartott Proust-nagyesszé első darabja (*Proust módszere*) rendkívüli invencióval konstruálja meg *Az eltűnt idő nyomában* „vezérelvél”, az emlékezés mechanizmusát. Az érvelés szerint az írói eljárás mód itt sem a nyelvben rejlő lehetőségek kiaknázásaként, nyelvi történések műképző hatásaként,¹¹ hanem egy élet-

¹¹ Az esszé érvvezetésében a regény címén, fejezetcímein és a szereplők nevin kívül lényegében nem szerepel műbéli „idézet”.

tani-mentális működésforma egyedi művészi átsajátításaként, esztétikai „átfunkcionalizálásaként”, életanyag és látásmód viszonyának átalakításaként jelenik meg: „Az emlékezet teremti; újjáteremti az életet, mely anyaga. Proust tanulmányozza ezt a bennünk dolgozó alkotót, ellesi és megneemesíti módszerét s a kölcsönvett módszer egy páratlan remekműnek lesz optikája. A remekmű elsősorban módszer kérdése. Ami remekművé teszi: az egyéniség, a külön, utánozhatatlan szervülés, a kristályosodás autonómiája. Proust az emlékezés megneemesített módszerével ezt az autonómiát olyan mértékben biztosította, mint századok óta egyetlen mű sem. Míg az egész kortárs-irodalom elszánt leleménnyel próbált a realizmus merőleges koordinátái közül kitörni, az ő módszere egy csapásra elvégzi a természet elemeinek azt a művészi átdelejezését, elvarázsolását, melyre a többiek vágyakoztak. Módszerével nemcsak műve önállóságát biztosította, hanem a gazdag anyagnak is új, meglepő fénytörést adott.”¹² Az olvasásmód ily módon szemantikai egységeknek („kép”, „motívum”) és a mentális struktúrák időbeli változásainak egymásra vonatkozásaként áll elő, a jelentésképzés legfőbb érdekeltsege pedig abban áll, hogy a szövegbe „gondolható” világegész szociokulturális összefüggéseit megteremtse: „A másik jelképes vonás Leonie, Françoise és a konyhaleány viszonya. Míg a gyanakvó úrnő és a mintacseléd közt az egymást szemmel tartó szeszély és szolgálat árnyalat-háborújában a hajdani Versailles mechanizmusa tér vissza, a konyhaleány, aki már nem is egyén, hanem erkölcsi és társadalmi intézmény: Françoise érényeinek a szenvedő hőse. Ami az urak felé lökéletesség, a konyhaleány felé brutalitás. [...] Egyénekkkel érintkezünk s a regényt mégis úgy tesszük le, mintha egy emberi Brehmet lapoztunk volna: a paraszt, a festő, a főnemes, a kokott, az anya stb. lökéletes és részletes természetrajzával. Mint a Divina Comédiában a bűnök és erények, úgy zárkóznak be a mű köreibe teljes létszámmal a típusok.”¹³ Tehát döntően itt sem a nyelvi-poétikai

¹² NÉMETHI László: *Proust módszere*. In: Németh László: *A minőség forradalma*. V–VI., Bp., 1943., 25.

¹³ NÉMETHI László i. m. 34., 38.

megformáltság újraképzése határozza meg az idegenség „fölelépítését”, esztétikai megtapasztalását, hanem a megalkotott világ mimetikus teljesítményének méltánylása, amelyet az esszéíró a lélektani hitelesség kívánalmával kapcsol össze. A műképződést lényegében a szerzői szubjektum kompetenciakörébe utalja, s ezért válik ismét csak alapvető műveletté a *szerzői alak* megkonstruálása (*Proust világa*), amely jórészt eltakarja a nyelvi alakzatképződés diszperzióját és újonnan képzett opozíciókba, paradoxonokba rendezi el és oldja fel a *műben* megkonstruált eltérő mentális struktúrák és diskurzusok feszültségeit: „Proust az átlag-felnőtt egyenes ellentéte. Ő az a gyermek, aki illúziótermő képességét a gyermekkor határán túl is fejlesztette; felnőtt, akiben a gyermekmesék felnőttmesékké válnak. [...] A naplopó varázsvesszeje: az életre mohó képzelet; az asztma áldása: az intuitív érzékenység. ...ami benne hódít, az éppen a dilettantizmusa.”¹⁴ Az esszé legizgalmasabb passzusai közé tartoznak azok, amelyek – az irodalmi és zenei jelrendszerek feszültségével érvelve, de végső soron a nyelv konstitutív „közbejöttét” implikálva – mégis csak megkérdőjelezzik az így értett szerzői alak intenciójának maradéktalan autoritását: „E motívumos szerkesztésnek megvan az előnye. Egy szonátában minden hang egymásra utal s Proustnál a motívumok révén a legtávolabbi részletek is érintkezhetnek; azonban megvan a veszedelme is: a szerkesztés bőbeszédű lesz. A motívumok miután kialakultak, kereszteződni akarnak, parancsolnak. Titkos arabeszkjüket az író folytatni kénytelen. Itt vannak, szólniuk kell, hacsak az író súlyos szerkezeti hibát nem követ el. A kontrapunkt leigázza az irodalmat. Helyet a Venteuil-motívumnak s a Venteuil-motívum valóban beköszönt s rákényszeríti Proust regényére Proust szonátáját.”¹⁵ A hangsúlyoknak az érvelés folyamatában való ilyenén áthelyeződése éppen azt mutatja, hogy Németh László döntően karteziánus nyelvszemlélete¹⁶ és a nyelvi történések korlátozott ellenőrizhetőségének általa is konstataált tapasztalata között némelykor „termékeny” feszültség keletkezhet. Hogy a

¹⁴ NÉMETH László i. m. 44., 47., 48.

¹⁵ NÉMETH László i. m. 57.

¹⁶ Vö. pl. *Nyelvekről* (1933). In: I. m. 156–171.

kettő különbsége által felnyíló távlat mégsem játszik meghatározó szerepet az esszék hatástörténetében, annak a szerzői alaképzés retorikai túlsúlya lehet az oka. Ami viszont alighanem összefüggésbe hozható az olvasásmód egyéb identifikációs min-táival.

Németh László (ön)megértési érdekeltsége döntően a Trianon utáni tragikus szituációhoz kötődik, egy történelmi távlatot meghatározó vereség-helyzet felméréséhez, s az abból való kilábalás kultúraideológiai-nemzetpolitikai és *egyéni* identifikációs stratégiájának kereséséhez, s ezért sem véletlen, hogy a kor dilemmái, s az azokra adott válaszkísérletek egy regionális kérdezőhorizontban konstruálódnak meg. A Németh László-recepció egy része nem maradt adós annak megválaszolásával, hogy a fent vázolt megértési érdekeltség és olvasási eljárás milyen identitásképző stratégiával, milyen kulturális kódrendszer(ek) érvényesítésével hozható összefüggésbe. Ennek a kérdésnek a felvetése annál is inkább indokolt, mert általa a Németh László-olvasás máig ható (és az életművön is messze túlható) műveleteit úgy problematizálhatja, hogy közben az irodalmi ideológiaalkotást mint kulturális önmegértést teszi láthatóvá. Az értelmezői „megelőzöttségem” okán aligha szükséges hosszasan taglalnom, hogy az az értelmező nyelv, amely Németh László kiemelkedő, s korlátozottságaiban is markáns olvasói teljesítményét létrehívta, sokat köszönhetett a német romantika és a szellemtörténeti iskola alkotó recipiálásának. Hiszen ezzel hozható összefüggésbe a individuális-organikus kultúra elvének, a kultúrmorfológiai-szintéziselvű gondolkodásnak a középpontba állítása, valamint a történelem individuális komponenseinek keresése¹⁷ éppúgy, mint a Dilthey-féle „mentális struktúra” (tehát egy lélektani alapozottságú szellem-fogalom) nyomán kibontakozó, s mindvégig meghatározó „művelődéslélektani” érdeklődés.¹⁸ Amivel ugyanakkor összekapcsolódik a szellemi *életrajzok* és a *tartalomcentrikus* műértelmezés uralma¹⁹, vagyis egy

¹⁷ NÉMETHI G. Béla i. m. 330.

¹⁸ NÉMETHI G. Béla i. m. 458.

¹⁹ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A fordulat jellege. – Pozitívizmus és szellem-történet. – Literatura*, 1990/1.

olyan műfaji „kánon” és egy olyan megértési érdekelttség, amelyben az individuum értelemalkotó kitüntetettsége szükségképpen együtt jár a nyelv eszközszerű felfogásával. Ez utóbbit pedig megerősítette, hogy Németh László nagy mértékben a herderi romantikus történelefilozófia értelmezési kódjaihoz kötődött, s kívül maradt a romantikus nyelvbölcselet megértési ajánlatainak horizontján. A szellemtörténeli orientáció hatásának tulajdonítható viszont a platonikus értelmezésmóddal való szakítás, a múlt integráló megértésének igénye.²⁰ Ez az – az életösszefüggésből megérteni kívánt világ érdekelttsége – ami erőteljesen összekapcsolódik aztán a herderiánus kultúrafelfogás alaptényezőivel és a magyar felvilágosodás és romantika által is „kódolt” személyiségképlettel. Eszerint a kultúra olyan individualitás, amely a közösség teljesítményén alapozódik, a nemzetstratégia pedig a közösség problémafeltáró és válaszadó képességén. Az individuum nem más, mint a kultúraképző közösség reprezentánsa, az elítőközösség tagja, aki identitását és legitimitációját is e viszonylatban éli át, illetve e viszonylatnak köszönheti. E legitimitáció kódkonfigurációja, modalitása részben a magyar romantikától, részben a század eleji kultúrkritikai diskurzusból származik, része van benne az *apokaliptikus* hangnemnek, az *utópia* jövőtervének, a személyiség világbíró akaratába vetett *illúzió*nak. A *szerzői alak* megteremtése és középpontba állítása mellett alighanem éppen ezeknek a tematikus és modális összetevőknek van kitüntetett szerepe a Németh László-olvasásban. Másfelől pedig azoknak a – szöveg „felhívásstruktúrájában” jelentkező – „hézagoknak”, a beszéd vonatkozhatóságát nem egyszer meghíúsító metaforikus talányoknak, vágymegjelenítő passzusoknak, amelyek nem minden esetben segítik a szöveggel folytatható értelemképző dialógust, inkább a kultikus beszéd „ismétlésre” hajlamos retorikáját erősíthetik: „Nagy magyar költő csak az lehet, aki a magyar eredetiség medencéjéből meríti a maga eredetisége korsaját” (*Népiesség és népiség*). „S csodálatos öncélúságában és öntörvényűségében mégis a tehetség fejezi ki a fajt. Kifejezi, mert nagy világevő mohósága hamar ki-

²⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, BUKSZ 329.

válogatja a tömény ízeket, a mély jelentéseket, a típusembereket s ezekkel egyre több fajiságot is. Beszélni akar, és kevés neki a szótár, és fukar a mondat. [...] Arcokat akar megmutatni, s megleli a száz arc helyett állókat, az egész fajért beszélőket” (*Faj és irodalom*). A visszakereshetetlen fogalmiság és a hullámzóan következetes retoricitás részben megengedi, hogy a szöveg ilyen értelemben vett „üres helyeibe” hasonló önkényességgel és affektív attitűddel „beleolvashassa” önmagát az olvasó (nem véletlen tehát, hogy a recepció egy része mintegy „ismétli” a Németh László-esszéik dikcióját, kihagyásos érvstruktúráját, a lélektani motiváltságra visszautaló alakzatokat), másrészt viszont a szöveg által megalkotható olvasói identitás mégis erősen kötött, mert az azt konstituáló szociokulturális kódok, diskurzusok meglehetősen polarizáltak és korlátozottak.²¹ Ez pedig többnyire az olvasói azonosulás, vagy elutasítás ellentétes válaszlehetőségeit hívja elő, amint az a fogadtatás diskurzív kétosztatóságában meg is mutatkozik. Az előbbi a távolság távlatának hiányát, az utóbbi a „túlkonstruált” idegenség jegyeit mutatja.

Németh László *hatásának oka* részben abban a megértéstörténeti folytonosságban lelhető fel, amely a felvilágosodás és romantika óta művelődési-politikai funkcióként tartja fenn a közösségeért többirányúan felelős, programadó „szellemi ember” pozícióját, s azt egyes távlatokban „szilárdnak” tekinthető szociokulturális kódok mentén (újra)stabilizálja. *Hatásának egyidejű hiánya* pedig abban a hatástörténetében, amely egyrésről a nyelviség konstituáló elvét számon tartja ugyan, de annak másodlagos szerepet szán, másrészt a kultúrák antropológiai értelemben vett lényegi komponenseit nem annyira azok temporalitáson nyugvó teljesítményéhez, mint inkább az *eredet* megha-

²¹ Ennek a diskurzus-szűkítő műveletnek egyfajta végpontja a sokat vitatott, hosszú évtizedekre cenzúrált és tabuizált *Kisebbségben*, amelyben Németh László a közösségrepresentáció kulturális mintáinak radikális szelekcióját végzi el. Ennek közelmúltbeli recepciójáról l. többek között GÖRÖMBEI András i. m.; POSZLER György: *Bennszülött-bölcsélet.*; GREZSA Ferenc: *A Kisebbségben-metaphora jelentéscáltozatai*. In: *Kortárs*, 1990/11., 114–140.; KULCSÁR SZABÓ Ernő i. m.

tározottságaihoz köti.²² Az előbbi a kortársi irodalmi horizonttal való dialogikus értelemképzés lehetőségeit csökkenti, az utóbbi pedig a recepciós döntéseket a politikai-ideológiai kontextusok függvényeivé teszi. S mindkettő hozzájárul ahhoz, hogy Németh László esszéi ma nem tekinthetők az *interkanonikus* olvasás eseményeinek. Vagy más szóval: fokozottan ki vannak téve a kulturális felejtés – ez esetben háládatlan – folyamatainak. De hát a múltat talán nem is *megmenteni*, legfeljebb *alakítani* van esély.

²² Németh László kultúra- és nemzetideológiát alkotó programjának ez a hatástörténeti alapsajátossága éppen azt a megfontolandó belátást helyezi hatályon kívül, miszerint valamely hagyomány/kultúra továbbélését nem annyira az eredete határozza meg, mint inkább az a temporalitáson nyugvó teljesítmény, amely révén egy kultúra az eredet, a származás potencialitásán túl valamivé alkotja magát.

Máriás József
NÉMETH LÁSZLÓ
IRODALOMSZEMLÉLETE
A KÉSZÜLŐDÉS KORÁBAN

„A magyar irodalom a magyarság akarata”

A XX. századi magyar szellemi élet – s azon belül az irodalom – egyik legnagyobb hatású alkotója irodalomszemléletének megismeréséhez maga az író kínálja számunkra a legnagyobb lehetőséget. A kitárulkozó, vallomásos alkotók sorába tartozik, aki verseiben, szépprózai és drámai műveiben, esszéiben, önéletírásaiban maga nyújtja a kutatás támpontjait, érveit, megrajzolva a fejlődésvonalat is; abban is segítségünkre van, hogy elhelyezzük őt kora szellemi áramlataiban, az irodalmi élet sokszor oly szövevényes koordinátarendszerében.

E tanulmány tárgyát a Készülődés korára, azaz a kezdetektől a *Tanu* megjelenéséig terjedő időszak ez irányú felmérése alkotja, beleértve a diákkori zsenyéket is, az indulás ifjúi romantikus megnyilvánulásait, eljutva a kiteljesedés mérőföldkövéként emlegetett folyóirat, a *Tanu* megjelenéséig, 1932-ig.

„Énekeljük az új idők új arculatját”

A *Nyugat* folyóirat esztendőkkal a háborús és a forradalmak előtt meghirdette a társadalmi változás szükségességét, a szellemi megújulás igényét. A „boldog békeidőknek” véget vetett a háború; az őszirózsás forradalom, majd a proletárdiktatúra mélyen felkavarta a magyar társadalmat. Az eseményeket éberen figyelte az ifjú Németh László is: saját házi térképasztalán

követte a hadszínterek mozgását, maga is lelkesedett a forradalmakban megtestesülő eszményekért.

Vizsgálódásunk szempontjából ennél is fontosabb azonban életének az a mozzanata, hogy a Bulyovszky utcai reálban Pintér Jenő megismerteti az Adyék hirdette új élet- és irodalomszemlélettel, hogy 1917 őszén átiratkozik a Toldy reálba, ahol komoly önképzőköri élet folyik. Németh László rendkívül receptív, érdeklődő természete élénken reagál az őt körülvevő eseményekre; a maga gondolatai versekben, drámai művekben nyernek megfogalmazást. Ez az időszak jelenti alkotói tevékenységének kezdetét.

E korszak megismeréséhez Németh László levelei, valamint a *Magam helyett* című önéletrása nyújt támogatást.

Az Oszoly Kálmánhoz, toldys osztálytársához intézett levelekben nem csupán az ifjúkori zsengek maradtak fenn, hanem az ifjú Németh László irodalomszemléletének első megnyilatkozásai is. 1918. május 22-én írja: „*Ne akarj »más lenni, mint aki voltál«, az akarj lenni, aki vagy. Ez életünk legszebb feladata.*”¹ „Nagyképűs” megnyilatkozásnak mondja maga is, ám mégis komolyan veszi s tudatosan törekszik arra, hogy keresse a maga útját, az új kifejezési formákat, lehetőségeket. Érzzi, megfogalmazódik benne, hogy az írás, az alkotómunka rendkívül komoly erőpróbát jelent: „*Barátom! az irodalom sokkal nehezebb és mélyebb feladatok elé állítja az embert, mintsem a kezdő gondolja. És ez már magába véve is izgat, hogy ezen a téren arassak sikert. Nekem a nehézség inger.*”² A felkészülés része a nyelvi és stíluskérdések tanulmányozása, az olvasás, az tájékozódás.

1918 nyarán Nagybányán, szülővárosában tölt egy hónapot. Meghatározó hetek voltak számára: „*...ott ismertem meg az új magyar irodalmat. Az Elek Artúr antológiája volt velem.*”³ Ady Endre és nemzedéktársai jelentik számára a nagy felfedezést, melynek hatására megfogalmazza költői programját: „*A líra legyen újból a kor lelke! A líra találja meg a kapcsolatot a kö-*

¹ Németh László *élete levelekben 1914–1948.*, 18.

² Idem 22.

³ *Homályból homályba I.*, 113.

zónséges emberekkel! A lelki élet barrikádjára kellene költők."⁴ Ez a levél nem csupán az eszme és a lelkesedés új reneszánszát hirdeti meg, de a benne idézett versben feltűnik egy, a későbbiekben oly fontos törekvés – a táborszervezés – gondolata:

Itt állok én! Most hogy egy új világ,
új lehetőségek hajnalodnak a re-
ménytelenségből; itt állok én, és
a gúnyos mosoly, mellyel a Rostand-
okat néztem, eltűnt. Itt állok
és várom, hogy mellém gyülekez-
zenek mind, mellém gyülekezzetek
ti, akik együtt csüggedtetek velem
a viharban, mint tépett mada-
rak. Énekeljük új idők új arculatját!⁵

„Új világ”, „gyülekezzetek”, „új idők új arculatja” a kulcsszavai e soroknak, e szándéknak, e programnak, amelyben ifjúi hév, adys hatások fogalmazódnak meg, de bennük rejlenek, ha csíra formában is, a későbbi nagy elszánások, törekvések. 1918 októberében születtek e verssorok, melyeket megtetéz egy ma is meghökkenítő törekvés, amelyet önmaga „humoros ambíciónak” nevez: „*Babits on át Ady fölé kerülni, Adyn túl megépíteni a magyar nyelvet.*”⁶

A diákkori levelezés, legalábbis annak fennmaradt része megszakad. A kibontakozás fonalát az 1943-ban született *Magam helyett* című tanulmánykötetben – Németh László „egy lélek fejlődéstörténetének” nevezi – követhetjük nyomon. Arról is szól benne, hogy „*Babits formavegytanával próbálom Ady telt hangját (melyről érzem, hogy egyszeri, természeti csoda) előállítani.*”⁷

A későbbiekben a társadalmi folyamatok is magukra vonják a figyelmét. 1918. március 15-én elmondott beszédében diáktársai előtt azt hangoztatja: „*Március tizenöt és Petőfi ezt jelenti; a*

⁴ Németh László *élete levelekben*, 40.

⁵ Idem 41.

⁶ Idem 43.

⁷ *Homályból homályba I.*, 135.

magyarság új tűzfészke akar lenni a kultúrának, s önkéntes tag ebben a nemzetköziségben.”⁸ A gondolat jelzi, hogy szemléletköre tágul, szélesbedik, a magyarság és a magyar kultúra kibontakozását látgabb, egyetemes dimenzióban képzei el. Ezek ugyancsak fontos jelzések a későbbi fejlődésvonal irányába.

Életrajzából ismerjük, hogy az érettségizett ifjú az irodalom felé vonzódik, he is iratkozik a bölcsészkarra, a *Nagybánya* című verses drámája ott is szerepel a Négyessy-szeminárium „boncasztalán”, de átpártol az orvosi egyetemre. Orvostanhallgatóként is ír, újabb verses drámákat alkot, amelyekben – amint maga fogalmazza – „egyszerre tartottam a magam és a magyarság jussát egy oxigéndúsabb, szót és gondolatot jobban fölsziporkáztató atmoszférához”.⁹

A fogorvosi hivatás nem elégíti ki, annak gyakorlása közben is novellák, versek születnek. Ugyancsak e kohó izzító anyaga Ady és Szabó Dezső művészete, a magyar szellemi életet megpezsdítő alkotói tevékenysége, melynek vezérgondolatai Németh László eszméi kikristályosodásában is rendkívül nagy szerepet kapnak.

Ady alkotómódszere jobb megismerését, a benne való elmélyülést szolgálja *Az Ady-vers genezise* című első jelentős irodalmi tanulmánya. Írói ambíciói előtt a *Nyugat* 1925 nyarán meghirdetett pályázata nyit teret. A két évvel korábban írt *Horváthné meghal* című novellát küldi el. A karácsonyi számban megjelenő novella avatja íróvá, teszi ismertté nevét.

„A magyar szellemi élet organizátora”

A Bécsben nászutazáson levő író szükségét érzi annak, hogy a *Nyugat* nagy hatalmú szerkesztőjének, Osvát Ernőnek kifejtse irodalmi elképzeléseit. Az 1926 januárjában írt levél nem ma-

⁸ Idem 146.

⁹ Idem 225.

radt fenn, a benne foglaltakról csak az író visszaemlékezései alapján szólhatunk. Az 1932-ben megjelent *Íróvá avatnak* című cikkben ekképp idézi fel az ifjú lelkesedésben, elragadtatásban született levél tartalmát: „*Félek, hogy csalódní fognak bennem. Én nem vagyok tiszta művész, s nem akarok csak művész lenni. Adósuk vagyok mindazoknak, akik úgy hányódnak, kallódnak, mint én, a magyarság veszendő erőinek. Mi szeretnék lenni? Író, tudós? Talán neveléségesen hat, ha leírom: a magyar szellemi élet organizátora.*”¹⁰ Örök titok maradt, hogy e sorok mily hatással voltak Osvát Ernőre. Találkozásai során igyekezett mélyen belelátni az ifjú lelkivilágába, megérteni és megismerni írói ambícióit. Biztatta, de írásaiból alig közölt.

Németh László ekkor írt költeményeit, melyeket átnyújtott Osvát Ernőnek, az élete alkonyán, 1969-ben az életműsorozat számára általa összeállított *A megölt költő* című, versekkel tele-tűzdel visszaemlékezéséből ismerhetjük meg. Az összeállítás azt a hangulatot idézi, amely a sikert megízlelt ifjú íróban ébredt, beleértve a visszautasítás megtapasztalását is. Ugyanakkor számtalan olyan verset is olvashatunk, amelyek költői hitvallását fogalmazzák meg, árnyalva, kiteljesítve a már ismert képet.

Életrajzi utalásokból tudhatjuk, hogy pályadíjas novellája visszataszítást keltett a szilasi és bogárdi rokonság körében. „*Zug falu pletykálkodója, / Eljárt nyelvemen pironkodom. / Zokon esik súlyos orolástok, / Én szerettelek titeket, bolhásiak.*” Ugyanakkor hozzáteszi: „*Nekem rajtatok át szabad látnom, / Mi örök s rajtatok át meg is láthatom.*” Az ihlet, az alkotás belső mechanizmusának értelmezései e sorok, arról vallanak, hogy az írónak arról kell szólnia, amit ismer, aminek a mélyébe is belelát. „*Nem a sértés, a hűség a célom*” – vallja a vers záró soraiban.¹¹ A „hűség” oly címszó, amely az életmű mindenkori állandója marad – hűség a maga szabta úthoz, hűség a forráshoz.

A maga helyét, szerepét kereső költő verssorokba sűriti hivatását:

¹⁰ Idem 305.

¹¹ *Homályból homályba II.*, 333–334.

Mert kis mag vagyok én, így tolakodom durva-rög lelkeitek alá.
Ártatlan magocska és megtűritek. Mit véthet egy picinyke csír?
Én pedig kinövök s földszipolyozó mustárfa vagyok bennetek.¹²

„Gandhi-harc”-ot hirdet, nem tankok képében kíván környezetére, a világra hatni.

Az Osvátnak átnyújtott második füzetben olvasható a *Büszke nap verse*, amely az említett levélben megfogalmazott nagy elhatározáshoz, programhoz kötődik. Ebben olvashatjuk az alábbi sorokat:

Minden hangvillát megvisszhangzok,
De van szuverén, külön szólamom.
Visszhangjaim csak merszem edzik,
Hogy ne féljek mélyet és magast.

Igy leszek én magyar duzzasztó,
Mögém gyül egy tóba száz patak,
Ma magános lankán szaladnak,
De vizük én összeölelem.¹³

Mi ez, ha nem egy magát szuverén alkotónak tekintő költő elhatározása: a szellemi erők organizátori szerepének felvállalása? Ám az álom és a megvalósulás közt igencsak rögös az út. Különböző irányú erők, érdekek feszülnek egymásnak, a legjobb szándék előtt is gátak magasodnak. Ezek szülik meg a menekvés gondolatát, a későbbiekben oly gyakran felmerülő „sziget”-et: „a művész csöndet”, ahova/amelyre, ha bántás, sérelem éri, sokszor vágyik élete folyamán. De ezúttal is felülke-rekedik, hisz ismeri saját természetét:

Lelkesedés lőportornya vagyok:
Egy remény-szikra tettekbe borít.¹⁴

¹² Idem 335.

¹³ Idem 337.

¹⁴ Idem 349.

A remény-szikra a későbbiekben is fel-fellobban. Hite és lelkesedése is átvészeli a buktatókat. A fentebb idézett *Büszke nap verse* című költemény szekértáborba hívó szava ismétlődik meg az 1927-ben keletkezett *Magyar tehetségek* soraiban is:

Álljatok mögém és énekeljetek,
Amíg foszlányokra szabnak
Aljas tekintetek,
A dal legyen eróm, ha hanyatlok.

Kellett egy költő, ki szent tavaszul
A szívekből száműződjön
S igáitok alul
Titeket vállalt igával mentsen.¹⁵

Ahhoz, hogy szándékai megvalósuljanak, hogy gondolatai a szellemi köztudatba eljussanak, az Osvát Ernőnek küldött, ám napvilágra került versek elégtelennek bizonyultak. Ehhez nyújtott teret és lehetőséget Zsinka Ferenc felkérése: írjon tanulmányt az írói jubileumát ünneplő Móricz Zsigmondról a *Protestáns Szemlében*, amely teret nyit számára, hogy portrészorozatával valóban megkezdhesse a szellemi erők szervezését.

„Az író vállalkozás”

1926 hozza meg a tanulmányíró számára a nyilvános megszólalás lehetőségét. Az *Új magyarok* című írásában kora szellemi áramlatait veszi számba.¹⁶ Három összetevőt nevez meg. Az első az „örökösöké”, a régi középosztályé. Az Ady-nemzedékről – a másodikról – szólva, érdemüknek tudja be, hogy „*hinyitották Hunnia ablakait, európai levegőt engedtek be rajta*”. Velük kap-

¹⁵ Idem 385.

¹⁶ *Élelmű szilánkokban I.*, 118–122.

csolatban megállapítja, hogy „az író csak akkor társadalmi erő, ha vele egyenmű társadalmi akarat sodorja”. Más szóval: léteznie kell a megújhodási igénynek, amelynek kibontakozását az író elősegítheti. A Trianon óta felemelkedő írónemzedék, a harmadik Magyarországé – a későbbi években oly sok vitára okot adó fogalomnak ez az írás a szülőanyja –, „új írótypust követel”, „új magyar irodalmat”, „új klímát”, „új íróflórát”. A *Neomaterializmus* című írásában összehasonlítást tesz a francia és a magyar irodalom szerepe közt, megállapítva, hogy „a franciáknak irodalmuk is van, nekünk csak irodalmunk van”¹⁷, azaz a francia szellemi élet, átalakulás folyamatában az irodalom csak egyik összetevő, míg a mi esetünkben az alakuló, önmagát kereső irodalomra hárul a főszerep a Trianon utáni élet alakításában. Az alakuló új irodalomnak „a magyarság akaratát” kell kifejeznie.

A programalkotásban, -hirdetésben fontos állomás *A Nyugat húsz esztendeje* című tanulmány, amely a *Társadalomtudomány* 1926. évi 5. számában jelent meg. A jelenre s a jövőre vonatkozóan újra megfogalmazza az előbb idézett hitvallást: „A kultúra úttörőinek a nemzet szívéen kell tartaniok a fülük... egyesek kiválósága sem pótolhatja a nemzet mélyéből felnyúló irodalmi akaratot, amely a Petőfi–Arany nemzedék ereje volt.”¹⁸ A tanulmány zárószóiban még árnyaltabban, határozottabban fogalmaz: „Ma minden magyar annyit ér, amennyit a nemzeti erők organizálása körül végez. Az irodalom nemzeti vagy európai jellege nem politikai felfogás kérdése, az az irodalom állapotától függ. S a magyar irodalom félreérthetetlenül elérkezett abba a stádiumba, mikor csak egy jelszava lehet: nemzeti irodalmat a szó leggyökösebb, a Petőfi–Arany értelmezésnél is mélyebb értelemben.”¹⁹ Az említettekől ki kell emelnünk két dolgot: a nemzeti erők szervezésének szükségességét és az irodalom nemzeti jellegének hangsúlyozását. Németh László már ekkor elkötelezte magát a két gondolat hirdetésére és következetes szolgálatára; emellett

¹⁷ Idem 125.

¹⁸ Idem 131.

¹⁹ Idem 133.

mindenkor kitartott, vállalva a harcot, a kiközösítést, a mellőzést is érette.

A Zsinka Ferenc felkérésére írt *Móricz Zsigmond*-tanulmányban az írói hivatás újabb megfogalmazását olvashatjuk, amely mintegy összesíti az eddigieket: „Az író vállalkozás. Öröklött képességei: az alkat; gyermekkorának emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld; az átvett tradíciók kényszere: a nemzet; a szellemét termékenyítő áramlatok: a kor akarnak művé öröködni és hatni benne.”²⁰ Ismételjük csak a műveket megtermékenyítő fogalmakat: alkat, szülőföld, nemzet, a kor, amelyre az író művével hatni akar. Kire, mire van kora magyarságának szüksége? Oly szellemi nagyságra, „minden magyart szintetizáló képviselőre, akin át Európába betörhessünk”.²¹ Még ugyanez évben, 1926-ban hasonló gondolat vetődik fel *Az erdélyi irodalom* című tanulmányban: „Egy nagy áttörő szellemre van csak szükségünk, aki kihívja Magyarországot fölfedeztetését... De ehhez szükség van valakire, aki mindazt, ami a Kárpátok koszorújában történt, támadhatatlan formában összefoglalja.”²² Rendkívül hízelgő ránk nézve, hogy ezt a tehetséget Erdélyből várta, Tamási Áron személyében vélte felfedezni. Személyében „a magyar természet új megnyilatkozása”-t köszönti. A másik „felfedezettje”, Erdélyi József bemutatása kapcsán jegyzi le: „a magyar föld új bebeszólása a nagyon is eleurópaisodó magyar lírába.”²³ A portrészorozat kapcsán figyelmeztet arra is, hogy „...a mesterség kötelez. Vannak eredendő és aktuális kérdései, ezekre felelni kell.”²⁴ Mi az, amit észre kell vennie, amely mellett az író nem mehet el szótlannul? A nyomorúság, a gonoszság, a reménytelenség. Milyennek is kellene lennie? „Boldog a költő, ki mint rokon hangvilla, szellem és test legfelsőbb ösztönével felel a korra. Minden eszme és minden érzés-ár őt sodorja. Megnyílt ajak, akin át embermilliók megtalált szava ujjong. De jaj a költőnek, akit alkat, ízlés: az életünk mögött rejtőző óriás parittyája a kor ellenzékebe

²⁰ *Két nemzedék*, 94.

²¹ Idem 100.

²² Idem 190.

²³ Idem 225.

²⁴ Idem 230.

röppent. Valami hiányzott az időből s épp őbenne van meg. Valami hiányzik belőle s épp azt kívánja az idő. Jaj neki, mert nincs kegyetlenebb despota a kornál. Elnyúvi és elszaggatja, aki az idő ellenében mer önmaga lenni.”²⁵ Ilyen értelemben nyilvánvalóan elmarasztalja azt a költőt, kinek „tárgyköre szűk s nemigen terjeszkedik ki a társadalmi élet fölvetett kérdéseire”.²⁶

„...én csak a jövőnek vagyok a szövetségese”

A táborszervezésben korparancsnak, feladatnak tekinti: „egy marokba fogni azokat az írókat, akiknek keletkező emberi értékei egyszersmind magyar értékek is, érvényesülést, helyet és fejlődést küzdeni ki nekik, egyre több helyet, hogy végre ők vigyék a hangot a magyarul dalolók hangversenyében”.²⁷ A nemzeti gondolat szólal meg e sorokban oly időszakban, amikor egyfelől a környező államok túlfűtött nacionalizmusa, másfelől a belül támadt világpolgári eszme bomlasztotta azt. A továbbiakban pontosítja a feladatot: „A magyarság számára kell kiharcolni a dalok fórumát, nem az idegeneket ócsárolva, de a maguk hangját kieresztve... Magyarságunk igaz erőit kell előszóltatnunk a tespedt test szöveteiből, s a veszedelmes gócok maguktól eltokolódnak.”²⁸ Küzdelme, szándéka nem volt előzmény nélküli. A fenti gondolatokat tartalmazó *Faj és irodalom* című, a Társadalomtudományi Társulat 1927. december 23-i ülésén felolvasott dolgozattal szinte napra egy időben, azzal összefüggésben írja Földessy Gyulának: „Az az egy vigasztal, hogy szerepem ősei közt Zrínyik, Pázmányok, Thökölyk találkoznak, akik két malomkő hatalom közt éppúgy a harmadikért, a magyarságért ügyeskedtek, mint én.”²⁹ Megismétli az Osvát Ernőnek írt levél-

²⁵ Idem 235.

²⁶ Idem 242.

²⁷ *Sorskérdések*, 37.

²⁸ Idem 37.

²⁹ Németh László *élete levelekben*, 56.

ben foglaltakat, azt a szándékát, hogy minden erejét egy új nemzedék felszínre hozásának kívánja szentelni. Ismét hitet tesz az *Új magyarok* című írásában megfogalmazott szellemi, írói szándék mellett: „*a két hazug Magyarország közt egy harmadikat kell feltámasztanunk.*”³⁰ Hol és miként tegyék ezt? Németh László olyan nyilvánosságot szeretne, olyan fórumot, mely teret ad szándéka megvalósítására. „*Ha volna egy olyan magyar szerv, amely a magyar demokrácia s a népet reveláló irodalom szerve volna, nem lenne, csak neki, tollam és tudóm. Így azonban meg kell csinálni, ki kell verekedni!... Tisztában vagyok vele, kik azok, akik ma szövetségesüknek tartanak. De én csak a jövőnek vagyok a szövetségese.*”³¹ Pár nappal később, ugyancsak Földessy Gyulának írja: „*Szeretném, ha az előttem jártak jobbait össze tudnám hozni a most jövő jobbakkal, s végre sikerülne a harmadik, nem Ferdinánd és Szolimán, de a közeledő Bethlen Gáborok Magyarországnak az építkezési terepét előkészítenünk.*”³²

Szövetségeseket keres a maga folytatta küzdelemben. Szövetségeseket a mában, szövetségeseket a múltban. Rengeteget olvas, érvel, számon kér. Kritikai rovatában – a *Protestáns Szemlében*, majd a *Nyugatban* – „az új nemzeti irodalom” jegyeit mutatja fel vagy kéri számon, az írói felelősséget. Ugyanezt keresi az elmúlt századok irodalmában is. Csokonai kapcsán jegyzi meg: „*Nagy magyar költő mindig az volt, akiben az európai korszellem és ízlés kereszteződött a magyar népiséggel.*”³³ Szenczi Molnár Albert döbbsentette rá, hogy „*a kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnese, irányítója...*” Szomorúan teszi hozzá: „*...ilyen értelemben nincs ma minékünk kultúránk.*”³⁴

³⁰ Idem 57.

³¹ Idem 57–58.

³² Idem 58.

³³ *Az én katedrám*, 210.

³⁴ Idem 98.

„...minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”

Az *Erdélyi Helikon* 1928. decemberi számában terjedelmes tanulmányt közöl Szabó Dezsőről, kora egyik legnagyobb hatású írójáról. A művészet és a valóság viszonyát, kölcsönhatását elemzi benne. Megállapításai művei elemzéséhez is kulcsot adnak: „A művészet nem lehet olyan bonyolult, mint a valóság. De érezheti a világ bonyolult voltát: kiválasztja azokat az elemeket, amelyek a valóság teljes illúzióját keltik. A nagy művészet menekül a kicsinyes realizmus elől, de belső realizmus, a dolgok jellegét kibontó hűség nélkül nincs nagy művészet.”³⁵ Az alkotó hivatására vonatkozólag itt újabb árnyalattal találkozunk. A Móricz Zsigmond kapcsán megismert tétel – az író vállalkozás – Szabó Dezső alkotóművészete, szerepvállalása méltatásakor „az író is tett” megállapításban nyer új tartalmat. Sőt ennél is tovább megy! Kijelenti: az egyén és társadalom oly bonyodalmas és ellentmondásos viszonyrendszerében „minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”³⁶, azaz már szándékaival elkötelezi önmagát valamely ügy mellett. Ezzel cseng össze a Tamási Áron *Szűzmáriás királyfi* című kötetével kapcsolatos megállapítás: „a tehetség garanciája nem a mű, hanem a műben ugrásra feszült izmok frissessége”³⁷, amikor a szándék akkor is méltánylást érdemel, ha a megvalósulás nem tekinthető remekműnek. Vallja, hogy „az irodalom az élet egyik megnyilvánulása, egy organizmus egyik funkciója... az írók nem az irodalom, hanem az élet tünetei”.³⁸ Az *új reformkor felé* című írásában e szerep és hivatás újabb megfogalmazásával találkozunk: „...a bizonytalan hánycódások s a politikává izmosodott társadalmi akarát közt mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom.”³⁹ Magyar történelmi

³⁵ *Két nemzedék*, 152.

³⁶ *Idem* 156–157.

³⁷ *Idem* 258.

³⁸ *Idem* 361–362.

³⁹ *Sorskérdések*, 38–39.

példákat idéz, hangsúlyozva, hogy sem a reformkor, sem a forradalom nem képzelhető el előzetes irodalmi mozgalmak nélkül, a *Ludas Matyinak*, a *Bánk bán*nak kellett megszületnie ahhoz, hogy Széchenyi, Kossuth eszméi megfogalmazást nyerjenek. Az ő kora, a húszas évek is hasonló elvárásokat támasztott az írókkal szemben: a szorongatott helyzetben „*el kell vegyülnünk a magyar életben, s ha nem is ízlik, bele kell nőnünk minden szervébe, ott kell lüktetnünk minden életnyilvánulásában, mert ezt kívánja az idő*”.⁴⁰

Ez azonban csak akkor lehetséges – írja Áprily Lajosnak 1928 márciusában –, ha „...*a fizetett tollforgatók híg oldatába a lelkiismeret elhivatottjainak: az íróknak a koncentrációját emeljük*”. Vállalkozásával, nemzedékszervező és kritikai munkásságával rendkívül nagy feladatot vállalt magára: „*a szellemi kincsek nagy szétszóródása előtt szeretném együtt tudni mindazokat, akik az örök magyarság mai pappjai, magok a hó alatt*”.⁴¹

Feladatát küldetésnek tekinti, esszesorozata, melyet az európai irodalmak nagyjairól ír, „*Európa problémáit akarja magyar problémává szűrni, s egyben a magyar szellem nagy, Európát szintetizáló hivatottságát bizonyítani*”.⁴² Tanulónak tekinti magát, „*aki csak azért ír cikkeket..., hogy bizonyos dolgokat megismerjen, a gondolkodás hegymormai közt tájékozódjon*”. Nyilvánvalóan nem akar azonban ennél maradni: „*egy új magyar kultúrát megalapozó könyvekről álmodom*”.⁴³

„Az író is szociális erő?”

Kassák Lajos *Angyalföld* című könyve olvasása veti fel Németh Lászlóban újra az író és társadalom, író és politika viszonyát. Elfogadja, maga is vallja, hogy az írónak hatnia kell korára, a

⁴⁰ Idem 42.

⁴¹ Németh László *élete levelekben*, 59–60.

⁴² Idem 60.

⁴³ Idem 62–63.

társadalomra. De felvetődik benne a kérdés: „*miféle szociális erő az az író, aki kész szociális erőkhöz idomul?*” A továbbiakban, az író és a társadalom viszonyáról szólva, megkérdi: „*osztályokért harcolunk vagy az igazságért?*” A végkövetkeztetésben maga adja meg a választ: kiemeli azt, hogy Kassák „*egy osztály írója akart lenni, az élet írója lett*”⁴⁴. Természetes reakciója ez egy olyan kritikuskak, aki nem osztályban, hanem népben, nemzetben gondolkodott. Az előbbi értékeléssel szinte egyidejűleg született a *Nép és író* című vitaindító előadás, amelyet a Bartha Miklós Társaság 1929. február 27-i estjén olvasott föl. Kihangsúlyozza: „*Nem élt magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, amelynek tanítója lett... aki itt mint író számított, művészete gyökereiben mindig népi volt.*” A feladat is ehhez mért. Költői, áradó szavakkal kérdez és válaszol: „*Ki segíthet a magyar népen, ha nem a magyar író? Ki virraszt fölötte, ha nem ő? Kerítő sípok olcsó hangversenyén ő dalolja az örök igazságokat. Ő a folyton működő kéz, aki új íveket tud vonni a ledőltemplom maradék falaira, ő a bűvös száj, aki új imába tudja iktatni a hajdani imák szétzilált szavát. Gazdagok vagyunk, mert sokkal tartozunk a népnek, s haj, szegények, mert adósságunkat nincs mód letörleszteni... Mi nemcsak vers vagyunk, s nemcsak novella, esszé és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vizsgáztatásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életük s a nemzeti élet minden vitás pillanatában.*”⁴⁵

Az egységes irodalmi közvélemény megteremtésére törekvő írónak – a Tormay Cecilnek 1929 decemberében írt levelében szól erről⁴⁶ – azonban nem áll rendelkezésre olyan sajtóorgánum, amelyben azt saját elképzelései szerint alakíthatná, amelyben azt tehetné, amit szándékai szerint szeretne: „*kora szellemi zűrzavarából örökkévaló formákba menteni a lényegest.*”⁴⁷ Ortega y Gassettel egyetértőleg vallja: „*mindenkinek első kötelessége*

⁴⁴ *Két nemzedék*, 174.

⁴⁵ *Sorskérdések*, 18–19.

⁴⁶ Németh László *élete levelekben*, 83.

⁴⁷ *Európai utas*, 60.

kora imperatívuszát megérteni.”⁴⁸ Ezért keresi a tájékozási pontokat.

„Irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni”

1931-ben újra a *Nyugat* táborában találjuk. Ekkor jelennek meg nagy hatású tanulmányai – *Egy új nemzedék esztétikája*, *Ars poetica*, *Az irodalom önkormányzata* stb. –, amelyek addigi irodalomszervezői, irodalomkritikusi munkásságának összegzői s egyben az elkövetkező idők útjelzői is.

Az író hivatásáról, az irodalmi műről alkotott felfogását híven és érzékletesen világítják meg alábbi sorai: „A költő nem úgy alkot, mint az isten: új fát, új emberfajt, új nyelvet. A költő új terv szerint új irányba állítja a régi világ elemeit, ez az ő alkotása. Az alkotás elsősorban kompozíció. Az alkotó a részek viszonyában, az elemek közt futkosó erővonalak titokzatos rajzában fejezi ki művészi igazságát. A mű elsősorban az erővonalaknak ez a rendszere, mint ahogy a benzol elsősorban nem szén és hidrogén, hanem ennek a két elemnek jellegzetes kapcsolásmódja. A műalkotás az a belső terv, amely a mű minden elemét egy képzelt központ felé irányítja. A műalkotás belülről determinált; minden eleme egy közös góc világításában áll s egyik sem csóválhat a maga örömeire sem fáklyát, sem zseblámpát. Ez a magyarázata, hogy remekmű sosem lehet kulcsregény; ha minden alakja kinn szaladgál is az életben, a belső terv megölte a kinn szaladgálót s helyén egy új, műben élőt támasztott fel. A legmagasabb írói törekvés, melynek a többi csak alantasa lehet: komponálni, a szerkezet segítségével a mű anyagából egy irreverzibilis művészi eszmét lobbantani ki.”⁴⁹

A *Nyugat* júniusi, 12. számában közölt, *Az irodalom önkormányzata* című programadó tanulmányában szomorúan állapít-

⁴⁸ Idem 390.

⁴⁹ *Két nemzedék*, 314.

ja meg: az amerikanizmus, fasizmus, bolsevizmus előretörő világában „a szellemellenes hangulat az irodalomba is betört..., az írónak, halljuk, csatlakoznia kell a szembenálló világnézetek valamelyikéhez”.⁵⁰ Az alkotó szabadságához, függetlenségéhez olyan nagyon ragaszkodó Németh László sorra veszi korának nagyjait – Valéry, Gide, Proust, Ortega, Ayala, Virginia Wolf nevét említi –, megállapítva, hogy közöttük „egy sincs, akinek műveiben politikai szempontok irányítanak a művészi igazságot”.⁵¹ A politikai és a művészi igazság elemzéséből szűri le következtetését: „A művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai.”⁵² Az író nem lehet közömbös a körülötte, a társadalomban folyó eseményekkel, a kibontakozó jelenségekkel szemben. De, amint azt Kassák művészete kapcsán is kihangsúlyozta, az írónak a politikustól eltérően kell viszonyulnia a társadalomhoz, semmiképp nem kötelezheti el magát egy politikai párthoz vagy mozgalomhoz. Ellenkezőleg, „az író társadalombefolyásoló erejét csak azzal játszhatja el, ha szolgaként csatlakozik valamelyik társadalmi mozgalomhoz”.⁵³ Az író társadalmi és írói kötelessége ugyanaz: „híven rögzíteni a szellemi erők benne kialakult egyensúlyát”, melyhez hozzáteszi: „az irodalom exterritoriális terület, melynek polgárjoga és polgárkötelessége a szellemhűség: nem ismerni el más kényszert, mint a szellem belső törvényeit.” Ebből fakad az axiómává emelt tétel is, miszerint „irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni, az esztétika az írók egyetlen méltó politikai hatósága is”.⁵⁴ Életútja szemléletes példa lehet arra, hogy mily sors vár az íróra, ha értékelésekor, megítélésekor ezt szem előtt tévesztik, nem az esztétikai szempontok szerint ítélnék fölötté, művei fölött. Elveire igazolást keres, keresi azokat az írókat, akikre az új irodalom kibontakozásában számíthat, akiket egy táborba szólíthat. Ennek a szándékával, ennek a szellemében születtek meg ismert íróportréi Erdélyi Józsefről, Pap Károly-

⁵⁰ *Életmű szilánkokban I.*, 196.

⁵¹ *Idem* 197.

⁵² *Idem* 198.

⁵³ *Idem* 200.

⁵⁴ *Idem* 201.

ról, Halász Gáborról, Illyés Gyuláról, Szabó Lőrincről, Tamási Áronról. Az erdélyi prózaíróról közölt tanulmányában fejti ki nézeteit az írói tehetségről: „Az igazi tehetség *expanzív*: ha be szabadul egy adott irodalmi kultúrába, szétdobja a formákat, magára szabja a műfajokat, átgyúrja a nyelvet, megváltoztatja az esztétikát. Minden igazi tehetség új törvényhozó, aki rákényszeríti az embereket, hogy az ő belső, házi rendtartása szerint lelkesedjenek és gyűlöljenek. A tehetség öntörvényeit követő, *tirannizáló egyéniség*.”⁵⁵ Ugyanabban a tanulmányban, újólág visszatér a gondolatra: „*Én tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, mellyel kora kultúrájában alkotó szerepet tud betölteni*.”⁵⁶ Vonatkozik ez az irodalomra általában és a kritikára különösképpen. „*A kritikus, aki kora izlésproblémáira veti magát, nemcsak az új irodalom szelleméhez fér hozzá, hanem új történelmi kor sarjadásának tanúja*.”⁵⁷ Más megfogalmazásban: „*a kritikus »message«-a: korból táplálkozó, korbefolyásoló akarat*.”⁵⁸ A sorozat, ezúttal is kényszerű, Németh Lászlón kívüli okokból szakadt meg. Szándékát ekként összegezte: „*Írói portréim csak ürügyek voltak, hogy egyes jellemző író-sorsokon át az új irodalom szellemébe bevilágítsak*.”⁵⁹

„Morál nélkül nincs író”

A tájékozódás, a keresés folytatódik. Az igazság szolgálata, a népi elkötelezettség, az esztétikai igény mellett újabb összetevő, újabb elvárás fogalmazódik meg. Heinrich Mann kapcsán: „*Morál nélkül nincs író. Az író morálja szembekerülhet a polgárokéval, ledöntheti talapzatukról a halott erényeket, védelmébe vehet*

⁵⁵ *Két nemzedék*, 333.

⁵⁶ *Idem* 337.

⁵⁷ *Idem* 345.

⁵⁸ *Idem* 348.

⁵⁹ *Idem* 352.

*egy bünt, kitagadottakat tehet meg szenteknek, de sosem süllyedhet le az élet moráltalan moráljáig.*⁶⁰

1931 decemberében, az *Új enciklopédia* című tanulmányában újólag a kultúra válsága, a bizonytalan közérzés foglalkoztatja, a lesüllyedés okait boncolgatja. Arra a következtetésre jut, hogy korából, a húszas-harmincas évek fordulóján hiányzanak a Szókratész és Dante típusú személyiségek, akik „*körül épp így inogtak az élet külső díszletei s ők mégis biztosan álltak a talpukon és tudták, hova nézzenek. Ma azonban épp a szellem embere az, aki e bizonytalan kor minden tájékozatlanságát magára veszi.*”⁶¹ Kik is a szellem emberei? „*A szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világgép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna.*”⁶²

Az irodalmi múltat feltáró írásaiban, a korabeli alkotásokban is ezt keresi: a szálvetőket vagy azok gáncsolóit. Bethlen Miklós önéletírásában „*a magyarság önismeretében egyik legfontosabb forrása*”-⁶³ ismeri fel, az 1860 utáni Petőfi-követő irodalmat azért tartja károsnak, mert „*elnyomja az élet igényeiből sarjadó irodalmat*”⁶⁴, a millenniumi Magyarország irodalmi hadseregét azért ítéli el, mert „*ők kötik be az ország szemét az irodalom selyemkendőjével, ők hitetik el a művelt emberrel, hogy nem a maga korában él, vagy ha ott is él, nem illik olyannak látnia a korát, amilyen*”⁶⁵.

A nagy költők mindenkor útjelzők voltak, égtájak, melyekhez igazodhatunk. Ilyennek nevezi Goethét. Nagyságát méltatva jegyzi meg: „*A művészet nem méretek országa, hanem a minőségé... a művészetben a méretek tehetetlenek a minőséggel szem-*

⁶⁰ *Európai utas*, 471.

⁶¹ *Idem* 510–511.

⁶² *Idem* 511.

⁶³ *Az én katedrám*, 127.

⁶⁴ *Idem* 642.

⁶⁵ *Idem* 643.

ben.”⁶⁶ A minőség primátusának hangsúlyozása előrevetíti a minőség forradalma gondolatát, amelyet az évtized második felében bont ki.

Tudatában van annak, hogy a cél, amelyet megfogalmazott, csak kiváló alkotók, gondolkodók révén valósítható meg. Erős tehetségre van szükség, „*akiben az egész országrész élete él, s akire egy egész országrész büszke lehet*”.⁶⁷

„Az új nemzedék..., amelyről írtam, én vagyok”

Az 1926–1932 közti időszakban kora szellemi nagyságait kereste, kívánta táborba szervezni, hogy együtt keressék a szellemi válságból, a nemzet súlyos helyzetéből kivezető utat. Voltak sikerélményei, volt idő, amikor alakult a csapat, de mégsem az elképzelései, szándékai szerint. Ebből fakadt a felismerés, amelyet a Gulyás Pálnak írt levelében, 1932. június 26-án így fogalmazott meg: „*ki kell jelentenem, hogy az új nemzedék, legalább is az az új nemzedék, amelyről írtam, én vagyok... s minden szándékomnak magam kell hogy a hőse is legyek.*”⁶⁸ Ez a levél már abból az időszakból való, amelyben érik a *Tanu* gondolata, azé a folyóiraté, amely új korszakot nyit Németh László alkotói pályáján.

Az elkövetkező évek írói megnyilatkozásai, gondolatai a fentiekben tárgyalt Készülődés korában fogantak, csírái fellelhetők bennük, megértésükhöz is nélkülözhetetlen az előzmények alapos ismerete.

* * *

⁶⁶ *Európai utas*, 225.

⁶⁷ *Németh László élete levelekben*, 98.

⁶⁸ *Idem* 113.

Tizenöt esztendő irodalmi anyaga alapján született e tanulmány, kronologikus sorrendben vette számba Németh Lászlónak az író szerepéről, hivatásáról alkotott felfogását, oly sajátos irodalomszemléletének fejlődésvonalát követve. Sajátos út, sajátos felfogás, amely oly sok vitára adott okot, eljutva a kiátkozásig, az írói elhallgattatásig. Miben volt igaza? Miben tévedett? A megítélés sosem valamely abszolút igazság nevében történt – ugyan ki állhat ilyen alapon? –, hanem ideológiai, irodalompolitikai, csoport vagy egyéni szempontok, érdekek sugallatára. Németh László igazságai, tévedései egyaránt katalizátorként hatottak. A vélemények ütköztetése a szellem mélyrétegeit tárta fel, megteremkenyítve a szellemi és irodalmi életet. Nemzeti, népi elkötelezettsége vitathatatlan; akkor is az marad, ha szándékainak nemcsak megfogalmazója, hanem hőse is maga lett.

A tizenöt év során leírt eszméket, a bennük sűrített törekvést felülbírálhatta az idő – nem egy ízben maga Németh László is megtette azt –, az az „idő”, amely az elmúlt évtizedekben ugyancsak furcsa vargabetűket írt le. Minden kor a maga igazolását vagy cáfolatát olvasta ki Németh László műveiből. Irodalomfelfogásának megismerése mégsem hasztalan; általa századunk egyik legnagyobb íróegyéniisége szellemi műhelyébe nyerünk bepillantást, az adhatja, adja kezünkbe a legmegfelelőbb kulcsot művei, alkotásai megismeréséhez, megértéséhez.

A tanulmány forrásanyagaként a *Németh László Munkái* életműsorozat szolgált, az idézetek is azokból valók.

Vekerci László
„MAGYAR VIKTORIÁNUSOK” ÉS
„A NYUGAT ELŐDEI”

„Valahányszor leszáll egy ritka magyar könyv az emigráns asztalára, mint valami balladabeli hírhozó madár, arról a földről kezd énekelni, mely Bessenyei óta a tiszta elmékben és égő szívekben élt inkább, mint a valóságban”, írja Cs. Szabó László Halász Gáborról szóló esszéjében (1957, 1984). „Brazíliából jutott el hozzám – folytatja – egy ütött-kopott könyvecske. A második világháború vége felé adták ki fás papíron, töredező hadi enyvvel összeragasztva... Megjött a könyvecske Londonba, túl az Óperenciáról, pedig a Nagymező utcában született az Officina betűivel. Vajon hány nővérkéje maradt életben, hány példánynak kegyelmezett meg az özönvíz, amely időnként bibliai dühvel végigseper Magyarországon? Eltűnődtem a képeken, rálapoztam a bevezetőre, s az első félszáz sor után elállt a lélegzetem. Viktória királynő végnapjairól szól a kezdet, a kis művelődéstörténeti szonáta első pár üteme, a buzgón majmolt, hatalmas angol századvégről, bevezetésül a meghittebb, félszegebb és humorosabb magyar századvég korrajza elé. Hat éve élek Angliában, azelőtt is megfordultam kétszer a szigeten, körülvesznek a Viktória-kor rendre intő, szigorú maradványai, de sohase tudnám ilyen sűrű zamatú ötven sorra lépárolni a királynő alkonyát. A szerző, Halász Gábor jó barátom volt, amíg élt; nagyjából mindent tudok róla. Sohasem járt Angliában. Még sincs egy vonásnyi változtatni való a rajzon; fordítását észrevétlenül be lehetne csúsztatni egy angol önéletrajzba vagy visszaemlékezésbe azokról az évekről. Talán maga Max Beerbohm, a kor beavatott szatirikusa se fedezte volna fel a csempészárut. Pedig Óbudán írták, egy földszintes házban. Csakhogy annak a kis háznak a lencséje összegyűjtötte a

világ fényeit, összefogta egy nyalábba a tág országutakat, amelyek milliók vakon szoktak végigszáguldani. A szellemidézéshez elég volt négy fal s az éjszaka cinkos csendje; Faustnak is elég volt. Mit adhat hozzá a külvilág az értelem hatalmához? Csak a Húsvéti harangszót, a hajnalhasító híradást a kínok által újjá-születő világról s az öröme változó áldozatról.”

Olvashatta volna a kis művelődéstörténeti szonátát az ilyenmire kivételesen fogékony Cs. éppenséggel itthon is, hiszen megjelent a *Magyar Csillag* 1944. március 1-jei számában, a 270–280. oldalon. Utána a *Hunok Párizsban* esedékes folytatása (281–291), előtte Vas István *Monádokja* (268–269). Vers, művelődéstörténeti szonáta a *Ferenczjózsefi időről* és regényrészlet tökéletes harmóniában simul a lapba, s a *Ferenczjózsefi idők* megfelelő helyén („Talán túl széles és komor alapozást adtunk annak a kis gyűjteménynek, amely egykorú képekkel próbálja felidézni a századvég végképp elmerült hangulatát”) csillag alatt található az eligazító jegyzet: „E tanulmány egy készülő századvégi képeskönyv bevezetése”. Magára a tanulmányra pedig külön és nyomatékkal érvényes, amit Cs. az egész könyvecskéről megjegyez: „A képekből inkább idill árad felénk, mint tragikum, valami félszeg varázs, egyszerre megható és neveltető, tiszteletet parancsoló és elcsodálgató. És valahogy ugyanez elmondható a *Hunok Párizsban* fejezetéről és Vas István *Monádokjáról*: „Világtörténelem csak az, amit megélek. / Ez származásom és arisztokráciám. / Halványzöld lombon át a kerti ünnepélyek / renaissance-napja süt tavasszal néha rám. / Aranybrokát ruhák, tengerszaga a szélnek...”

Szecessziós festmények hangulatát idézik a sorok, a késő Ferencz József-i időkből, pedig hát hová lesznek nemsokára az aranybrokát ruhák és tengerszaga a szélnek. „De a francia forradalomban összezúzódtott világgal sem volt különben; roncsain átsütött a *douceur de vivre* melege.” És ezekben a késői *Magyar Csillag* számokban összeverődött kerti ünnepélyeken? Ezekon mi süt át? Innét, az összezúzódasokon túlról, messzi túlról, ebben a Civakodó Elitek díszkókoncertjeitől visszhangzó hazában, ahol az ember lassan már itthon is valamiféle emigránsként tévelyeg, ezek a *Magyar Csillag*-számok távolibbaknak tűnnek még a késő Ferencz József-i időknél is, és úgy jelennek meg, mint valami balladabeli hírhozó madár, amint éppen „arról a földről kezd énekelni, mely

Bessenyei óta a tiszta elmékben és égő szívekben élt inkább, mint a valóságban”.

Itt abba lehetne, abba is kéne tán hagyni; a mai digitalizált, szupertájékoztatót, hálózatokkal egységesített, poszttextuálisan túl(f)árasztott világban nem sok esély maradt analízisnek és érvelésnek. De nem hágy nyugodni Domokos Mátyás *Hajnali józansága*, a kollektív felejtés felhánytorgatásának szomorú kényszere. Érthetetlen (vagy nagyon is érthető?), hogy a mai heves polgárosodási lázban és retorikában miként hiányozhat a hivatkozás Halász Gáborra, holott senki hozzá fogható tisztánlátással és világossággal körül nem járta s meg nem mutatta a magyar polgári fejlődés múltját, szépségeit, eredményeit, buktatóit, lehetőségeit, máig (s ügylehet holnapig) ható érvénnyel. Halász Gábor értelmezésében szervesen (de nem eleve és automatikusan) egymáshoz tartozik „polgár” és „értelem”; nem ok nélkül hivatkozik sokszor és szívesen Sainte-Beuve-re, nem egyszerűen mint a „portré” mesterére, hanem mint a gazdasági-politikai uralomra jutott francia polgárság és a francia intelligencia nagy egymáshoz édesgetőjére, egy (a születésit sem kizáró) szellemi arisztokrácia jegyében. Teljes harmóniában e tekintetben Taine-nel, aki ugyanezt az egymáshoz édesgetést a milieu részletezésével, széles látókörű, színes „tabló” vázolásával kívánta szolgálni. „Portré” és „tabló” Halász Gábor műhelyében két egymást kiegészítő készséggé kezesedett; időtől és feladattól függően egyik vagy másik kerül elemzéseiben előtérbe; ám sohasem abban a *Spenót*-ban kanonizált értelemben, ami szerint egy arisztokratikus, zárt „konzervatív pszichologizmustól” (a „portré”) jutott volna el egy „környezetérzékeny”, társadalomra nyitott, már szinte „haladó” realizmusig. Téved a *Spenót*. A koronatanúként idézett *Portré és tabló*-ban (1942) ugyanis nem Sainte-Beuve és Taine (önértelmező) szembeállítás a lényeg, hanem az elnevezés értelmezése: „A *tabló* idegen csengésében éppen azt a hangulati többletet érzem, amely egyszerre utal az időre, amelyben és a környezetre, ahol a vizsgált jelenség él, de az ábrázolás képszerűségére is, az atmoszféra érzékeltetésére, az adatok hangulati árnyékára, amely több egyszerű stíluskérdésnél vagy a korszellem mindent megoldó varázsformulájánál.” Vagy ahogyan már 1931-es Kazinczy-portréjában kristálytisztán megfogalmazta: „A korszellemmel megje-

lölés nem megoldás, hanem probléma, nem felelet, hanem kérdés. Természetes, mindenki korának gyermeke, a kérdés csak az, hogy hogyan? Az uralkodó stílus meg világnézet ellenkezőt meg vele haladót egyaránt befolyásol, a lényeges az egyéniség reagálásának, a feléje hangzó sokszínű dallamból a rokon hangokkal együttcsengésnek, a teremtő módosításoknak a vizsgálata. Minden gondolat a nüanszaiban érdekes, minden hatás a változataiban.” Ebből már közvetlenül következik a tabló (évekkel későbbi) definíciója: „Tabló tehát a szó gyűjtő értelmében az olyan ábrázolás, amely az élet zsúfoltságát, a történések sokrétűségét próbálja a maga eszközeivel felidézni.” Elmondhatná akár Gadamer, Jauss vagy Derrida, vagy a posztspenót irodalomtudomány valamely honi jelese, ha persze nem is ilyen világosan. A *Ferencz Józsefi idők*ben éppen ez a világosság emeli a múltidéző varázst sokrétű ábrázolássá, változó hatásokra életképes változatokkal reagáló világgá, nüanszaiban érdekes tablóvá, a századvégi-századfordulói magyar polgárság finoman vázolt portréjává, amely a maga megszöven és áttekinthetőségében törések nélkül és teljes harmóniában simul az európai háttérbe, ahogyan azt egy finom ironia külön is kiemeli: „az erkölcsös Viktória mindenkit erkölcsössé nevelt, vagy legalábbis hipokritává, Ferencz József kötelességtudóvá tett, vagy legalábbis törekvővé; s a Ferencz József-szakáll nemzedékek világfelfogását fejezte ki, különösen ha egy-egy lüntető Kossuth-szakállal került szembe.” Lehetne ennél tömörebben és szellemesebben összegezni mentalitástörténeti hátteret? A műfaj nagymestere Emmanuel Le Roy Ladurie megirigyelhetné. Éppen az ilyen frappáns fogalmazásokkal vívta ki az esszé Cs. együttérző csodálatát: ahogyan például itt egy félmondatban nem csupán a magyar polgári fejlődés jellemeztetik a maga osztrák-magyar duzzogó aulikusságában, hanem mindjárt tökéletes „harmonizáltsága” is Európával. „A nemesítettek korszaka volt ez, a társadalmi emelkedése, a munkáé, amely ekkor valóban nemesített. Polgárkirályság volt, ha hivalkodóan nem is tűzte ki a jelzőt. Ha most, bukása után, visszatekintünk ragyogására, jól látjuk, hogy a századvég a polgárság ancien régime-ét jelentette, akár a XVIII. századvég az arisztokráciáét. Azt jelentette a kifinomult életélvezetében, de belső szerkezetében is; a csodálatos egyensúlyi helyzetben, amely az örökké ingatag osztályokat rö-

vid időre egy általánosan elfogadott eszményben egyesítette, a bámulatosan megért intézményekben és kísérőjében, a finom korrupcióban, a rangérzékben és a tekintélyben, a szolidaritásban és a kultúrában. Ha egy osztály lényének alapvonásait egész korával el tudja fogadtatni, ritka szerencsés történeti pillanat áll be. Így az arisztokratikus rokokóban, a polgári realizmusban, a nagypolgári szecesszióban. Ilyenkor ízlés és életforma, egyéni hajlamok és kollektív vágyak egyetlen lendülettel törnek a közös célra, lényegük megvalósítására. A századvég a polgári létet bontakoztatta ki soha nem látott arányban, udvartól a népig annak a vonzásába kerítve a különféle rendű és rangú népeket. ... Eszményi demokrácia volt az, ahol, mint a görög mitológiában, az istenek megőrizték istenmivoltukat, de emberi közvetlenséggel tárták fel vágyaikat és természetüket.”

Ugyszólván minden mondat és félmondat külön kommentárt igényelne, olyik – mondjuk a finom korrupció – akár többet is. Itt azonban elégedjünk meg a hivatkozással a görög mitológiára, mert ez ott bujkál Németh László századvég-képében is. Ellenkező előjellel, természetesen, hiszen Németh Lászlónak a magyar századvég sok minden lehetett, de eszményi nem. Vajda János, Tolnai Lajos, Zilahy Károly, Asbóth, Péterfy, Justh Zsigmond, Ambrus Zoltán meglehetősen azért válhattak *A Nyugat elődeivé*, mivelhogy annak a világnak, ahol élniük és írniuk adatott, az égvilágon semmi köze se volt „görögséghez” és „demokráciához”. Fojtott, nyomott, 67 nemzeti és társadalmi tehertételeit nyögő és felerősítő világ Németh László magyar századvége; tehetségpusztító és tehetségnyomorító világ, melyek légköre még a legellenállóbbakat és legkiegyensúlyozottabbakat is megmérgezi. „Ambrust utolsó munkái alapján kissé száraz, a szabatoságért az egész poétikát elégető írónak tartottam. A századforduló körül írt műveiben azonban még nagyon jól érzem ennek a szárazságnak az eredetét. Nem veleszületett kopárság ez, inkább korán és ellenkezésből kifejelett fegyelem. A lélekben friss nedvek keringenek, s az a kis kesernyés íz, az is nedv, szakértelemmel válogatott gyökerekből lefőzött, mint a barátpálinkák keserősége. Francia ízlésű írónak mondják őt; azonban más Franciaországban lenni francia ízlésű írónak és más nálunk; ott természet, itt az aszkézis mesterkélt faja. Nem másodrangú, újságírói franciaságról beszé-

lek most, hanem Ambruséről, Kosztolányiéről. Ezek az írók mint a faji erények szükséges ellenszerét adagolják belénk a franciaságot, s a világossággal kötött nyilvánvaló frigyük hallgatag, de szívós hadüzenet a körülöttük háborgó barbárságnak. Görögországban görögnek lenni: semmi, de ezek az írók a trákok közt érzik görögnek magukat, s az emberáldozatot követelő istennő kultusza keményíti meg őket.” Többségük azonban így is vagy ifjan belepusztul a reménytelen küzdelemben, vagy eltorzultan tengeti az életét. „Ambrus az egyetlen, aki e rögeszmések, örültek, öngyilkosok, ifjan elhullottak viharvert csapatából megmenekül, mint ahogy sziklabörtönök levegő hóján fuldokló rabjából egy éri el a halottak hegyén az életet jelentő rácsot.” A század eleji oldódásig és lársadalmi-szellemi pezsgésig kellett várni a szabaduláshoz. Ekkor azután egy csapásra megváltozik minden. „Ebben az oxigéndús levegőben az életrevaló írói egyéniség gyorsan nő. Ignotusék osztják a szerepeket, aki forgatni tudja a tollat, most új tartomány alkirálya lehet. Mintha Shakespeare-t hallanám: »az ország minden nyugtalan feje / Szilaj, nyers, vakmerő önkéntesek / Kisasszony arccal s bőszi sárkány epével / Otthont eladnak házat és vagyont / Egy-egy büszke örökség hátukon / Hogy új szerencsét kísérsenek itt«. Az írók átkelnek a La Manche-on, az irodalom forr, áramlik, mint a negyvenes évek óta soha. Itt a teljesítmények kora, s a teljesítmények valóban csodálatosak. Mintha a Vajda-, Péterfy-kor minden halottjából egy bosszúálló támadna... Nem felfedezőik ezek, hanem kiaknázók. Igazán új a *Nyugat*-ban Ady egyénisége, Ady-Gellért-Füst versoldó bátorsága, Babits-Tóth-Kosztolányi nagy lírai műveltsége. De színes egyéniség, formai szabadság, a műfordítás fényűzése is mind a megkönnyült légnyomás jele, az összenyomott lelki erők terjednek ki most: a *Nyugat* fojtott szellemi energiák gyors robbanása.”

Megvoltak ennek a gyors robbanásnak a hátulütői is. „Az a hátszél, mely a *Nyugatot* feldobta, rengeteg nyegleséget, álművelt nagyképűséget, csinált lihegést csapott hozzá... Ha a Vajda-, Péterfy-kor keskeny, de tiszta ere a Kraszna volt, a *Nyugat* az Ecsedi-láp, színesebb, terjedelmesebb, több a vajda és több a füttye, de keresni kell benne a tiszta vizet.”

Az Ecsedi-láp hasonlatot sokszor, többféle célból, sokféle értelemben citálták; itt azonban csak a „hátszél” miatt érdekes, vagy

inkább tán a hátszél időzítése miatt: a századelőn teremődött a honi polgári fejlődésben először olyan atmoszféra, amelyben az irodalom s általában a szellemi élet felvirágozhatott. „A század elejére a magyar politikai élet balszárnya új ígék alatt kezd tömörülni. A szocialisták országszerte szervezkednek. Mesterségesen lezüllesztett középosztályunk jobbjai elválnak környezetüktől. A zsidó polgárság kilép tartózkodó lojalitásából; a maga ízlése, műveltsége szerint akar élni, s a kormányzástól is részt követel. A mozgalom talán hangosabb, mint amilyen mélygyökerű, de a hangulat olyan, hogy egy újító csoportnak nem kell félnie a megfulladástól.”

Halász Gábor sem festi a magyar századvéget minden tekintetben szerencsés és termékeny időszaknak, de olyannak sem, amelyben egy újító csoportnak a megfulladástól kellett volna félnie. Az ő századvége hosszú honi polgáriasodást követ, amely inkább csak arányaiban különbözik a nyugatitól, vidékiesebb még a nagyvárosban is, szelídebbek bűnei és kisebbek erényei, kevésbé jellegzetes. De ez a hosszú honi polgáriasodás a negyvenes évekre már így is megéli első virágkorát, „virágzó hírlapirodalmával, gyors ütemű városfejlesztésével, a nyugat-európai eszmék és életformák mohó, egyidejű átültetésével”. Ebben tán még egyet is érthetnének, ha különböző terminusokban is, Németh Lászlóval. A nagy különbség a későbbiek értékelésében található. Halász Gábor a *Ferenczjózsefi idők*ben elsősorban a kiegyezés utáni évek hatalmas lendületére utal. „A sokáig elfojtott polgári energiák most egyszerre akarták pótolni az elmulasztottakat, bekövetkezett nálunk is az ipari forradalom külső forrongásoknál döntőbb átalakulása és a vele járó nagyarányú építkezések, a rendszeres városfejlesztés, körutak, sugárutak megnyitása és a magánosok páratlan arányú építővállalkozásai, a berendezkedéssel összefüggő képzőművészeti fellendülés, a szellemi élet felvirágzása. A század végére nemcsak Budapest, de a vidéki városok is korszerű köntösbe öltöztek.” A század végére ugyan megtört a lendület, jelentkeztek „a növekedés korlátai”, és a fejlődés lelassulásával megállásával járó zavarok; a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek azonban, ha nem is zökkenők nélkül, a polgárosodás felfelé ívelő szakaszát élvezhették.

Erről szól a *Magyar viktoriánusok* (1942), a politikai, gazdasági, társadalmi eszmék, elméletek, elképzelések, tapasztalatok és történések olyan alapos, szakszerű, világos elemzésével, hogy a tanulmány megfelelő passzusai törés nélkül illeszthetők a Tízkötetesben Katus László mintaszerű (és a vonatkozó kötet általában magas színvonalából is kiemelkedő) szövegrészleteihez. Parafrazeálva Cs.-t: Talán maga Szekfű Gyula, a kor beavatott kritikusa se fedezte volna fel a csempészárut. Az irodalomra a *Magyar viktoriánusok* csupán néhány jelentős félmondatban tér ki; erről fél évtizeddel régebbi tanulmányában, a *Magyar századvégben* (1937) szólt részletesen Halász Gábor.

A *Magyar századvégnek* jórészt ugyanazok a főhősei, mint *A Nyugat elődeinek*, de nem ők a főszereplői: utóbbiak gyanánt sokkal inkább tekinthető az a sok kevésbé ismert és alig méltányolt költő és író, akik közül Németh László legfeljebb elrettentő példaként említ egyet-egyét. *A Nyugat elődei* közül a *Magyar századvégben* egyedül Justh Zsigmond emelkedik ki, és Asbóth János nyer részletes méltatást a „középszerű irodalom”-ban mint „a legkomolyabb kísérletező”. A századközép nagy irodalmi virágkora után ugyanis Halász Gábor Németh Lászlóhoz hasonlóan hanyatlást lát, ezt azonban ő nem írja a kiegyezés utáni politikai és társadalmi atmoszféra rovására. Az ő rekonstrukciójában elválik egymástól a magyar viktoriánusok szellemisége és az irodalom élete. Az előbbit az Akadémia testesítette meg, szó szerint is értve, az új palotájával: „A Duna partján, ahová a polgári városrész nyújtotta ki kicsit ünnepélyes, kicsit feszes, de mindenestre tekintélyes magánházait, nagy, visszhangos lépcsőházakkal, teremszerű szobákkal, palotákat utánozva, mégis a lakóház önérzetével, az első épületredingótok, a díszmagyarok és az igénytelen utcasorok között, a hatvanas évek közepére felépült az Akadémia masszív, komoly hajléka, a polgári jólét mellé a polgári tudás jelképe. Korszerű volt kívül, a reneszánszra emlékezve; a peccselő biedermeier után új, friss stílusizgalmat jelentett, a kezdődő historizmus hódítókedvét, a pompa ábrándját a szürkeségben, de korszerű belülről is, európai látókörű és modern érdeklődésű tudósaival, a lázas, külföldet ismertető munkával, amely falai között folyt.” Kiadványaival naprakészen, a tartalomhoz méltó fordításban közvetítette a nyugaton uralkodó politikai, gazdasági

gi, társadalmi, tudományos áramlatokat magyar földre; „az európaiság minden ideges fodrozódása nyomban tükröződött nálunk. A másik fórum, a kisaludisták tábora pedig valósággal felparcellázta egymás közt az egész világirodalmat, hódítására indult újnak és réginek, naturalista regénynek és hőseposznak, francia parnasszieneknek és angol romantikusoknak. A *Budapesti Szemle*ben nem maradt koreszme megtárgyalatlan, agrárkérdés és szociális reformok, osztályproblémák és a liberalizmus sorsváltózássai ugyanúgy helyet találtak, mint az irodalmi forradalmak ismétlődő hírei... Mint nagyapáink képei, a szakállas arcokból kivillogó, fiatal szemekkel, egyszerre öreges és fiatalos volt a szellemi élet, megfontoltabb, hogysen felületes lehessen, és élénkebb, hogysen elapadhasson... Akadémikusok hát és mégis korszerűek, nemcsak a tudomány mértékével mérve, ahol lépést tartottak nyugattal. Korszerűek a polgári kultúrában és városiasságban, amelyet ők képviseltek először teljes tudatossággal a patriarkális irodalom és a még mindig birtokhoz kötött nemesi életforma mellett.”

A *Nyugat elődeiben* szó sincs korszerű akadémiaírókról és korszerűségről a 67 utáni polgári kultúrában. Ott az Akadémia a maradiság, a korszerűtlenség, a nepotizmus, a karrierizmus, az epigonizmus szinonimája. „Arany Jánost, a magányos óriást, akinél elhagyatottabb ember nincs ebben az elidegenülő világban, foglyul ejti néhány akadémikus hajlamú fiatalember csodálata, dogmává egyszerűsítik őt, mely már az iskolában is tanítható. Petőfi fullánkját kiszedik Arannyal, s Arany nyugtalanító meghasonlottságát elleplezik harmonikus művészi elveivel és saját közepszerűségükkel. Az Akadémiától az Egyetemig ők uralkodnak, s a század végére államosítják Petőfit: a népiesség, mely mint egy más szellemi táj délibábja tükröződött át ezekben az években, az összes állami hivatalnokok kötelező államvallása lett.”

Nincs jobb véleménnyel az irodalmi hivatalnokokról és az epigonokról Halász Gábor sem: „Eposz és ballada – a hálás műfaj babonázta meg a követőket, akik nem vették észre, hogy a leghálátlanabb műfajjal van dolguk, ahol minden az egyéni díszítés és teljes a féltelenség kudarca. Kis ékszerek az Arany-balladák, csodálatos ötvösmunkák a késői eposzok, *Buda halála* s különösen a *Toldi szerelme*. Túl érett, olvadó nyelvi készség, az idegek gyöt-

relmén élesedett lélektani érzék, öreges borongás és a valóság apró festői részeinek szinte testi kívánása diadalmaskodott bennük az anakronisztikus műfajon, tennysoni csillogással, parádés restaurálással, a Kleinkunst ösztönével válva modernné. Hogy lettek volna ilyenre képesek a tudákosok, akik a kor levegőjét akarták visszaadni, a lelkesek, akik az alapeszmét, az esztétikusok, akik az eposz, illetve a ballada szellemét, a hazafiak, akik egyszerűen a magyar lelket. Nesztelenül, egész dohos avultságában mutatkozott meg az eposz Szász Károly kezén, mint a balladaontóként Goethe és Schiller szépségei.”

Epigonok és példakép viszonyának ez a világos és tárgyilagos megfogalmazása összecseng Németh László indulatosabb szövegével; de Halász Gábor mélyebbre ás, és szemléletesen, máig ható érvénnyel fogalmazza meg virágkor és másodlagos nemzedék szakmai és mentalitásbeli különbségét: „Aranyék egy-egy Shakespeare-darabot közelítettek meg, az új nemzedék a teljes Shakespeare-t szállítja, a teljes világirodalmat; az egyéni rátalálás helyett a teljesítmény nyersebb örömét élvezve. A műfordítás számukra alibi, kísérlet szabadulni a provincializmusból, ahová saját alkotásaik lehúzzák, nem az erőfölösleg játéka, hanem erőgyűjtés. Szász Károly számára nincsenek elvi választottak vagy szeszélyes kedvencek a külföldi irodalomban, csak tisztos tekintélyek és elvégzendő feladatok. Szárnyaló tudós érdeklődését gyalog követi a költői utánérzés; csak egy-két kisebb versben és az epika ragyogó teoretikusához illően a *Nibelung-ének* súlyos veretű, archaizáló hangjában diadalmaskodik. De a többiek serény munkájából is felszökik három remekmű: Bérczy *Anyeginje*, Győry *Don Quichotéje* és Ábrányi *Don Juanja* három középszerű író számára biztosítja a halhatatlanságot.”

Azaz a másodlagos nemzedékek sem feltétlenül sivarak és tisztességtelenek. A serény munkából, a tudós lelkiismeretességéből felszökhet egy-egy remekmű. „A tudomány még legmélyebb pontján sem tud olyan ismétlő, eredetiség nélküli lenni, mint a virágkorok utáni irodalom, olyan ellenállhatatlanul magaátadó a nyáj-ösztönnek, utánzásnak.” Azóta persze kiderült, hogy tud a tudomány is ellenállástalanul magaátadó lenni; ám a viktoriánus-Ferencz József-i korra ma is maradéktalanul érvényes Halász Gábor ítélete. Éppen ez különbözteti tán meg leginkább a *Magyar*

viktóriánusokat A Nyugat elődeitől; Halász Gábor túllát az irodalmon, „irodalomszemlélete” nem „irodalmi”, észreveszi és értékeli a 67 után felgyorsuló polgárosodás formális és informális szellemi fórumait: „a Wohl nővérek szalonja, vagy Pulszkyé, a De Gerandó családé Párizsban is odaillene tudós vendégseregével. Háttérük mindenképpen a főváros; elsorvadnának vidéken. Emberek, akiknek újságokra, ismert kávéházakra, mindennapos találkozásokra, a Belvárosra és a gombamód szaporodó utcasorokra, lármára, változatosságra és egyes épületekhez fonódó emlékekre van szükségük, hivatalra, színházra, könyvtárra és műemlékekre; urbánus polgárok. Korszerűek öltözetükkel, Karlsbadjárásukkal, szakállukkal és banktőkékkel, a viruló kapitalizmus és a tetőpontra jutott ferenczjózsefi kor (a hetvenes-nyolcvanas évek a legferenczjózsefibbek) méltó képviselői a szellem területén. Korszerűek világnézetükkel, amelyben a rendíthetetlen liberalizmus jól megfér az ösztönszerű antiszemitizmussal, a kicsit nehézkes, összehasonlító vallástörténetre támaszkodó felvilágosodás a vallásos érzéssel, az Európa-szerte uralkodó erkölcsi komolyság az elbukottak, megalázottak, társadalmonkívüliek induló kultuszával. Az angol gentleman az eszményük, az orosz regényeken kezdenek elérzékenyülni, Renan szellemességét élvezik, de csak mert tudományát is csodálhatják. Az újságban méltóságot is látnak, nem csupán érdekességet, és lelkesen helyeselnek Neményi Ambrus szavainak: »A journalizmus többet használt a politikai szabadságnak, mint a parlamentarizmus.«”

A felismerhetetlenségig másként vetül mindez *A Nyugat elődeiben*, mintha nem is ugyanarról a korról volna szó. Itt egy obskurus Akadémiával és szervilis irodalmi exponensével, a Kisfaludy Társasággal áll szemben egy „másik párt, az életrealóbb, az étellel gyorsabban alakuló és romló, melynek a népszerűség az igazolója, az újság a kenyere, és a parlament a parnasszusa... E két tábor közt, mely a Kisfaludy és a Petőfi Társaságból nézett a század végén egymással farkasszemet, a kiegyezés után megindult az új demokrácia íróhada, mely alkalmazkodik az uralkodó irodalmi viszonyokhoz, de azért a hagyományt se veszi tragikusan. A reklám indítja őket útnak, a politika támogatja és saját ügyességük csinálja a karriert, a Rákosi Jenő, Dóczy Lajos-féle írók ezek. Ők hígítják fel a népiesség esztétikai elveit az új olvasó

tömegek számára, és ők olvasztják belé a korszerű irodalmi mondanivalót. Ha amazok a kor anakronizmusai, ők elsekélyesítői. A szaloníróktól a szocializmus úttörőig nyúlik szivárványuk, de közös bennük, hogy problémafelvetésük sekély, eszközeik gyarlók, s gyakorlati érzékük nagyobb az íróinál... Az a néhány író, aki korával szembe mert nézni, ez alatt az ötven év alatt visszhangtalan maradt. Megőrültek, elhullottak, öngyilkosok lettek, elkallódtak.”

Ő közülük kerültek ki *A Nyugat elődei*. Köztük a legnagyobb, Vajda János: „Egy új irodalmi folyamat elején annak a folyamatnak tán legtiszteletreméltóbb alakja. Ő és nem Ady az alfa. Ady sokkal inkább az omega. A valóság Vajdában robban; az új magyar irodalom benne kezdődik. Mi tette őt újjítóvá a tehetségén kívül? A tisztasága, s egy olthatatlan igény, mellyel az életet követelte... A tisztaság, ha az élet makacs igényével párosul, a világ monomániás figyelésére, ellenőrzésére kényszerít. Vajdát nem lehetett elkábítani. Ő szerelmet, pénzt, dicsőséget követelt, s nem azon az áron, melyen Bach és Andrassy Magyarországa mérte. Vajda tudja, hogy kicsoda, s kudarcai tanítják meg a változás értelmére. Ő nem a szemeivel, hanem a sebeivel érzel. Jogaiból kitudott ember; tisztaság és érték legitimistája, aki a pörlekedők makacsságával tombol a boldogság zárt kapuin.” Ezért vigasztalódik ő, az Élet szerelmese a halállal, ezért lesz hazafisága, csak úgy mint szerelme „csupa vád, gyűlölet és hűség”. Verseiből a végokok egész rendszerét lehet kihámozni. „Aki ennyi sebből tanulja a valóságot, s akit ilyen magánnyal szigetel körül: akarva, nem akarva filozófussá lesz.”

Halász Gábor is gyakran említi a *Magyar századvégben* Vajdát. Az esszé *Középszerű irodalom: a kísérletezők* című fejezetében a verses elbeszélések tárgyalásakor szól róla, Arany László, Balogh Zoltán, Fejes István társaságában, mindhármuknál „a beolvasztott valóság-részletek” ízét emelve ki, s a beolvasztó módszer folytatódását „Kiss Józsefen, Ignotuson át egészen Ady Endréig, akinek *Margitája* rapszodikus megjegyzéseiben is teljes környezettanulmány, a lírai lélek ítélő körülnézése a világban”. Azután a *Meghasonlott irodalom: a fiatalok* fejezetben fordul elő újra Vajda neve, többször. De mindig együttesben, közös sors részeseként és közös jellegzetességek képviselőjeként. „Nagy az

összetartás közöttük, és nagy a hierarchia, majdnem olyan, mint a másik táborban. Reviczky az Arany Jánosuk, Vajda, a tiszteletbeli fiatal, a Petőfijük; a többiek köréjük telepednek, még becsvágyuk is rangsort követ, Rudnyánszky Reviczky szeretne lenni, Koroda legfeljebb ha Rudnyánszky. Ha Reviczky levelet ír Korodának, fölünyes és szigorú ítéletű, Gáspár Imre az antológiájában kemény ostort suhogtat a társak felett; világért sem pajtáskodók, valósággal kacérkodnak az objektivitásukkal, csak Gyulainak nem engedik meg, hogy rossz véleménnyel legyen róluk.” Mind jogaiból kitudott ember, mind tiszta és mind szenved a magánytól. De egyikük sem egyedül és egymagában. „Minden magányosnak megvan a jól szervezett asztaltársasága, minden félreismertnek az apostola; Vajda János is megkapja Szana Tamást: »Ez a véleményem Vajda költészete felől – mondja áradó jelzők után –, akár-hogy haragszik is érte Gyulai Pál.«” Csoportosan élik meg összetartó magányukat és félreismertségüket; „Szigetnek” tudják magukat „A lelketlenség roppant tengerén«,... hajszolt vadak ők egy nagy körvadászaton. A barátokon kívül senki sincs, akiben megbízhatnak, a társadalom számkivetettjei, rokonai a perditáknak, akiket számalommal megénekelnek... Nem is pesszimisták: rémlátók, az élet nem értelmetlenül kegyetlen és sivár: személyes ellenségük; nem szenvedés a méltó válasz, hanem gyűlölet. Jó költő, aki jól gyűlöl; a tiszta a szennyeseket, a kívülálló a társadalmat, a magányos a tömeget, az eszmének élő az alantasokat. »Egyedül kilátszani a bűn Özönéből, mint egy Ararát!« (Vajda).” A szerelem is csak elhagyatottságuk mélyítésére és kínzásukra szolgál. „Világért nem lennének boldogok; csak elutasítva érzik jól magukat... »A szerelemnek mindig fájni kell« – foglalja axiómába Rudnyánszky, Vajda János pedig szokása szerint a legégyénibb vallomásként közli az általános érzést: »Szerelem: mennyország / Legalább úgy mondják / Én csak azt tudom / hogy Nekem mártíromság«. Gina emléke persze súlyosabb, mint Emmáé, ahogy a megcsalás is kevésbé volt átvitt értelmű, és Vajdában őrzöngőbb a szenvedély; egész kidolgozottsága, vissza-visszatérő kísértetvolta, a rabjává vált élet mégis éppen annyira hálás konvenció, mint szinte élmény; a kettőt e korszakban nehéz elválasztani.” A leírás plaszticitását az ironia fokozza, de az ironia nem elítélő, Halász Gábor látja és elismeri a meghasonlott iroda-

lom (figyeljük meg: Halász Gábornál az irodalom meghasonlott, és nem Arany) értékeit és eredetiségét. „Ennyi költői és életpóz mögött mégis ott lüktet a tehetség, és a konvenciókon átüt az újság. Az érzékenység költői, azok magatartásukban sértődésekkel, lobogó barátkozásukkal, féktelen ellenségeskedésükkel és a költészetükben is első felfigyelők az imponderábiliákra, az át-futó hangulatokra... Vajdában a vérnyomás tolja fel a lírát a csúcokra; úgy érezzük, agyvérzést kap, vagy verset kell írnia. Mint akin eret vágtak, vezet el azután az indulatot a vers. »Úgy ég a vérem, mint a kátrány / A tengeren kigyúlt hajón« találja meg a döbbenetes hasonlatot a döbbenetes állapotra. Örök feladata a robbanás feszültségének megtalálni szóbeli egyenértékét, a guta-ütő jelzőt, a lélegzetrekesztő képet, a vértolulások hasonlatot. Az elmúlás testi rémülete kísért macabre-színeiben, magáé vagy a szétrobbant mindenségé. »Világtalan napok csoportja / Üres halálfejek dermedten / A sötét éjszakában bolygva / Kísértik egymást, jéglepelben.« (És a vers címe: *Nyári éjjel!*)”

Ami azt illeti, ez éppenséggel lehetne alfa ott, ahol Ady az ómega („Holdfény alatt járom az erdőt / Vacog a fogam s fütyörészek”); a nagy különbség Németh és Halász Vajdája között másutt keresendő. Talán a szerepükben, a vállalt és titkolt konvencióikban, a társadalmi helyzet tudatukban? Vagy inkább a körjük rajzolt társadalmi háttérben, illetve a mögéjük fújó „hátszélben”? Vagy precízebben szólva a „tablóban”, amit Németh és Halász vázol „portréi” köré és mögé? Leginkább tán még ez a „tabló” lehetne az, ami megmutathatná irodalomszemléletük különbözőségét, ha nem sokkal inkább ez a tabló határozná eleve meg. De akkor mi köré rajzolták?

Szemmel láthatóan nem egyszerűen arról van szó ugyanis, hogy a *Magyar századvég* tablója részletezőbb, gazdagabb, tárgyilagosabb; előlegezi már mintegy a *Ferenczyósefi idők* Csé-megcsodálta tablóját. Nem is arról, hogy Németh az irodalomból kiindulva szemléli a társadalmat, Halász Gábor pedig inkább a 67 utáni polgárosodás nagyvonalúan felvázolt világából tekint a kor irodalmára. Ha így lenne, ma divatos szóval akár azt is mondhatnók, hogy két „komplementer” kontextusábrázolásról van szó, s mindkettő tartalmaz „részigazságokat”. (S másfélék „kontextuálisan” amúgy sincsenek.) De a komplementaritás túlságosan tág

fogalom, s különben is ma már szülőházájában, a kvantumelméletben is gyanús. Ez azonban semmiképpen sem úgy értendő, hogy a két irodalomszemléletről, illetve a két tablóról csak az egyik vagy a másik lehetne igaz. A „szemléletnek” (*pace* Gadamer) valószínűleg nem sok köze van „Igazság”-hoz és „Módszer”-hez, a tablóknak pedig bizonyosan semmi. De nem azért, mert valamilyen módon mind a kettő kor- és csoportspecifikus (lenne), divatos szóval „kontextusfüggő”. Nem állítom, hogy irodalomszemlélet és tabló között kölcsönösen egyértelmű leképezés teremthető, ám vállalva a mellébeszélés kockázatát, maradjunk mégis a kevésbé többértelmű vagy legalábbis kevesebb tudományos felhanggal terhelt tablónál, és irodalomszemlélet helyett ezeket szembesítsük. Itt nyomban szembetűnik, hogy Németh és Halász két tablója, melyek egészükben olyannyira különbözőek, szinte szó szerint azonosak a millennium ábrázolásában, illetve értékelésében.

„E három dandár [az akadémikusok, a Petőfi Társaság, az új demokrácia íróhada] és a sok összekötő osztály – összegez Németh –: a millenniumi Magyarország irodalmi hadserege. Ők kötik be az ország szemét az irodalom selyemkendőjével, ők hitetik el a művelt emberrel, hogy nem a maga korában él, vagy ha ott is él, nem illik olyannak látnia a korát, amilyen. Mintha csak az lenne az írók gondja, hogy az ország a változások természetét fel ne ismerje.”

Halász Gábor a *Magyar századvégben*: „Egy Trefort-öszlön-díjjal Németországba került magyar bölcselelő, Schmitt Jenő Henrik, a hegeli dialektika vizsgálata után váratlanul Krisztusról küld izenetet a hívőknek és hitetleneknek (1892). »Was wir verkünden... ist die verborgene Sehnsucht aller Menschen, das selige Geheimnis.« A régi hit és a régi filozófia meghalt, csodákban és rendszerekben nem hiszünk többé, de a lélek erejében igen; a titkok egyéni megragadásában, a *gnózisban* a megváltás. Csömör, üresség, misztikus hatások, áhítatpótlékok – a századvég teljes üzemben van... A klasszikus nemzedék még szerette az ellentmondást, ha nem is fogadta el; az új nemzedék csak a saját szavát akarja hallani. És a beszéde egyre gyakorlatibb, az elvi kérdéseket unja, egyszer s mindenkorra elintéztnek tartja. Kedélyállapota is rohamosan javul. A politikához önbizalom kell, nem fanyalgás; rémlátókra semmi szükség sincsen. Tulajdonképpen mi baj is lenne?

Gazdagok vagyunk, ősi határaink közt békében élők, ezerévesek és mégis modernek; jöhet itt bármiféle veszedelem?”

A *Ferenczjózsefi idők*ben megismétli a szembekötsödi elítélését, miután még egyszer summázta a hosszú polgárosodás eredményeit és erényeit, fonáságairól és korlátairól se feledkezve meg. „A polgárosodás vallása, mint az igazi vallás tudta egybefogni, áthatni híveit, maguk fölé emelni s megjobbitani őket. »Ezen Ariadne fonál, e minden egyéb fölött uralgó látpon, e világra szóló, diadalra vivő zászló, ezen üdvözítő eszme: a polgárosodás eszméje« lelkesedett a hatvanas évek elején Vajda János. Utána fél évszázad optimista lendülete mutatta meg, hogy milyen hatása tud lenni az eszménynek a gyakorlatban.

A millennium körüli magyarság hangulata már megoszló. A nagyobb rész megújult történeti romantikával és töretlen bizalommal néz múltra és jelenre, az ünnepségek, felvonulások színes képében gyönyörködik, s a kiállításokban megnyilvánuló teljesítményére büszke. A másik, kisebb rész érzi a pompa anakronizmusát, s meglátja az ipari fellendülés árnyoldalait, az agrárválságot, a bérkérdést, a szabad verseny veszélyeit; múltra és jelenre egyformán illúziótlanul tekint. Intő szavai, cikkek, röpiratok formájában elmerülnek az általános ujjongásban; a nemzet ünnepel, és nem akar figyelni az ünneprontókra. S ahogy az általános szellemiség, úgy mutat hasadást az irodalom és művészet is, megindítva a következő évtizedek végleges elválását. Elégedett epigonok tekintenek megbotránkozva nyugtalan keresőkre, Párizst megjárt, nyugati szépségeket elleső fiatalokra.”

Ezzel azonban újra és végérvényesen elválik a két tabló; Halász Gábor nem a korával szembenézni merő néhány író tragédiáját látja és láttatja a millennium körüli megosztottságban, és egyáltalában nem „az a benyomása, hogy egy meszesgödörből húz ki, kiálló kezek nyomán, behányt halottakat”, amint Németh László összegezte döbbenetes képből a maga feladatát *A Nyugat elődeinek kiásásáról*. Halász Gábor nem lát meszesgödört, amely megfojtott forradalmárokat takar, de nem lát Ecsedi-lápot se. *Longue durée*-ben gondolkodik, mielőtt a fogalom és a módszer a modern francia történetírásban megszületett volna. „A fin de siècle bágyadság észrevétlen olvad át új elevenségbe, ahogy a tél a márciusi, még borzongó ébredésbe. S észrevétlen, szinte máról

holnapra vált át a polgári életforma is a nehézkesebb, feszesebb, XIX. századi állapotból egy felszabadultabb, természetesebb stílusra. A »modernizmus« leveti első groteszk túlzásait, s családok, szerelmesek, társaságok, idegenek viszonyában valóban kevésbé fülledt, tisztultabb léggörte teremt. Friss, bőjti szelek fújnak, amelyek még pusztító viharrá fognak erősödni, de most, a századfordulón még jólesően, felüdítően csipik, simogatják az arcokat.”

Friss szelek és meszesgödör – metafora azonos témában aligha lehetne különbözőbb. De mi húzódik meg a különbség mögött? Mi az egyik és mi a másik metafora „hátszele”? Két irodalomszemlélet különbözősége? Két esszéírói mentalitás különbsége? Vagy a magyar polgárság erősen különböző értékelése? Hiszen köztudott, hogy Németh László a „friss szeleket” nem a (többnyire „középosztály”-ként összefoglalt és elítélt) polgárságtól, hanem egy eljövendő, legfeljebb csírájában ha létező értelmiségtől várta, egy valódi „új nemességtől”, s 1944 felé haladva egyre inkább. A *Második szárszói beszéd* 1943 nyarán felfogható egyfajta értelmiségihelyzettudat-építés és értelmiségivezető-szerep vállalására biztatás gyanánt: „Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. Még ha mind egy szálig ki is irtanának bennünket, támad új értelmiség, amellyel helyzete a mi gondolatainkat folytattatja. Önök közül bizonyára sokaknak fáj ma a szívük, hogy nem gyári munkások vagy földmunkások. Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhathatják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniuk kell, hogy értelmiségi emberek, s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult emberi kultúrában.”

Íme Németh László „friss szele”, ami jólesőbbben, mert tragikusan heroikus (és a későbbi borzalmak ismeretében legalábbis naivnak ható) felhangok nélkül simogatta az arcokat még ugyan ezen nyáron a *Nagyváradi beszéd*ben. A *Nagyváradi beszéd* és a

Második szárszói beszéd lenne hát, ha nem is az összehasonlítás alapja, mert minden mű egyedi és összehasonlíthatatlan, de legalább valamiféle kiindulás lehetősége az összehasonlíthatatlanságról, aminek a Domokos Mátyás-i „ugyanarról másképpen” az indoka és az alapja? Németh László és Halász Gábor nem ugyanarról szól másképpen, hanem éppen mintha valami egészen másról beszélnének, olykor (például a millennium esetében) nem föltétlenül másképpen; éppen ezt kívánták a fenti szokatlanul és illetlenül hosszú idézetek illusztrálni. De miről beszélnek, olykor nem föltétlenül másképpen? Miről az egyik és miről a másik? És van-e értelme ma annak, amiről beszélnek?

Könnyű lenne persze az utódok sanda hölcsességével méregetni ma „a Jövő nagy utópiáját” és általában az értelmiség szerepét, amint arra is még mindig várhatunk, hogy a „modernizmus” (vagy a „posztmodernizmus”) leveti groteszk túlzásait, s családok, szerelmesek, társaságok, idegenek viszonyában tisztultabb légkört teremt. De talán a friss szeleknek nem is ez a hivatása. Nehéz lenne megmondani, hogy micsoda, de szerencsére nem is kell. Itt csak annyit szeretnék sugallni inkább, mintsem demonstrálni, hogy az „irodalomszemlélet” bár értelmes, nem nagyon használható kategória. Az író nem az irodalmat szemléli (vagy régen rossz, ha azt). 1943-ban például azt a különös, érthetetlen, torokszorító és valahogy mégis reménykeltő viszonylagos féligbékét „szemlélte” az író, amelyben a *Magyar Csillag* felemelkedhetett újra a *Nyugat* induló éveinek magosába, az akkori Európa tán legszabadabb és legszínvonalasabb szellemi fórumaként. A *Nyugat* eme végnapjaival a Másik Magyarország, anélkül hogy külön hangoztatta volna, szervesen hozzátartozott (és nem „felzárkózott”!) nem a korabeli, hanem a volt és a jövő Európához. A Másik Európához. Egy pillanat volt csak, s még az is úgy lehet „virtuális”. De ahhoz valahogy mégis elegendő volt, hogy reménykedni lehessen, hogy egy óbudai lakás csöndjében meg lehessen írni a *Ferenczjózsefi idők*et, s a Bocskai-kertben gondolkozni lehessen az értelmiségi társadalomról és az ember felelőségéről a fák iránt.

Sok mindent lehetne, és kellene is írni pro és kontra erről a különös 1943-as magyar pillanatról, de most csak a „hátszél”-ből szeretnék érzékeltetni valamit, és különben is sokkal szebben el-

mondta a lényegét Londonban Csé: „A szellemidézéshez elég volt négy fal s az éjszaka cinkos csendje; Faustnak is elég volt. Mit adhat hozzá a külvilág az értelem hatalmához? Csak a Húsvéti harangszót, a hajnalhasító híradást a kínok által újjászülető világról s az örömré változó áldozatról.” A húsvéti harangszó pedig, bár mindenkinek ugyanúgy szól, nem mindenkinek szól ugyanarról; „a lényeges az egyéniség reagálásának, a feléje hangzó sokszínű dallamból a rokon hangokkal együttcsengésnek, a teremtő módosításoknak a vizsgálata”.

* * *

A börtönökből, ahová az országot sújtó katasztrófák taszították, Németh László végül ha nem is más emberként, de új „hajjal” emelkedett ki; erről szól, erről is szól (részben Németh László-i „előrelátással”) a *Sámson*. S az újránőtt hajban nem nehéz felismerni Halász Gábor-i, sőt egyenesen magyar viktoriánus hajszájakat. Ezeket azonban már másik és másféle pillanatok sokszínű dallamaiból kiszűrte másféle együttrezgések vizsgálatával kellene „kifésülni”; ahogyan azt Grezsa Ferenc a *Németh László vásárhelyi korszakában* elkezdte.

Dávidházi Péter
„BETEGSÉG, MELYNEK JÉZUST
KÖSZÖNHETJÜK”

Egy parafrázis Németh László és Pap Károly
párbeszédében

Egy mondat lassanként magára maradhat; ahogy változnak az idők, egyre ritkábban, majd egyáltalán nem születnek rokonai, mígnem körülzárja a magány, amit egy kiveszett fajta hírmondójaként sokféleképp viselhet, várakozva vagy reménytelenül, fásultan és fenségesen. Az a gyönyörű példány, amelyet az öntörvényű gondolkodás nyelvi kövületeként csodálok régóta, mindig ritka képződmény lehetett, de mára szinte teljesen elmagányosodott. Németh László fogalmazta meg az 1930-as évek közepén, *Két nép* című recenziójában, amelyet Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyvéről írt. Mondatunk mint nyelvi esemény tehát egy szerzőtől származik, beszédmódja azonban egyetértésben fogant *parafrázis*, ami állítása szerzőségét eleve megosztja recenzeált és recenzens között, s a helyeslő tolmácsolás kínálta olvasat közös meggyőződést sejtet. Parafrázisról lévén szó, vagyis egy rejtélyes, évezredek óta vitatott státusú,¹ máig több szaktudományban vizsgál² szöveglípusról, Németh és Pap nagyfokú egyetértése ellenére sem könnyű, sőt részben épp azért pontosan nem is lehet megállapítani a benne foglalt gondolatok

¹ A parafrázis ókori elméleteiről és gyakorlatáról l. ROBERTS, Michael: *Biblical Epic and Rhetorical Paraphrase in Late Antiquity*. Liverpool, 1985. (A továbbiakban: Roberts, 1985.), 5–60.

² Nyelvészeti vizsgálataira vö. FUCHS, Catherine: *La paraphrase*, Paris, 1982.; FUCHS, Catherine: *Paraphrase et Énonciation*, Paris, 1994.; az irodalomtudományban vö. GENETTE, Gérard: *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982.; interdiszciplináris (lélektani, logikai stb.) megközelítéseire vö. FUCHS, Catherine (szerk.): *L'ambiguïté et la paraphrase*, Caen, 1987.

eredetének megoszlási arányát; itt ráadásul nem olyan (nevezük így) mérethíven *utáncépző* parafrázissal van dolgunk, amelyben valaki a saját szavaival egy mondatban el akarja ismételni (amennyire egyáltalán lehet) valaki más egy mondatának tartalmát, hanem szabadabban *összefoglaló* parafrázissal, amely válogatást, ezáltal mélyebb átalakítást, tehát még több alkotói beavatkozást igényel. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a mondatunkat létrehozó retorikai műveletek nem szorítkoztak (nem is szorítkozhattak volna) az összefoglaló parafrázisban leginkább várható szűkítésre (*abbreviatio*), hanem az értelmezéshez (mint rendszeren) szükség volt némi hozzátevés (*additio*) és bővítés (*amplificatio*) kiegészítő alkalmazására. Miközben Németh egyetlen mondatra szövi a Pap könyvében szétszórtan felbukkanó jellegzetes szálakat, az előttünk kibontakozó (megalkotott) eredményben ráismerünk az eredeti textúrájára, sűrített mintázata mégis újszerűnek hat, s a könyvben nem találjuk, nem is találhatjuk egymondatos megfelelőjét. Némethnél a mondat közvetlen szöveggörnyezete egy legalábbis erősen vitatható kultúratiszpológia, többé-kevésbé szintén Pap gondolatainak alkotó parafrázisaként, miszerint a görög–latin eredetű Nyugat-Európát az államalkotás hierarchizáló képessége hozta létre, ezzel szemben a zsidóságnak az ősi Egyiptom ellen lázadó rab-szolgaösztone azóta is a közös föld és közös ég felé sóvárog, meg akarván szabadulni a nyugati civilizáció tagolt építményeitől, s atavisztikus mózesi beidegződése Marx utódaiban pusztító forradalmakkal fenyeget. Ebből, igen, épp ebből a már-már parttalan szélesedő, évezredek világtörténelmén (és a zsidó kultúra paradigmaváltásain³) közömbösen áthömpölygő, mi tagadás, itt-ott veszélyes sodrású gondolatfolyamból bukkan elő a mondat, amelyről beszélek. „A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük) az istenné emelt államellenesség.”

³ Vö. KÜNG, Hans: *Judaism*. Ford. Bowden, John. London, 1992., 57–216.

Egy mentalitás hírmondója: a zárójeles közbevetés Jézusról

Sokáig magamnak sem tudtam megmagyarázni, miért tisztelem ösztönösen ezt a mondatot, amelynek zárójelen kívüli részében és tágabb szövegkörnyezetében érdekes, de kissé sematikus művelődéstörténeti képletek fölött bizony elég kétes eszmék gomolyognak. Képzeljük el: ha kimaradt volna belőle a zárójeles közbevetés, hézagmentesen összezáruló maradéka milyen engedelmesen kiszolgáltatná az *így* máris a zsidóság ellen irányuló tipológia egészét, hiszen célzatuk *ezáltal* jól kivehetően egybevágna, összhangban az *ettől* rögtön elítélővé vált „születési betegség” metaforával, s mindez *immár* megpecsételné, melyik oldalon a jó, melyiken a rossz, hogyan foglal állást a szerző, s hogy kell szerinte az olvasónak is állást foglalnia. Nos, persze, ha kimaradt volna. Csakhogy a zárójelek közt ott van, szinte könnyedén, mintegy felöltő képzettársításként odavetve, de mindörökké ott maradón az a furcsa, enigmatikus, a gondolatmenet (vélt) sodrának makacsul szembeszegülő közbevetés: „betegség, melynek Jézust köszönhetjük”. Mi minden rejlik általa e mondatban, amit sem a korabeli, sem a későbbi pártok, csoportok és ideológiák gondolati kényszerpályáin haladva nem várhatunk volna, s amivel *így*, együtt, a magyar kultúra régóta egymásra fenekedő szekértáborainak talán egyike sem tudna mit kezdeni! Itt van mindjárt a legelemibb implikáció: hogy Jézus zsidó volt. Azután ennek érzelmi következménye: hogy őt a kereszténység a zsidóságnak *köszönheti*, mégpedig (az egész cikk beszédhelyzetéből és értékrendjéből következően) a köszönet elsődleges, feltétlenül pozitív, csöppet sem ironikus értelmében. Továbbá: hogy amit a kereszténység Jézusban mint tiszteletre méltóvá lényegültet magáénak vall, azért a zsidóság születési *betegségének*, egy kezdettől jellemző fogyatékoságának lehet hálás. S hogy a zsidóság és születési betegsége, a közös ég és föld jegyében istenné emelt államellenesség nélkül nemcsak marxista forradalmak nem fenyegetnék Európát, hanem Jézusa: kereszténysége sem volna. (Mellesleg: a zárójeles közbevetés akarva-aka-

ratlanul felszínre hozza a gondolatmenet mélyén lappangó hallgatólagos, nem tudni mennyire átgondolt implikációt, miszerint Jézus és Marx valamennyire közös szellemi forrásvidékről származnak.) Általánosabb szinten: hogy egy nép születési betegsége (és talán bármilyen alkati hiba vagy fogyatékoság) erénnyé és értékévé válhat. Vagy ugyanez egy Némethnél másutt is felbukkanó változatban: hogy egy egyén vagy nép hibái (sőt bűnei) és erényei szorosan összefüggnek, egy tőről fakadnak, és végelemzésben azonosak.⁴ S legáltalánosabban: hogy tehát egy kulturális értéket előtörténete, lélektani előzményei és létrejöttének bármilyen vegyülékes (akár patológikus) indítékai sem foszthatnak meg hitelétől, nem érinthetik igazát és jelentőségét, mert kialakulásának megszakítatlan történetyszerűségét elismerve is különbséget tehetünk *miből lett és mivé lett* között.

Önmagában aligha volna lenyűgöző, sőt talán szót sem érdemelne, hogy valaki elismeri Jézus zsidó származását (ahogy Babitsnak is azonnal ő jut eszébe 1926-ban, amikor egy interjú során „az emberiség legnagyobb zsenijei közt” zsidókra keres nagy példát)⁵, fölfedezi kereszténység és zsidóság vallási képzeteinek vagy akár értékvilágának érintkezési pontját, netán kimutatja azok vallástörténetileg nyilvánvalóan összefüggő eredetét. Inkább a közbevetés funkciójától s a mondatszerkezet dramaturgiájától kapunk itt valamit, ami tartalmától szinte függetlenül tiszteletre méltó. A mondatbeli helyi érték ilyesfajta többlete nélkül is lehetett valaha szép, fontos, jellemző, de aligha különleges az a természetesség, amellyel, mondjuk, egy Kazinczy emlékeztetett egyik levelében a kötelességre, hogy „valamint barátunkat a’ Jézus Christus vagy Mózes – mind egy – parancsolatja szerint úgy tartozunk szeretni, mint magunkat, az ügyet pedig inkább mint magunkat”.⁶ Bár az érintkezést, mondhatni részleges azonosítást mondattanilag itt is egy köz-

⁴ NÉMETH László: *Faji hibáinkról*. In: NÉMETH László: *Sorskérdések*, Bp., 1989. (A továbbiakban: Németh, 1989.), 498.

⁵ BABITS Mihály: „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”. *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*. S. a. r. Téglás János. Celldömölk, 1997., 180.

⁶ Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1827. február 13-án. *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI. Kiad. Váczy János. Bp., 1890–1911., 210.

bevetés hordozza („mind egy”, azaz mindegy), ez alig több, mint a „vagy” értelmezése, s a mondat nélküle is körülbelül ugyanazt állítaná, mint amit vele, legfőljebb kevésbé pregnáns módon. Itt nem a gondolatmenet sodrával szemben, s nem az állítás ellenpontjaként jelenik meg a közbevetés, hanem az állítás főként logikai tartozékaként. Németh fogalmazásmódjának ezzel szemben egész kis belső drámája van: az alanyi rész („A zsidó nép születési betegsége”) után várjuk az állítmányi részt, s a mondat is készen áll rá (olyannyira, hogy a zárójeles rész kihagyásával ugyanolyan épkezláb szerkezet maradna), ám mintha a „betegség” metafora által felidéződő egyoldalúan pejoratív jelentésnek akarná rögtön elejét venni, azonnal értelmező jegyzetet fűz hozzá, vagyis még az állítmány kimondása előtt beiktatja a metafora jelentéstartományának sajátosságára élesen rávilágító példát: olyan zsidó „betegség”-re gondoljunk, amelyből a *jézusi* szellemiség fakadt. Pedig ezt a közbevetést (a gondolkodói méltányosságon kívül) semmi sem indokolná: a könyv gondolatmenetét ismertető összefoglaláson s benne Jézus szerepének kifejtésén ekkorra túl vagyunk, a szűkebb szövegkörnyezetnek Jézus (mégoly pregnáns) újbóli értelmezésére itt már sem tematikailag, sem logikailag nincs szüksége, sőt az érvelésnek (mint minden kiszólás) némiképp terhére van. Hogy a tágabb szövegkörnyezet tematikája szempontjából a Jézusra utalás itt legfőljebb a méltányosságért vállalt *kitérő* lehet csak, azt közvetve bizonyíthatja, hogy a bekezdés tézisének polemikus célból ismertető s benne kulcsmondatunkat megjelenítő korabeli kommentár milyen természetes mozdulattal hagyta ki belőle; ha nem ismernénk Németh László szövegét, aligha gyaníthatnánk, hogy itt bármi kimaradt: „Németh László ... írja, hogy a zsidóságnak Egyiptomból hozott mózesi betegsége az eredendő államellenesség.”⁷ Íme a parafrázis parafrázisa, amelyben a rövidítésnek pontosan az esik áldozatul, ami nem tartozott szorosan a tételhez, s amit ezért a tétellel vitakozó kommentár nem tart szükségesnek fölleveníteni.

⁷ KESZI Imre: *Németh László és a zsidóság*. Libanon füzetek 9. Bp., 1937. (A továbbiakban: Keszi, 1937.), 5.

Mivel az itt elsikkadt közbevetés eleganciája éppen érvelésbeli nélkülözhetőségében rejlett, korabeli jelentőségét csak a tágabb szövegekörnyezet tézisének és többszörösen polemikus beszédhelyzetének ismeretében foghatjuk fel igazán. Németh (Pap gondolatmenetét alapvetően helyeslő) recenzióján belül ugyanis a szóban forgó (egyetértő) mondat egy polémikus bekezdésbe illeszkedett, amely a korabeli zsidóság cionista útlehetőségét védte Pap elítélő véleményével szemben, nem misztikusan végzetszerűnek, hanem betegségként gyógyíthatónak tekintvén a rabszolgavágyból született jahvei vallás társadalmi hiánytűneteit. „S miért ne vágyódhassék vissza hazájába az évezredek szenvedésével hányatott? A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük) az istenné emelt államellenesség. Pap Károly, a prófétahajlamú ember félti ezt a betegséget; a zsidó állam azonban, reméljük, meggyógyítja. A cionizmus a zsidóság csonkaságát szünteti meg; a kalmár és az írástudó mellé visszaállítja a földművest és az államférfit.”⁸ Keszi Imre egykori reagálása, amelyben a parafrázis főntebb idézett parafrázisa előfordul, érvelésének egészével önkéntelenül szemlélteti, hogy Németh közbevetésére még a méltányossághoz sem lett volna okvetlenül szükség. „Védelmébe veszi Németh László a cionizmust is Pap Károly ítéletével szemben: igaz, írja, hogy a zsidóságnak Egyiptomból hozott mózesi betegsége az eredendő államellenesség. De hátha éppen Palesztina lesz hivatott meggyógyítani ezt a betegséget? [...] Németh László itt valóban mélyebben fogta meg a dolgot, mint a zsidó Pap Károly. Az »eszmévé halás« nem zárja ki a népi feltámadást.”⁹ Látható, hogy Keszi, aki hangsúlyozottan zsidó szempontból helyesli Németh álláspontját Papéval szemben, nemcsak logikailag érzi teljesnek a gondolatmenetet a Jézusra utaló közbevetés nélkül, hanem láthatólag attól sem fél, hogy kihagyásával az értékítéletek végső egyenlege méltánytalanul zsidóellenesre fordulna vagy legalábbis kimaradna egy nagyon fontos árnyaló mozzanat.

⁸ NÉMETHI László: *Két nép*. In: NÉMETHI László: *Életmű szilánkokban, Tanulmányok, kritikák, vallomások*, I–II. Bp., 1989. (A továbbiakban: Németh, 1989a.) I., 425.

⁹ Keszi, 1937., 5.

Ehhez képest Németh mintha fokozottan ügyelne rá, hogy a másik felet akaratlanul se rövidítse meg. Mint a *Nyugat* Illyés Gyulától és Komlós Aladártól,¹⁰ a *Válasz* is egy keresztény és egy zsidó szerzőtől közölt recenziót (egyazon számban) Pap könyvéről, s ez a szereposztás már csak azért is nyilvánvaló volt az olvasók számára, mert Kardos Pál ennek bírálatával kezdte a maga cikkét. „Megbízást kaptam a »Válasz«-tól, hogy szóljak hozzá azokhoz a kérdésekhez, melyeket *Pap Károly* vitairata vetett fel: éspedig a keresztény magyarság szempontjából történt hozzászólás után zsidó szempontból világítsam meg a felmerült problémákat. Sajnos a megbízásnak e részben nem tudok eleget tenni. Makaacs logikai idealizmusomban még ma is hiszem, hogy kell lenni egy harmadik szempontnak: az igazság szempontjának.”¹¹ Németh nem kifogásolja a szereposztást, sőt annak szembesítő nyíltságát érezhetően a tisztességes megtárgyalás mindenkori feltételének tekinti, s az írása címéből hasonló szellemben kibontott alapmetaforával magát és Pap Károlyt két nép, a magyar és a zsidó parlamentereinek látja. (Németh idevágó levelezéséből is kiviláglik, hogy két *oldalban* gondolkozik, mindig számítva azok eltérő nézőpontjának várható következményeire, de egyiknek sem akarván kedvébe járni: „Lehet, hogy mindkét oldalon viharos visszhangja támad”, kommentálja a *Nyugat*nak küldött Pap Károly-tanulmányát 1931 nyarán, „de a tárgy kényszerített rá, hogy az íróról az író szellemében írjak”.¹²) Ezzel összhangban írása retorikai műveleteiből, sőt már névmáshasználatából kezdettől világos, hogy miközben Pap Károly könyvét mint egy hangsúlyozottan zsidó szerző művét parafrazeálja és kommentálja, a kereszténység nézőpontjából jellemzi a zsidóságot mint másikat: a zsidó nép betegsége, vagyis az ő betegségük, amelynek (mi) Jézust köszönhetjük. (Megjegyzendő, hogy másutt Németh készséggel átlép e

¹⁰ *Nyugat*, VIII. évf., 1935., 7. sz., 37–43.

¹¹ KARDOS Pál: *Legyen-e magyar zsidóság? (Pap Károly Zsidó sebek és bűnök című vitairatának megjelenése alkalmából.)* *Válasz*, 1935., 10. sz.

¹² Németh László Babits Mihálynak, 1931. július 6. *Németh László élete levelekben 1914–1948.* Szerk. és s. a. r. Németh Ágnes, jegyz. Grezsa Ferenc. Bp., 1993., 91.

nyelvtani válaszfalakon, s akkor sem habozik többes szám első személyt használni, amikor az ószövetségi próféta egykori zsidó közösségébe képzele magát, és egy különbségeken túli, egyetemes lélektani sajátosságra utal. Ézsaiás jóvendőlései nagyrészt nem teljesedtek be, „de a nemzeti léleknek jólesett, hogy ahol a kar tehetetlen volt már, a szemnek fesse ki, mit mivel Isten majd e fennhézázó, erejükben kérkedő, fölénk került nemzetekkel”.¹³⁾ *Mi és űk* szakadéka persze ebben a recenziójában sem áthidalhatatlan, hiszen Németh itt is hangsúlyozza szellemi rokonságát a sorselemzésre szerinte kiválóan alkalmas Pap Károllyal, mindez azonban szerencsés kivételként, csakis a ket-tejük parlamenti tárgyalását szavatoló feltételként jelenik meg, egyébként Németh szerint a sorslátás ősrégi zsidó képessége ellenére a (kortárs magyar) zsidók nem hajlandók vagy nem képesek helyzetük megvizsgálására és higgadt megtárgyalására, s a két nép befejezésül felvillantott sorspárhuzama sem változtatja meg a különálló népek és parlamentereik szóképekkel és névmásokkal kettéválasztott alaphelyzetét. *Ebben* a beszédmódban az épp bizonyítandó tételhez nem szükséges közbevetést (a kereszténység Jézusának zsidó eredetéről) éppen haladéktalansága teszi az előzékeny méltányosság iskolapéldájává: még ki sem mondja a másíkról az ítéletet, máris elhárítja félreértésének veszélyét, nem nézve elötte se jobbra, se balra. Jellemző e szuverén, alkalmazkodni nem hajlandó gondolkodásmód korabeli (s tán mindenkori) szokatlanságára a bevallottan *meglepett* kérdés, amellyel a korabeli olvasó ennek az írásnak egy másik hasonló szellemben fogant tételét, az asszimiláció elfogadását kommentálta: „Vajha mit szól ehhez a fajvédő káté és a Németh Lászlóra mindenáron fajvédő szellemet rásütni akaró, nemzet-fölöttivé álcázott zsidó fajvédelem?”¹⁴⁾ Nos, éppen az adja az ilyen mondatszerkezetek szépségét, hogy szerzőjük *nem törődik vele*, melyik oldalon mit fognak szólni hozzá. Ha helyesnek látja, nemcsak nyílegyenesen és nyílsebesen áthidalja a pártoknak

¹³⁾ NÉMETHI László: *Az Ószövetség olvasása közben*. In: NÉMETHI László: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975. (A továbbiakban: Németh, 1975.), 80.

¹⁴⁾ Keszi, 1937., 5.

mindig oly fontos szakadékot *mi* és *ők*, a saját és a másoké közt, hanem éppen a legfőbb saját értékben ismeri el a túloldal szerinte egyébként károsan (is) ható sajátosságának jelenlétét. S teszi ezt annyira habozás nélkül, hogy talán módja sincs művelete esetleges következményeitől visszariadni: a legfőbb érték ilyen átengedése nemcsak árnyalhatja mi és ők különbségének éppen tárgyalt alapképletét, hanem könnyen szét is feszítheti, kétségessé is teheti, alapvetőbb szellemi közösséget teremtve az egyiptomi zsidó rabszolgaöszön istenné emelt államellenessége és a hierarchikus államokat építő, de mégiscsak keresztény, Jézust istenként tisztelő Európa között.

Ismervén a szakirodalmat, szinte hallom a kérdésbe bújt el- lenvetést: de hát ugyan mennyire volt Németh László szemében alapérték a jézusi kereszténység? Vajon nem éppen azért lehetett-e olyan könnyű számára a gondolkodói méltányosság beidegződésével elismerni a jézusi szellemiség zsidó eredetét, mert ő maga sohasem kötődött igazán Jézushoz? Pusztán lélektani- lag érthető volna egy ilyen magyarázat, főként a szekularizáló- dás korában, hiszen Kemény Zsigmond már az előző század derekán (1853) kortünetként elemezte a méltányosságnak azt a fajtáját, amely az értékek viszonylagossá válásából és az erős meggyőződés hiányából származik s oda vezet, hogy az emberek szinte ugyanolyan hathatós érveket tudnak mozgósítani állás- pontjuk ellen, mint annak védelmében¹⁵; sőt 1935-ben, éppen a *Két nép* megírása évében Németh is hasonló összefüggést vesz észre már a felvilágosodás korában, amikor az emberek szerinte nem akartak többé a vallásért háborúzni: „Ezt az új vallási csö- mört vagy közönyt nevezték el türelmességnek. Aki türelmes a más vallása iránt, nem sokra becsüli, amiben a magáé különbö- zik tőle.”¹⁶ Ilyen lélektani összefüggésre gondolva hajlamosak lehetnénk feltételezni, hogy a Jézus-kérdésben Németh László engedékenységét is elközönyösödés okozza, ami összhangban

¹⁵ KEMÉNY Zsigmond: *Eszmék a regény és a dráma körül*. In: KEMÉNY Zsig- mond: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Bp., 1971., 191–194.

¹⁶ NÉMETH László: *Magyarság és Európa*. Bp.: Franklin-társulat. 1935. (A továbbiakban: Németh, 1935.), 19.

volna a szakirodalom tételként öröklődő, bár eléggé sosem vizsgált állításával, mely szerint az ő sajátos vallásosságában Jézus nem kapott helyet. „Az immanens istenfelfogásból nyilvánvaló, hogy az író éppúgy nem építhette be rendszerébe a reformátorok által kiemelt evangéliumot, a megtérést és az egész Krisztus-ügyet (Krisztus az egyedüli közbenjáró!), mint sok más filozófiai gondolatmenetet, hiszen ezek a transzcendens bevezetését jelentették volna saját egyéni vallásosság- és istenfogalmába.”¹⁷ Ez az 1985-ben publikált vélemény, mely alighanem túlzott jelentőséget tulajdonít a rendszerépítés kizáró logikájának az író gondolatvilágában, csaknem szó szerint, de már érvelés nélkül tért vissza 1998-ban a Németh László irodalomszemléletéről tartott konferencián („istenfelfogásába szervesen nem épült be az evangélium szellemisége, Jézus alakja, a megváltás mozzanata, s egyáltalán: a keresztyénség egésze”¹⁸), egy előadás kiindulópontjai között, szakirodalmi hivatkozás és további elemzés nélkül, szinte mint közmegegyezésre számító tétel, mely láthatólag bizonyításra, sőt szemléltetésre sem szorul többé. Igaz, a „szervesen nem épült be” (tehát valamennyire azért beépülhetett) szűkebbre vonta a „nem építhette be” (ti. egyáltalán nem tehette) kategorikusabb ítéletét, de „a keresztyénség egésze” kifejezés a kulcsszó protestáns helyesírásával is annyira egyetemes tartománytól fosztaná meg az életmű kapcsolatait, hogy (a protestantizmushoz hangoztatottan is kötődő szerző esetében) jogossága kétségesnek látszik. Ilyen nagy horderejű állításokkal már csak azért is óvatosabban kellene bánni, mert még a Jézusról szóló személyes vallomások hiányából sem következtethetnénk okvetlenül a Jézus-élmény kimaradására (sokszor azok tudnak legkevésbé nyilatkozni róla, akik létük alapjának érzik¹⁹),

¹⁷ KÓSA László: *Németh László protestantizmusa*. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Összeáll. Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 1985. (A továbbiakban: Szegedy-Maszák, 1985.), 122.

¹⁸ BAKONYI István: *Németh László és a protestantizmus (Tanulmányok a XVI. század protestáns íróiról)*. Kézirat, 1.

¹⁹ Vö. OTTLIK Géza: *Körkérdés Jézusról*. In: Ottlik Géza: *Próza*, 1980., 213–214. E problémával Kőlcsey vonatkozásában másutt foglalkoztam: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Bp., 1998. (A továbbiakban: Dávidházi, 1998.), 111–113.

s az írói hagyatékok teljes feldolgozásáig mindig előkerülhet cáfoló, vagy legalábbis újragondoltatón különös adalék. (Az aufklärista neveltetésű fiatal Toldy Ferencről legkiválóbb kutatója „természetesnek” tartotta, hogy vallásosságnak „nála nyomát sem találjuk”,²⁰ ifjúkori verskéziratai közt rábukkantam egy *Jézushoz* című töredékre.²¹) Némethnél azonban a nyomtatott életmű számos részlete is ellentmond az egyetemes kizárás feltétlen érvényének.

Jézus-élményre vall, hogy Németh László (akár Pap Károly) tervezte egy Jézus-regény megírását.²² Igaz, végül nem írta meg, sőt azért helyeselte, hogy Pap Károly mindig elhalasztotta Jézus-regényének megírását, mert szerinte Jézusról nem sikerülhet regényt írni; azonban ez a kifejtetlenül hagyott érve (melyet később más is hangoztatott)²³ inkább regénytechnikai megjegyzésnek látszik, s nem általában a jézusi ihlet lehetőségét vonja kétségbe. Szellemi magára találását már az *Ember és szerepben* (1933–1934) attól a pillanattól számította, amikor (1928 kora őszén) első jelentős regénye, az *Emberi színjáték* írás közben kiszabadult a szentséget és az üdvösségvágyat beteges (neuraszténiás) okokra visszavezető ironikus szemlélet perspektívájából, amellyel ifjú racionalistaként a maga belső ösztönzéseit akarta letorkolni, s öntörvényűen (tehát szerzője mélyebb és sajátabb ihletét követve) a betegség védőburkában készülődő magasabb törekvéshez pártolt, sőt felülkerekedvén az eltökélt irónián (mely „magamon át az evangélium ellen tört”), egyenesen a jézusi minta felé növesztette önéletrajzi ihletésű hősét. Noha közvetlen életbeli mintája egy kuruzslónak állt (neuraszténiás és impotens) medikustárs volt, az író saját életszemléleti dilemmájá-

²⁰ OLTVÁNYI Ambrus: *Toldy Ferenc világnézete, társadalmi-politikai állásfoglalása és ennek összefüggése irodalmi elveivel 1848-ig*. In: OLTVÁNYI Ambrus: *A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. Előszó Németh G. Béla., jegyz. Kerényi Ferenc, bibliogr. Oltványi Noémi. Bp., 1994., 18.

²¹ *Toldy Ferenc irodalmi jegyzetei 1822–1824* MTA Kézirattár. M. Irod. Régi és újabb írók m. 4-rét. 86. sz. II. köt. 24. számú papírlap.

²² NÉMETHI László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 73.

²³ KERESZTURY Derzso: *Pap Károly. (1897–1945)*. In: KERESZTURY Derzso: *Örökség. Magyar író-arcképek*. Bp., 1970. (A továbbiakban: Keresztury, 1970.), 503.

nak megszemélyesítőjét formálta meg belőle: „életkörülményei-be loptam be a magam ügyét; a kuruzslót továbbfejlesztve valami szentté, sőt Krisztussá”; így történt szerinte, hogy „Boda Zoltán lelkem rég lappangó forradalmának az élére állt”, mégpedig e forradalmat vallási, sőt krisztusi értelemben véve. „Az az irány, melyben »impotenciám« élt és felelősséget érzett: nyilván a keresztyének Istene volt; a felelőség néma társalgása: az imádság; a természetemben fészkelődő másik természet: Krisztus forradalma, Isten országa.”²⁴ Igaz, Németh már itt hozzátesszi, hogy a címével és szerkezetével az *Isteni színjáték*ra utaló mű *evilági* üdvözülésről akart szólni („az üdvösség a mi magunk ügye, életünkben dől el, s életünk fölötti erőkkal szemben”, a túlvilág „életünkben van”, Boda „az életünkben levő túlvilág körein emelkedett fel”²⁵), a *Negyven évben* (1965) pedig még inkább hangsúlyozza, hogy ez a műve, „bár szentről szól, kihagyta az Istent s a kegyelmet; azt mutatta meg, amit több későbbi művem (regényben az *Égető Eszter*, *Irgalom*, drámában a *Nagy család*), hogy a vallást tápláló lelkierők mint építhetnek föl a vallás hiedelmei nélkül a régi szentekével versenyző életet”. De azért a pályatörténetben is úgy emlékszik, hogy a falubeli szegények kuruzslójává lett egykori medikust „már-már krisztusi méretekre” növesztette, s mikor a csendőrgolyó leterítette, „szinte úgy illant a mennybe a szilasi szőlőhegyen köré gyűlt tanítványai közül”.²⁶ Ha átlételesen is, Németh regényírásában nemegyszer felismerhető a megváltás motívuma; egész írói pályáján át érlelt regénye, az *Irgalom* csordulásig át van hatva tőle: e fejlődésregénynek szánt művéről nemhiába írták megjelenésekor, hogy hősnőjének „magát kell megváltania, hogy másokat is képes legyen megmenteni”;²⁷ a regény „testamentum

²⁴ NÉMETH László: *Ember és szerep*. In: NÉMETH László: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. I-II., Bp., 1977. (A továbbiakban: Németh, 1977.) I., 359-360., 364.

²⁵ NÉMETH László: *Ember és szerep*. Németh, 1977., I., 360., 364.

²⁶ NÉMETHII László: *Negyven év. Tájékoztató pályámról s munkásságomról*. In: NÉMETHII László: *Negyven év. Horváthné meghal*. Gyász. Bp., 1974., 12-13.

²⁷ ILLÉS Jenő: *Irgalom. Németh László új regénye*. Jelenkor, IX. évf., 1966., I. sz., 88.

érvényű záróképe”²⁸ szerint Ágnesben végül szinte hitvallásként tudatosul az emberiséget gyarlóságaival együtt fölkaroló szertetet tanítása.

Esszéiben a vallásosságról töprengve nemegyszer bontja azt egyházi, illetve evangéliumi alaptípusokra, s 1931-es *Új nemzedék* című körképében az előbbi ősmintáját Mózesben, az utóbbi, társadalmon túli, anarchikus, mondhatni formabontó vallásosságát Jézusban látja. Éppen a *Két nép* megírásának évében, 1935-ben Ravasz Lászlóval szemben azzal háritja el a vallástalanság feltételezését, hogy az övé is vallásosság, csak nem egyházas; közvetve már ebből sejthetjük, amire számos további jel utal, hogy magát is a másik nagy típushoz érezte közelebb. Részben ebből is magyarázhatjuk, hogy annyira szellemi rokonának érezte a Jézus-témától áthatott Pap Károlyt, akit evangéliumi léleknek nevezett, s első négy elbeszélését 1931-ben mint egy új evangélium, egy „Parahistoria Christi” ígéretes vázlatát köszöntötte.²⁹ Legalább egyszer, éppen a *Zsidó sebek és bűnök* hatására, amikor népéről az abban olvasott zsidóság-látomás jegyében kezd gondolkozni, saját reformeri hivatását a jézusihoz hasonlónak látja, Jézus nevét ugyan nem említve, de egyértelműen jézusi attribútumokkal képzelve magát (tapintatból egyes szám harmadik személyben) a nagy szerepbe: „a gondolkozó, míg az országtatarozás elveit ismétli, monoton, fájdalomba merült verítékkoszorús homloka mögött az »eszmévé halás« lehetőségeit is számba veszi már.”³⁰ Közvetve ez a jézusi mintájú írói szerepértelmezés régi hagyományhoz kapcsolódik a magyar irodalomban,³¹ de mint a Paptól idézett formula jelzi, ezúttal közvetlenül tőle kapja ihletét; Jézus-értelmezéseik különbsége ellenére Németh nagyon közel van itt egykori barátjához, aki hasonlóképpen fürkészte e szerepvállalás lehetőségeit, s Jézus regényére nem pusztán művészi feladatként készült, hanem (kortársi

²⁸ IMRE László: *Gondolatok az Irgalom értelmezéséhez. Tiszatáj*, XXX. évf., 1976., 5. sz., 90.

²⁹ NÉMETHI László: *Új nemzedék 1931*. In: NÉMETHI László: *Két nemzedék. Tanulmányok*. Bp., 1970. (A továbbiakban: Németh, 1970.) 339.

³⁰ NÉMETH László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 428.

³¹ Ezt másutt részleteztem: I. Dávidházi, 1998., 102–122.; 174–206.

megfigyelésekből sejlhetően) egy személyesen értelmezett *imitatio Christi* igyekezetével. („Példa volt neki Jézus vagy út is?” – vetette föl halálától megrendülten Illyés, emlékei alapján az utóbbit sugallva valószínűbbnek;³² Keresztury szerint nemcsak írásaiiban „vette mintaképül” Jézust: „...maga is a visszasugárzó eszmény bűvöletébe került. Saját életében is Krisztus mai sorsának fordulóit, feladatait és lehetőségeit figyelte; tetteit, érzéseit és gondolatait egyre inkább ennek az eszménynek mértékével mérte; s végül, már-már az eszelősséggel határos megszállottságában, ennek megtestesítésére törekedett.”³³) Jézus mint egy nagy *írastudói* szerep archetípusa olyan mélyre ivódott Németh gondolatvilágában, hogy amikor (1944) rá akarja ébreszteni kortársait az Ady örökségével szembeni felelősségükre, ezzel szemlélteti döntésük végső tétjét: „S mi lesz a sorsa a nemzetnek, amely közé ilyen írók is hiába jöttek? Elveszi őket tőle az emberiség. Nemcsak a régi zsidóknak válhatott gyalázattukká legnagyobbjuk. A mi messiásainkat is átvehetik – nélkülünk is.” Persze nemcsak Adyról van itt szó, s a hasonló esetekben talán magát is beleérti, amikor ezután arra figyelmeztet, nehogy ujjal mutassanak egykor a magyarokra: „Ezek azok, akik Adykat kaptak, s azontúl, hogy megölték őket, nem tudtak mit kezdeni velük.”³⁴ Németh Jézus-élményének jellege és gondolatvilágán belüli jelentősége nyilván további vizsgálatot kívánna, annyit azonban feltételezhetünk, hogy idézett mondatának „köszönhetjük” szavát választva az író mélyen, komolyan és a maga nevében is erősítette meg a helyeslően parafrázeált Pap Károly-i gondolatot: a neki magának is fontos Jézusról mondja, hogy a keresztlénység lekötelezettje érte a zsidóságnak.

³² ILLYÉS Gyula: *Pap Károly. (1897–1945)*. In: ILLYÉS Gyula: *Iránytűvel*. I–II., Bp., 1975. (A továbbiakban: Illyés, 1975.) II., 5–7.

³³ KERESZTURY Derzsó: *Pap Károly (1897–1945)*. Keresztury, 1970., 503.

³⁴ NÉMETHI László: *Ady ünnepére*. Németh, 1970., 752.

Ki(k) beszél(nek) a parafrázisban?

Csak hogy Jézus mint a születési betegség értékesülésének fényes példája önmagában még nem zárná ki, hogy ami benne (és általa a kereszténységben) értékke lényegült, az a korabeli zsidóság zsidónak maradt részében és utódaikban sokadízíglően, a gondolatmenetben említett Marxig és tovább mégiscsak betegség, tehát végső soron valami negatív legyen. Hiszen ahogy a kivétel erősíti a szabályt, az egyedi eset tündöklése nemcsak bevilágíthatja és megszüntetheti, hanem ellentétével ki is emelheti az árnyak sötétjét. Látszólag ezt az olvasatot támasztja alá, hogy a Pap könyvét parafrázissal összefoglaló rész is az érték-ellentétet szemlélteti: „a rabszolgavallás kimondja legmagasabb szavát: a zsidóságból kipattan a kereszténység ... a rómaiak kisajtolják belőle a Világ Megváltóját, s ő itt marad, mint a megtört szőlő, melynek elvették borát.”³⁵ Ilyen ellentétezés *után* a zsidó nép születési betegségére utaló mondat mennyire kerülheti el, hasonló ellentétet felvillantó zárójeles közbevetésével, hogy betegség-metaforája ne szóljon a zsidóság ellen? S ha e metafora révén a mondat valamennyire mégiscsak osztozik a könyvismertetés (s mögötte az ismertetett könyv) egészének a zsidóságot illető erős kritikájában, kitől származik tulajdonképpen? A *ki beszél* kérdése, minden parafrázis e végső rejtélye, itt kezdettől elválaszthatatlan a *kié a felelősség* problémájától. Bármennyire jóindulatú ugyanis mindkettejüknél a zsidóság kritikája (egy pillanatig sem tudom elhinni, hogy az antiszemitizmus vádja valaha is jogos lehetett Némethtel szemben, sem hogy Papat, akinek írásaiban olykor csakugyan felbukkannak az öngyűlölet bizonyos jelei, ez és az erkölcsi tisztázás igénye egy antiszemita fajelmélet elfogadására készítette volna)³⁶, nehéz elhárítani a kérdést, hogy helyesen tételezték-e föl olyan társadalmi hangulatot, amelyben jóhiszemű kritikájuk akarat-

³⁵ NÉMETHII László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 421–422.

³⁶ Az utóbbi véleményre l. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*. Bp., 1979. (A továbbiakban: Lichtmann, 1979.), 132.

lanul sem hajlja az antiszemitizmus malmára a vizet. Bajosan cáfolható a vélemény, miszerint Pap vitairata felkínálta magát az antiszemitizmus támadásának³⁷, s ugyanígy kétséges, hogy amikor Németh örül a Pappal végre megszólaló zsidó önkritikának, helyesen érzi-e, hogy társadalmi hatásai csak üdvösek lehetnek. E kételyeket csak részben oszthatja el, hogy az antiszemita indulat nem szokott ilyen szintű és ennyire kidolgozott érvanyagra szorulni, vagy hogy különben sem szerencsés, ha az antiszemitizmus (vagy bármilyen más előítélet) veszélyére hivatkozás csirájában elfojtja a zsidóság elfogulatlan kritikáját akár zsidó, akár nem zsidó szerzők részéről. Ha tehát a felelősség kérdése valamennyire ezek után is jogos marad, akkor Németh és Pap párbeszédében kit mennyire terhel, éppen az 1930-as évek közepének mind gyűlékonyabb közegében, hogy a zsidóságnak tulajdonított betegség itt analogikus kapcsolatba kerül az ép tagolású európai társadalmak szervezetét pusztító forradalmak kártékonyosságával, ami akaratlanul is a civilizáció ellenségeinek szerepébe öltözteti (Jézust kivéve) a mindenkori zsidóságot?

A felelősséget megosztja, hogy a metaforát kizárólagosan egyiküknek sem tulajdoníthatjuk, s a kettős eredet teljes szétválasztásának kudarca jól példázza minden parafrázis többszemélyes szerzőségét, eredendően személyközi jellegét és belső határolatlanságát. Parafrázis olvasásakor sosem egy hangot hallunk, legföljebb nem tudjuk megkülönböztetni az egyé vált kettőt vagy többet; esetünkben ezt tovább nehezíti parafrazeáló és parafrazeált kivételes lelki rokonsága és szemléleti közelsége. Némegyszer maga Németh is ámulva ismerte föl a saját eszjárását Pap műveiben. Szempontunkból leletértékű, amit erről az 1931-es *Új nemzedék* Papról szóló részében ír, mert mintha akaratlanul épp arra válaszolna, miért olyan nehéz eldöntenünk egy-egy mondatuk gondolati hovatarozását. „Kivételes örömmel olvastam Pap Károly Mikáélét. Megdöböntő élmény volt, hogy ez a más sorsból és más úton jött ember mennyire az én gondolataimat hozza. Egy-egy szerencsés mondata mintha az én félmondatomat fejezte volna be. Egy-egy sikerült válasza mint-

³⁷ Lichtmann, 1979., 131.

ha az én kérdéseimnek lett volna felelete. Illyés Gyula után megint egy író, akiben nekem annyira ismerős igények munkálkodnak.”³⁸ Közelséget ugyan másokkal is érzett ekkoriban, de az alapgondolatok ilyen fokú azonosságát ritkán; 1932 nyarán a „csodálatos hasonlóságot” legfőbb változataira bontja Gulyás Pálnak: „Mint kritikus csodálkozva vettem észre, hogy elűtő, fiatal írók mennyire hasonlítottak hozzám; Illyés az én versformámban szólalt meg, Erdélyivel egész csomó közös metaforánk volt jelenségekről, Pap Károly Színjátékom alapeszméihez ért el egészen más utakon, mint én, Halászt a dedukció részben oda vitte, ahová engem az indukció, s lám, te is annyira hasonlítottál hozzám, hogy megértettél és megszerettél.” Ugyanitt Tamásit, Erdélyit, Illyést és Pap Károlyt említve szép metaforával érzékelteti, hogy miért nem rivalizált velük: „azért, hogy elem törtek, kárpótolta, hogy ők is én voltam, szinte a szétdarabolt szívem nőtt ki, egészítette ki magát bennük”.³⁹ Alighanem ez a Némethet is meglepő azonosságérzet bonyolítja tovább a Pap gondolatvilágára hasonlító mondatai szerzőségének problémáját. Egy találó észrevétel szerint Németh írásmódjának egyik jellegzetessége, hogy egy-egy szituációra igyekszik *válaszolni*, s „nem a Ricoeur-féle »láthatatlan olvasót« veszi célba, hanem tartalmazza annak a megszólítottnak a horizontját is, akihez beszélni akar”; a beszéd pedig nála olyan „cselekvésnek az ak-tusa, amely egy *felismert* igazságot lehetséges hatóerőként akar az életvilágba átjuttatni”,⁴⁰ ehhez a Pap műveiről szóló Németh-írások különleges eseteire gondolva hozzátehetjük, hogy ilyenkor a megszólított olvasók horizontja talán halványabban látszik, ellenben a másik írásában felismert, helyeselt és az életvilágban érvényre juttatni akart igazság horizontja annyira közel van az övéhez, hogy helyenként (például a helyeslő parafrázisokban) nem tudjuk megállapítani, összeolvadnak-e, vagy már

³⁸ NÉMETH László: *Új nemzedék 1931*. Németh, 1970., 341–342.

³⁹ Németh László Gulyás Pálhoz, 1932. június 26. *Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*. S. a. r. és jegyz. Gulyás Klára és G. Merva Mária, utószó Gulyás Klára. Bp., 1990., 10–11.

⁴⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A kultúrkritikától az etnikumvédelemig*. BUKSZ, 3. évf., 1991., 3. sz., 328–329.

eleve egybevágtak. Az utóbbi értelmezési dilemmát nem segít eldönteni az (elméleti szempontból is kétes jelentőségű) életrajzi adalék, miszerint a *Két nép* írásának idejére már felbomlott az a barátság, amely az egyetértéshez ideális feltételeket teremtett. Ekkorra ugyanis Pap cikke, mely (1933 júniusának elején) Némethet közelebb akarta hozni a *Nyugathoz*, nemcsak ellenkező hatást ért el, hanem elmérgesítette kettejük jó viszonyát: Németh két hónap múltán is keserűen gondolt az esetre: „oldalba torpedózott a Pap Károly cikke, mely különben jó volt arra, hogy az úgynevezett ifjú nemzedék jellemére vonatkozólag utolsó kételyeim is megszűnjenek”.⁴¹ Szakításuk mélyebb oka azonban (Németh egyik lányának, Ágnesnek feltevése szerint⁴²) éppen az lehetett, hogy rendkívül közel engedték egymást magukhoz;⁴³ a *Két nép*ben Németh úgy érzi, hogy szenvedélyes, átvitatkozott éjszakák emlékével gazdag barátságuk már „elbomlott” ugyan, parlamenti viszonyuk azonban megmaradt.⁴⁴ Írásában emellett olyan tisztelet, rokonszenv és méltányosság érződik, hogy az egyetértés mögött arra a minden elhidegülést túlélő lojalításra ismerhetünk, amely Némethnek mindvégig eszménye maradt, és egy (1961. április 15-ei) naplójegyzete szerint *A két Bolvai* zárójelenetének üzenete kívánt lenni: „hár indulataink a legerősebbnek látszó kapcsolatokat is összekuszálhatják, a szellemi összetartozás ezeknek a romjai fölött is megmarad, s kötelez”.⁴⁵

Egy-egy közös gondolatuk eredetét kutatva talán ezért nem tudjuk megmondani, hogy hajnalig tartó beszélgetéseikben me-

⁴¹ Németh László Gulyás Pálnak, 1933. augusztus 8-án. *Egy barátság leveleiben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*. S. a. r. és jegyz. Gulyás Klára és G. Merva Mária, utószó Gulyás Klára. Bp., 1990., 48. Az előzményekről és körülményekről l. uo. 373. Vö. GELLÉRT Oszkár: *Egy író élete*. I-II. Bp., 1958., 1962. II *A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941*, 357–359.

⁴² A debreceni Németh László-konferencia (1998. május 8-án) utáni szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm.

⁴³ Sokatmondó példa, amelyet Németh Ágnes is említett: Pap és felesége egy ideig Némethék gödi házában lakott. (Vö. ILLYÉS Gyula: *Pap Károly (1897–1945)*. Ilyés, 1975., II., 7.)

⁴⁴ NÉMETH László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 420.

⁴⁵ NÉMETHI László: *Napló*. In: NÉMETHI László: *Kísérleti dramaturgia*. I-II. Bp., 1972., I., 174.

lyikük sugallta a másiknak, ki kitől vette át, s a kölcsönhatás éppen melyik irányban volt erősebb. Nyilván már a *Zsidó sebek és bűnök* kiformalását is befolyásolta a néhány évvel korábbi nagy eszmecsere hatása, másfelől amikor Németh erről a könyvről elismeri, hogy mint „egy népsors történelmi felfejtése mélyebb és használhatóbb mindannál, amit zsidókról olvastam”;⁴⁶ ez a *használhatóbb* nem üres dicséret, hiszen Pap itt kifejtett gondolataiból Németh bőven merített, szemléleti hatásuk pedig ott is felismerhető, ahol talán legkevésbé várnánk: a *Kisebbségben* lapjain. A *Zsidó sebek és bűnök* recenziójában Németh megvallja, hogy elolvasása után maga is „Pap Károly-ian” kezdett népéről gondolkodni, „olyasformán a magyarokról, mint Pap Károly a zsidókról”.⁴⁷ De itt is nehéz volna egyszerű és egyirányú ok-okozati képlethez jutni, hiszen Németh azonnal hozzáfűzi, hogy Pap könyvéből mintha saját tapasztalataira, például romániai útja „összbenyomására” kapott volna egy-egy találó kifejezést. Még évtizedekkel később is úgy érezte, hogy a régóta halott Pap Károly neve körül inspiráló ösköd maradt benne, melyből csillagokként művek születnek.⁴⁸ De azért is nehéz megmondani, melyiküktől ered egy-egy gondolat, mert közös hatások is érték őket, sőt észjárásbeli párhuzamosságukat olykor részben annak tulajdoníthatjuk, hogy ugyanazzal szemben foglaltak állást: Szekfűvel például mindketten vitatkoztak, ami visszahatott szemléletükre,⁴⁹ esetenként eléggé hasonlóan.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy akár hozzávetőlegesen megelégedhetnénk gondolataik (vagy akár egymást helyeslően parafrázáló mondataik) közösnek nyilvánításával. Teljes szemléleti egybeesés két ember közt valószínűleg sohasem jöhet létre, még kevésbé hihető, hogy ugyanazt tudhatnák *mondani*, azaz hogy azonos mondataik (az ő mondataikként olvasva) ugyanazt jelenthetnék. Saját hermeneutikai kételyeinktől most eltekintve maga a két szerző sem hitt a teljes szellemi és nyelvi azonosu-

⁴⁶ NÉMETHI László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 423.

⁴⁷ NÉMETHI László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 426.

⁴⁸ NÉMETHI László: *Az Őszövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 73.

⁴⁹ Németh esetében I. erről GERGELY András: *Németh László vitája Szekfű Gyulával*. Szegedy-Maszák, 1985., 73.

lásuk lehetőségében; a *Zsidó sebek és bűnök* megjelenése előtti évben Pap némileg más értelemben, de valamennyire idevágóan tulajdonítja az egyéválás lehetőségének tagadását Némethnek, így summázva a műveiből kiolvasni vélt felfogást: „tisztellek, becsüllek, te zsidó, aki odaadó munkában élsz itt, de egyik sohasem lehetünk és te sehol sem állhatsz az élen, mert más sors van a te hátad mögött s más az enyém mögött”.⁵⁰ Nem meglepő, hogy az egyetértés ihlette parafrázisok részleteiben nézeteltérések nyomaira bukkanunk. Összehasonlító elemzéssel megállapítható, hogy a „születési betegség” metaforája, mely éppúgy nem idegen a recenzeált könyv fogalomkészletétől, mint a recenziens egyéb műveitől, pontosan *mennyire* közös, s hol lapang benne a különböző értelmezések zárványa. A *Zsidó sebek és bűnök* bővelkedik a zsidóságot (és a magyarságot) bíráló szavakban és szóképekben (már címében zsidó „bűnök”-re utal, melyeket majd a zsidó „ősbűn”-ig vezet vissza), s bár a „születési betegség” mint kéttagú metafora nem fordul elő szövegében, részei külön-külön megtalálhatók benne. Jelzője visszavezethető arra, hogy Pap Károly szerint Jahve a rabszolgaságban „született”,⁵¹ a rabszolgáknak az egyenlők közösségéről szótt álmából állt össze, s ez határozta meg a zsidóság vallását és mentalitását, vagyis egy születési körülmény rögzült sajátossággá. (E levezetés történelmi igazolhatóságát Németh nem kívánja firtatni,⁵² ezért nem tudhatjuk, hitelesnek tartja-e, vagy sem; nietzschei szellemben megjegyezhetné, hogy a rabszolgák istenének születési betegsége nem lehet egészen azonos a zsidó népével, hiszen ennek történelme visszanyúlik a rabszolgaság előtti időkbe, s az akkori királyságnak volt már Jahvéja, ha más szellemű is.) Bár nem ezzel a szóval, a betegség motívumát is megtaláljuk Pap könyvében, mégpedig korántsem csupán a zsidóságra értve: az egyes népek lelki alkatában van valami rájuk kezdettől fogva jellemző fogyatékoság, a magyaroké a társadal-

⁵⁰ PAP Károly: *Válasz egy különítményes vallomásaira. Magyarország*, 1934. jún. 20., 3.

⁵¹ PAP Károly: *Zsidó sebek és bűnök. Vitairat különös tekintettel Magyarországra*. Bp., 1935. (A továbbiakban: Pap, 1935.), 20.

mi öncsonkításra, a zsidóké a közösségi öngyilkosságra való hajlam, melyet azonban Pap *végzetszerű*nek, tehát nem orvosolhatónak tekint. Ettől nem egészen függetlenül, de más értelemben a „betegség” mint szó is felbukkan egyszer a könyvében, amikor a befogadó kultúra kóros állapotára céloz: „a zsidóság a középkorban csak azokban az országokban helyezkedett el, ahol egészségtelen társadalmi viszonyok uralkodtak. [...] Tehát nem attól betegedett meg egy ország, mert a zsidót beengedte, hanem azért engedte be, mert már beteg volt. A zsidóságban eszerint az emancipáció eljöttével mindegyik nemzet a maga betegségét szabadította fel. Betegségeink hű tükrei szerveink hiányainak s működési zavarainak.”⁵³ Az „istenné emelt államellenesség”, ami Németh parafrázisában a zsidó nép születési betegsége, nemcsak gondolati mozzanatként, de majdnem szó szerint is megtalálható az eredetiben: a zsidóság (például) Kanadába vetve „sem akart semmit sem feladni Jahveből, abból az istenné emelt ellentétből, amely beléje gyökeredett, mióta mint pásztori rab az egyiptomi világ kiközösítettjeként volt kénytelen élni”.⁵⁴

Nem kevésbé eredeztethetjük a betegség-metaphorát Németh műveiből, ahol sokkal gyakrabban fordul elő és eleve más a helyi értéke. Ne feledjük, kettős hivatású orvos-irodalmár volt, aki egyik sokáig formált regényének (*Irgalom*) hősnőjéül medikát választott, az 1930-as évek közepén orvostörténeti tanulmányt írt (*Orvostörténet és szellemtudomány, 1934*⁵⁵), iskolaorvosi praxisa alapján egészségpszichológiai felmérést készített (*A Medve utcai polgári, 1937*), két évtizeddel később saját hipertóniájáról naplót vezetett s ebből nagyobb tanulmányt írt (*Levelek a hipertóniáról, 1954–1957*⁵⁶); igazán nem meglepő, hogy mindennapos tapasztalatai annyira hozzászoktatták a betegségek tüneteire, hogy azok fogalmai és szóképei egyszerűen csak ter-

⁵² NÉMETH László: *Két nép*. Németh, 1989a., I., 423.

⁵³ Pap, 1935., 62–63

⁵⁴ Pap, 1935., 51–52.

⁵⁵ NÉMETHII László: *Európai utas. Tanulmányok*. Bp., 1973., (a továbbiakban: Németh, 1973.) 546–566.

⁵⁶ NÉMETHII László: *A kísérletező ember. Tanulmányok*. Bp., 1973., 623–766.

mészetes állapotot jelöltek számára. Éppen ezért feltételezhető, hogy egy-egy metszőbbre sikerült kórtani metaforája élét nyilván kevésbé hitte bántónak, mint azt az orvosi szakmán kívüli olvasó érzi. Jó példa erre, éppen a *Két nép* megírása előtti évben, egy első olvasásra erős oldalvágásnak tetsző megjegyzése: „A német tudósban van valami, amit fogalom-epilepsziának lehetne nevezni: belenéz élete egy örvényébe s száját előnti az absztrakciók habja. [...] Dilthey nómenklatúra-küzdelme sokszor emlékeztet erre a német epilepsziára. A nagy fogalmi állványozás közepén gyakran elég kicsi épületecskét találunk.” Itt az epileptikus roham gyöngédnek aligha nevezhető megidézését még egy kevésbé hízelgő építkezési metafora súlyosbítja, mindez mégsem Dilthey lesöprése akar lenni, hanem egy egészében méltányló szándékú tanulmány alkalmi részletmegfigyelése, Dilthey saját programjához kapcsolódva („das Lebendige in das Begriffliche auflösen”) és a saját nézőpont bemérhetősége végzett kiegészítve az alkati távolság érzékeltetésével, mely magát Némethet, a „színeket és rostokat” szerelő író-t szűkséggel elválasztja az „elvontságok” német filozófusától.⁵⁷ Így lesz állítva szájhabzás-metaforája (kétségtől még mindig negatív) helyi értékét, az immár nem zárja ki, hogy máskor éppen ő védje a német tudósokat a magyar közvélekedéssel szemben,⁵⁸ s arra enged következtetni, hogy másféle betegség-metaforáit se tekintsük okvetlenül vérgig sértőnek.

A zsidósággal kapcsolatban (éppen Pap Károly novelláiról töprengve, s részben azok világára válaszul) 1931-ben nem metaforikus, hanem kifejezetten orvosi és (ha van ilyen) betű szerinti értelemben említi a betegségre való hajlam fokozott valószínűségét. „Orvosok tudják, hogy a zsidó mennyivel hajlamosabb alkati betegségekre, mint akármelyik más nép. Egy különös belső, differenciálódási vagy bomlási gyorsulás hajtja a zsidó fizikumot a legellentétebb szélső esetek felé. A zsidó lelket is. Egy zsidó családban olykor az emberi természet világvégei jelennek meg mint testvérek egymás mellett. A zsidósá-

⁵⁷ NÉMETH László: *Dilthey, egy német tudós*. Németh, 1973., 530–531.

⁵⁸ NÉMETHI László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 74.

gon belül kéjvágy és puritánság, kapzsiság és lemondás, hit és képmutatás, szeretet és gyűlölet, szentség és cinizmus sokkal közelebbi rokonok, mint akármelyik más népben. A többi nép aránylag meglehetősen egynemű differenciáltsága közepette a zsidóság az emberi szervezetbe beékel, sokirányú embrionális csír, nemcsak szigetelt, de ősi emberiség is, amely a Bibliában elővetíti s azóta nap-nap után s szinte minden családon belül megismétli az emberiség történetét. [...] Aki kívülről nézi a zsidóságot, csak a szélső eseteket, a lélek alkati betegségeit látja s degenerációról beszél. Pap Károly azonban azt az őt, zsidó embermasszát forgatja, amelyet évezredek sorsa úgy vitalizált és úgy betegített el, hogy egyéneiben a lappangó emberi változatnak szélső esetté kell szöknie s zuhannia.”⁵⁹ Bár itt a zsidóság az összes többi néppel van szembeállítva, Németh egyéb írásaiból világos, hogy az ő előfeltevése szerint *minden* népnek megvannak a maga kóros hajlamai, fogyatékoságai és hibái. Nála a születési betegség metaforának kizárhatjuk a zsidóság ellen (s főként: *különösen* a zsidóság ellen) irányuló jelentését. Másutt a magyarság faji hibáiról egész esszét ír, érezhetően e hibák kijavításaért korholva;⁶⁰ az ő szájából faji hiba vagy születési népbetegség nem végzetes dologra utal és semmiképp sem becsmérlő vagy megbélyegző címke. Másutt (*Kisebbségben*) az asszimiláltak jótékony szellemgazdagító hatásáról írva Petőfi szlávos hozadékát a magyar fajiság gyógyszeréül említi: „ez a Petőfi nagy vívmánya, szerzeménye (merem mondani: gyógyszere) a magyar fajiságnak”⁶¹, vagyis tulajdonképpen a magyar alkati betegség (nevezetesen az „erkölcsi kényelmesség”⁶²) ellenszeréül, hiszen gyógyszere betegségnek szokott lenni. Németh szerint születési betegsége a magyarságnak éppúgy van, mint a zsidóságnak, vagy (nyilván) bármely népnek.

Éppen 1935-ben ismeri föl, hogy kisebbségi sorba vetetten a két nép *helyzeti* betegsége is hasonló lehet. Romániai útjának

⁵⁹ NÉMETH László: *Pap Károly. Nyugat*, 1931. július 16., XXIV. évf., 14. sz., 105.

⁶⁰ NÉMETH László: *Faji hibáinkról*. Németh, 1989., 498.

⁶¹ NÉMETH László: *Kisebbségben*. Németh, 1989., 423.

⁶² NÉMETH László: *Kisebbségben*. Németh, 1989., 423.

élményei ugyanis ráébresztik, hogy az ottani magyarság helyzete lélektanában is a zsidósághoz hasonlít. Azon tűnődik, „mi vár erre a Dobrudzsáig szóródott népre a maga Babilonjában”, s lesz-e, ami megtartja. „Mint a zsidók, mondogatom magamban. De megvan-e bennünk a zsidó isten és zsidó vér összeférhetlensége, hogy kivessen a világ, mint bevegyíthetetlen elemet, melyet hiába dörzsölnek össze a másikkal: az odatlanul visszadobja. Vagy ami több: van-e bennünk egy eszme, mely átnyilallva minden közénk tartozón, a küldetés erejével tartja össze e szegény Árpádokat, akik ma idegen liceumokban és restauránthozza kivágódva, mindig csak mint elhagyott magánosok kerülnek szembe a körük folyó, óriási húsevő növényekkel?”⁶³ E helyzet egy képzelte, de tipikus autóbusz-jelenetből kapja meg fontos jelentését: egy román lány „a tisztátalanoknak kijáró tekintettel” néz el a magyar utas fölött, barátja esetleges agresszivitása elől meg jobb leszállni, mégpedig behúzott fejjel: „szociális helyed eleve lehetetlenné teszi, hogy egy szóváltásban igazad legyen”. Az ehhez hasonló tapasztalatok vezetik az író új fölismeréséhez: „Sosem éreztem még hasonlót, mint Erdélyben, s amikor kijöttem onnét, jobban értettem a zsidóneurózt, mint előbb.” Ezt a kisebbségi lét okozta betegséget „kisebbségi idegbaj”-nak, sőt pszeudo-orvosi műszóval „morbus minoritatis”-nak nevezi; az ettől szenvedő ember „mint sebet kénytelen a nemzetiségét nyalogatni, kengetni”, és egész viselkedése a naponta kiújuló sérelmére válaszol, három (részletes diagnózissal jellemzett) alaptípusa szerint dohogással, lojalitással, szervezkedéssel.⁶⁴

A morbus minoritatis változatos tüneteinek főoka, tehát az a sorvasztó előérzet, miszerint kisebbségi helyzetben az embernek úgysem ismernék el az igazát, nem véletlenül volt annyira újdonság Németh számára, hiszen erdélyi útjáig főként ellentétét: a birtokon belüli törzsközség biztonságát ismerte. Jellemző erre, ahogy *Két templom közt* című írásában 1936-ból, e kiemelhetetlen biztonságérzet megrendülése utánról visszatekint: „Magamban ez a református tudat talán sosem volt több, mint

⁶³ NÉMETH László: *Magyarok Romániában*. Németh, 1989., 368.

⁶⁴ NÉMETHII László: *Magyarok Romániában*. Németh, 1989., 376.

valami biztosságérzés, hogy ősök és sors engem a magyarság kebelébe ültettek, s ha népemért szorongok – rángok – vagy ujjongok, azt a közepén ülő (kissé bal felé, persze) szív hitelességével tehetem. Ha elbizottság volt ez, régi elbizottságot folytatok, amely Csokonaitól Szabó Dezsőig minden protestáns írófélelben megvolt. Európába azzal a biztossággal ugrottam ki, hogy bennem van a századok ólma, mely nyugtalan keljfeljancsit, mindig magyarrá ugrat, s ha egy-egy csoport nagy kollektív sereglésben lőrt rám, nem féltem sosem magam maradni, mert úgy éreztem, én egymagam is a magyarság vagyok. Ez az arcátlan biztosság többé nincs meg bennem.”⁶⁵ Aligha lehet bármi messzebb a morbus minoritatis konfliktusokat elkerülő gyengeségtudatától, az esélytelenség érzetétől, mely az éppen csak megtűrtek mindennapjait kíséri, mint a századok nemzeti fősodrába tartozásnak ilyen egészséges önbizalma. *Innen*, ilyen messziről jutott el romániai útján Németh az ellenkező véglet megértéséig, a kisebbségi neurózis természetrajzának fölisméréséig, amelyben eltűnik a két nép születési különbsége (vagy legfőljebb abban a szorongó kérdésben marad nyoma, hogy vajon a magyarságban meglesz-e vallás és vér ellenállása, mely a zsidóság teljes beolvadását és eltűnését megakadályozta); a hasonlónak talált kóros állapotot itt főként külső (politikai és szociológiai) okokra vezeti vissza, vagyis sokkal inkább környezeti ártalomnak tekinti, mint eredendő alkati hibának. Ami hallgatólagosan azt is sugallja, hogy a kisebbségi neurózist Németh nem mint egy-egy sajátos néplélekben vagy népsorsban (végzet-szerűen) adottal fogja fel, s föltehetőleg nem lát benne semmi olyat, amit jobb körülmények ne tudnának meggyógyítani.

Éppen a gyógyíthatóság megítélésében tér el álláspontja Pappétól. A *Két nép* cionizmusról vitatkozó bekezdésében láthatuk, hogy kiemelt mondatunkban a parafrázis elejére tett születési belegség metaforáját szinte arra találja ki (túl az orvosi szaknyelvben adott lehetőségen), hogy kétféle értelmezhetőségét bemutatva rávilágítson az eltérésre kettejük felfogása között. A metafora, sőt az egész parafrázis-mondat itt nem puszt-

⁶⁵ NÉMETHI László: *Két templom közt*. Németh, 1989a., I., 466.

tán helyettesíteni és képviselni hivatott egy szöveget, ahogy az Új Kritika egyes hívei a parafrázisokról (hitelfosztásukat, nemegyszer betiltásukat szorgalmazva) feltételezték,⁶⁶ vagyis nem egyszerűen arra szolgál, hogy mint összefoglalóból az olvasó megtudja belőle, miről szól vagy mit jelent Pap könyve, hanem hogy belső kettősségével, ellentétes jelentéslehetőségeivel egyetlen szóképbe sűrítve dramatizálja recenziens és recenzeált párbeszédének egyik fő vitapontját. Itt világosodik meg, hogy a parafrázis nem pótlék, aminek (mint Cicero már két évezreddel az Új Kritika előtt észrevette⁶⁷) csakis tökéletlen lehetne, hanem rejtett funkciója, sőt retorikai lényege szerint is *párbeszéd*. Ahogy e betegség-metaphora, az egész parafrázis kétféle véleménynek s általuk kétféle szemléletmódnak ad otthont, hogy egymás mellett annál jobban kirajzolódjék különbségük. Németh ugyan általában kedvtelve olvassa Pap vizionáló, prófétai és miszlikus gondolatmenetét, s maga is hajlik e beszédmódra sorskérdésekkel foglalkozó írásaiban, de párbeszédüknek ezen a pontján az emberi problémákat racionálisabban megközelítő társadalmi reformer kerekedik benne felül, aki nem érti, miért ne kellene és lehetne egy rossz állapoton változtatni. (Elvégre, mondhatná az iskolaorvos, örökletes betegség is lehet gyógyítható, s az ősi örökségnek ehhez a részéhez nem érdemes ragaszkodni.) Pap miszlikusabban fogja föl egy nép jellegzetességét és sorsát, eleve adottnak, szinte jóslatszerűen, sőt végzetként újra meg újra beteljesedőnek tekinti, amit persze nem lehet meggyógyítani. Ugyanakkor vitairatának egyik nagy (termékeny) belső ellentmondása és gyötrelme éppen a kiúttalannak tételezett végzet és a (végzetten belül megtalálható) kiút prófétai megvilágításának igyekezete közt feszül. Németh beállítása, miszerint Pap *féli*

⁶⁶ Vö. BROOKS, Cleanth: *The Heresy of Paraphrase*. In: BROOKS, Cleanth: *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York, 1947., 192–214.; CAREY, John: *Wording and Rewording: Paraphrase in Literary Criticism*. (An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 4 June 1976.) Oxford, Clarendon Press, 1977.

⁶⁷ CICERO: *De Oratore*. Cicero: *De Oratore, Orator, Brutus*. Szerk. Wilkins, A. S. M. *Tulli Ciceronis Rhetorica*. I–II. Oxford, 1902–1903., I., 34., 154. Vö. Roberts, 1985., 7–9.

népe születési betegségét a meggyógyítástól, legföljebb egyik oldala az éremnek, amennyiben Pap az *amor fati* szellemében ostorozza a végzetük elől bujkálókat; másfelől azonban maga is népe fennmaradásának (erkölcsös) útjait keresi, még ha a Palesztinába vándorlást nem tartja is annak. A parafrázis betegség-metaforája az a pont, ahol a két látószög elkülönülő szemhatára metszi egymást, vagyis itt találkoznak és válnak szét, az érintkezés egyazon pillanatában.

Egy lehetséges harmadik résztvevő: párbeszéd Nietzschével

Ezt a pontot azonban valaha még egy szerző látóhatára metszette emlékezetesen: a mondatnyi parafrázis, melyben Németh és Pap gondolatai találkoznak, jellegzetes nietzschei motívumokkal érintkezik. Mi több, a mondatot változtatás nélkül írhatta volna a kései Nietzsche is (ha tud magyarul), vagyis tekinthetnénk idevágó (leírt) gondolatai (akár véletlenül létrejött) összefoglaló parafrázisának, csak hogy akkor másként kellene értelmeznünk, mint amikor Németh Lászlónak és Pap Károlynak tulajdonítjuk. Itt is érvényes a terentiusi mondás, *duo si faciunt idem, iam non est idem*: ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz többé. Nemcsak azért, mert egy mondatot jelentésformáló kontextusában szoktunk olvasni, tehát Németh műveinek gondolatvilágából Nietzschéébe átkerülve egészen más kontextus fogja alakítani a mondat jelentését, hanem azért is, mert sokat forgatott és tárgyalt életművek esetében végképp nem tudunk már elvonatkoztatni szerzőik különböző észjárásának (és különböző kulturális státusának) előzetes ismeretétől, s ezáltal a szövegeiknek tulajdonítható jelentést (s az értéket) eleve máshol fogjuk keresni. Amikor Pilinszky egy gondolati kísérlettel akarta szemléltetni tételét, miszerint irodalmi műveket nem elég önálló nyelvi tárgyként vizsgálni, mert „ugyanaz a szöveg lehet csapnivaló és csodálatos”, választott példájával önkéntelenül azt is elárulta, hogy a szövegekre vonatkozó ítéleteit mennyire meg

szokta határozni a szerzőjük értékéről régóta meglévő meggyőződése: „Krisztusnak az a mondata, hogy »boldogok, akik sírnak«, keveset, vagy alig valamit érne, ha Oscar Wilde-től származna. Ebben az esetben csak kétes értékű paradoxon volna, inkább hamiskó, mint gyémánt.”⁶⁸ Gyanítható, hogy az előformált ítélet ilyenkor rejtett vezérfonalként irányítja az egész értelmezési folyamatot: ha eleve kizárjuk, hogy Wilde szájából a mondat más is lehet, mint olcsó paradoxon, akkor nyilván meg sem próbálunk értékesebb jelentést keresni benne; Jézusnak tulajdonítva viszont addig keresünk, mégpedig egészen más régióban, amíg mélyebb jelentést nem találunk. Ugyanígy változna meg a jelentés, sőt a hozzá vezető (némiképp mindig teleologikus) értelmezési folyamat egésze, ha Németh parafrázis-mondatát Nietzsche lehetséges szövegeként akarnánk értelmezni,⁶⁹ vagy egyenesen *Az Antikrisztus* kínálkozó összefoglalásaként próbálnánk olvasni: a zárójeles közbevetés (Némethnél egyértelműen pozitív) értékítélete elbizonytalanodna vagy egyenesen visszajára fordulna, s a „köszönhetjük” ige ironikus melléklöntét kapna. Nietzschei olvasatban a Jézusra mint a kereszténység lényegére utalás föltehetőleg nem számíthatna többé fényes ellenpéldának, a születési betegség értékesülésének és megdicsőülésének, hanem csupán a betegség egy másik esetét, netán a kései Nietzsche módjára a betegségek betegségét, a (papok átértelmezte) Jézustól kapott keresztény betegséget szemléltető állatorvosi lónak. S míg Némethnél a születési betegség okvetlenül metaforikusan értendő (elvégre az orvostudomány nem ismer istenné emelt államellenesség nevű kórt), addig Nietzsche szájából Jézus betegségének említése nemegyszer kifejezetten orvosi (pszichopatológiai és fiziológiai) hivatkozásokkal történik. Vagyis Nietzsche szájából a közbevetés többé nem ellentétre

⁶⁸ *Pilinszky János összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek.* I–II. Szerk., mutatók és utószó Hafner Zoltán. Bp., 1993., II., 349.

⁶⁹ A debreceni Németh László-konferencián (1998. május 8-án) e dolgozat rövid előadás-változatára reagálva Kovács Béla Lóránt, a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar-filozófia szakos hallgatója javasolta e mondat nietzschei párhuzamainak végigkövetését; értékes tanácsáért ezúton mondok köszönetet.

figyelmeztetne a betegség és Jézus közt, hanem két egyaránt fogyatékos értékűnek tartott mozzanat természetes összefüggéséről beszélne – messze távolodva Németh e szövegének, sőt egész életművének értékvilágától.

Részleteit tekintve azonban a mondat szinte megannyi hívó szó, melyekre nietzschei gondolatok felelnek. A közbevetés állítmányaként szereplő „köszönhetjük” ige eszünkbe juttatja, milyen gyakran foglalkoztatta Nietzschét a kérdés, hogy Európa mit köszönhet a zsidóknak („*Was Europa den Juden verdankt?*”), s abból miért legyen hálás („*dankbar*”⁷⁰) és mennyire tartozik köszönettel („*Europa ist [...] den Juden nicht wenig Dank schuldig*”⁷¹). Ilyenkor az ő szóhasználatában a „köszönhet” nem csak értékes dologra vonatkozhat, például a tisztább logikájú gondolkodásmód meghonosítására, hanem jóra és rosszra egyaránt, köztük arra, amit a zsidóság egyszerre legjobb és legrosszabb hatásának nevezett: az erkölcsi kérdésfeltevés nagy, fenséges és félelmetes stílusára. Wagner zsidógyűlöletével és szűkkeblű ítéletével szemben ragaszkodik meggyőződéséhez, hogy meg kell adni: a kereszténység „feltalálása” volt a zsidók legnagyobb tette. („*Schopenhauerisch ist Wagners Hass gegen die Juden, denen er selbst in ihrer grössten Tat nicht gerecht zu werden vermag: die Juden sind ja die Erfinder des Christentums!*”⁷²) Többször foglalkozik Jézus zsidó származásával; nem kevésbé a kereszténységgel mint a természetellenest kultiváló zsidó ösztön és szellem fejlődésének logikus végkifejletével.⁷³ Még gyakrabban fordul elő nála a mondatunkban felbukkanó betegség-metafora. A prófétákat és vallásalapítókat a betegség és hatalomvágy korcsszülötteiként emlegette.⁷⁴ Nem mintha a zsi-

⁷⁰ NIETZSCHE, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. In: Nietzsche, Friedrich: *Werke in drei Bänden*. I–III. Darmstadt, 1997. (A továbbiakban: Nietzsche, 1997.) II., 716.

⁷¹ NIETZSCHE, Friedrich: *Die Fröhliche Wissenschaft*. („*la gaya scienza*”). Nietzsche, 1997., II., 215.

⁷² Uo. NIETZSCHE, 1997., II., 106.

⁷³ NIETZSCHE, Friedrich: *Der Antichrist. Fluch auf das Christentum*. Nietzsche, 1997., II., 1183–1184.

⁷⁴ NIETZSCHE, Friedrich: *Ecce homo*. Nietzsche, 1997., II., 1067.

dóságot eredendően betegnek tartotta volna, sőt egyszer a korabeli Európa legerősebb, legszívósabb és legtisztább fajának nevezte,⁷⁵ máskor a dekadenciával éppen ellentétes alkatú népnek, mely csakis azért fogta pártját a dekadens (élettagadó) ösztönöknek és mozgalmaknak, mert megsejtette, hogy paradox módon az életerő forrásaként és (ahogy a kereszténység papjai azóta is teszik) a hatalom eszközeként tudja használni őket.⁷⁶ Az életöszton megtagadását Nietzsche már csak azért sem nevezhette a zsidó nép vagy akár Jahve *születési* betegségének, mert szerinte az nem volt történelme kezdeteitől jellemző a zsidóságra; a királyság korában még közösségi önigenlés („*Selbstbejahung*”), s vele egy egészen másfajta, öngazolóbb és természetesebb létszemlélet fejeződött ki a zsidók istenképében. („*Ursprünglich, vor allem in der Zeit des Königtums, stand auch Israel zu allen Dingen in der richtigen, das heisst der natürlichen Beziehung. Sein Javeh war der Ausdruck des Macht-Bewusstseins, der Freude an sich, der Hoffnung auf sich: in ihm erwartete man Sieg und Heil, mit ihm vertraute man der Natur, dass sie gibt, was das Volk nötig hat – vor allem Regen. Javeh ist der Gott Israels und folglich Gott der Gerechtigkeit: die Logik jedes Volks, das in Macht ist und ein Gutes Gewissen davon hat.*”⁷⁷) A nemzeti önbizalomnak ezt az istenképet kellett Nietzsche szerint átalakítani, miután belső anarchia és külső ellenség romba döntötték a királyságot, s papi segédlettel ekkor született meg a népével meghasonlott, követelő, büntető és jutalmazó Isten, mint az immár elvont és az étellel *szembeni* zsidó (majd keresztény) erkölcs végső letéteményese.⁷⁸

Az elveiért meghalni kész Jézust Nietzsche még keresztényellenes iratában is nagyra becsülte, noha bizonyos vonásokat benne is betegesnek tartott. Az evangéliumok szerinte egy kü-

⁷⁵ NIETZSCHE, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. Nietzsche 1997., II., 717. L. még Nietzsche, Friedrich: *Der Antichrist. Fluch auf das Christentum*. Nietzsche, 1997., II., 1184.

⁷⁶ NIETZSCHE, Friedrich: *Der Antichrist. Fluch auf das Christentum*. Nietzsche, 1997., II., 1184–1185.

⁷⁷ Uo. Nietzsche, 1997., II., 1185.

⁷⁸ Uo. Nietzsche 1997., II., 1185–1186.

lönös és kóros világba („*seltsame und kranke Welt*”) vezetnek bennünket, amelyben a társadalmi kitaszítottság úgy keveredik a neurózissal („*Nervenleiden*”) és a gyermekes, sőt gyermeteg együgyűséggel („*kindliches« Idiotentum*”), mint egy orosz regényben, épp csak egy Dosztojevszkij hiányzott, aki fogékony lett volna e regényvilág izgalmasan dekadens, egyszerre fenséges, beteges és gyermeki főszereplőjének varázsára („*den ergreifenden Reiz einer solchen Mischung von Sublimem, Krankem und Kindlichem*”⁷⁹). A betegség-metaphora betű szerinti komolyan vételére vall, hogy Nietzsche fiziológusok tapasztalatára hivatkozik, amikor a gyermeki lelkülethez való jézusi visszatérést a degeneráció miatt megkésett pubertással állítja párhuzamba.⁸⁰ Konkrétabb tüneteket keresve ugyanígy vélt fölfedezni Jézus lélektani típusában és az „*Idiot*” kategóriájába tartozó fiziológiai habitusában egy beteges vonást: a tapinthatóval szembeni kóros túlérzékenységet („*einen Zustand krankhafter Reizbarkeit des Tastsinns*”). Az ilyen alkat visszariad a térbeli és időbeli világ tárgyainak érintésétől, továbbá borzad mindattól, ami megszilárdult, legyen az szokás, intézmény, egyház, s a megfoghatatlanba, sőt felfoghatatlanba menekül, egy benső világba (amelyet ezért nevez igazinak, öröknek, Isten országának), valamint a szeretet vallásába, mely az ösztönös valósággyűlölet és érintésfóbia szükségszerű visszavonulási helye és végső menetszára.⁸¹ Látható, hogy Nietzsche itt közel van Németh és Pap közös mondatának állításához: Jézus intézmény-ellenességét (melybe nyilván az államellenesség is beletartozhat) a személyiség egy patológikus vonására vezeti vissza, miután ugyanitt a zsidók valóságellenességéről is írt, bár mindezt ő nem a közös földre és égre vágyó rabszolgaösztönből eredezteti. Ugyanígy ő a Jézus (utólag átértelmezett) tanításából leszűrt keresztény szellemiséget is egészen más okból tartotta kórosnak, nevezetesen a gyengeséget erénnyé avató (s ezáltal az embert elgyengítő) részvétkultusza miatt.⁸² Ugyanakkor az „istenné emelt ál-

⁷⁹ Uo. Nietzsche 1997., II., 1192–1193.

⁸⁰ Uo. Nietzsche 1997., II., 1193.

⁸¹ Uo. Nietzsche 1997., II., 1190–1192.

⁸² Uo. Nietzsche, 1997., II., 1165–1168.

lamellenesség” (Németh által megfogalmazott, de eredendően Pap Károly-i) gondolata, az alá- és fölérendelő, hierarchizáló államépítés transzcendens hivatkozású megtagadásának motívuma, s vele Jézus mint egy anarchikus vallásosság őstípusa szintén nem hiányzik Nietzsche kései vitairatából. Szerinte Jézussal a hierarchiaellenesség dicsőült meg, személyében a fennálló rend kaszt- és privilégium-rendszerének bujtogató ellenfelét feszítették meg, egy szent anarchistát („*Dieser heilige Anarchist*”), akinek tanításában a zsidó nép világtagadó papi ösztöne jutott el végkövetkeztetéséig, amikor immár a keresztény szellemiség nevében magát a zsidó közösségi valóságot is megtagadta.⁸³ Bár Nietzschénél ezekért sem a rabszolgaöszön Egyiptomban rögzült heidegződése felelős, a gondolati hasonlóság feltűnő, sőt amikor a francia forradalmat a kereszténység lányának és folytatójának nevezi, a kasztokkal és kiváltságokkal szembeni ösztön továbbélésére hivatkozik⁸⁴...

Mindez még akár véletlen egyezés is lehetne, de Németh munkássága nemcsak bővelkedik nietzschei motívumokban, hanem többször név szerint is utal rá, egyetértve vagy vitatkozván vele, s már a *Két nép* megírása előtti évben (1934) úgy jelöli ki helyét az újkori német filozófia történetében, hogy abból legalábbis néhány fő művének ismeretére következtethetünk.⁸⁵ Nem tudni, hatás vagy csak hasonlóság, de az 1950-es évek elején Sárospatakon tervezett Jézus-regényének egymondatos szinopszisa eléggé nietzscheien hangzik: „...egy nagy, tiszta lélek, akinek a személyes kapcsolatai sorra elakadnak, hiányzik belőle az a vegyi affinitás, amely az emberi örültséggel kapcsolatba lépjen, s fájó tapasztalatai után egy nagy fellebbezést nyújt be a környező élet, az egész emberi nem ellen: egyszóval Jézus küldetés-tudatának az ébredése.”⁸⁶ Már ennyiből is látszik, hogy a körvonalazódó regény, amely egy alkati fogyatékoságból, mégpedig a Nietzsche által Jézusnak tulajdonított érintésfóbiához

⁸³ Uo. Nietzsche, 1997., II., 1188–1189.

⁸⁴ NIETZSCHE, Friedrich: *Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre*. Nietzsche 1997., III., 696. L. még ehhez uo. 431., 847.

⁸⁵ NÉMETH László: *Dilthey, egy német tudós*. Németh, 1973., 531.

⁸⁶ NÉMETHI László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 73.

némiképp hasonló problémából, s végső soron szinte az életképtelenségből készült levezetni a jézusi küldetéstudat eredetét, megvalósulván lélektanában (ha értékrendjében nem is) alighanem közel jutott volna az erkölcs nietzschei genealógiájához. Nem valószínű, hogy a hasonlóság itt pusztán a véletlen műve, hiszen a szinopszist (1954-ben) visszatekintve összefoglaló esszé végül megnevezve vitatkozik a kereszténység nietzschei kritikájával, amelyet a XIX. században érthetőnek, de a kegyetlen világdúlás második világháborús tapasztalatai után már időszerűtlennek ítél, s éppen a gyengék pártfogását és a könyörület létjogát védi vele szemben.⁸⁷ Tehát a nietzschei gondolatvilág közvetve és ellentézisre sarkallva föltehetőleg egyik ihletője volt a végül megíratlan maradt regénynek.

De nem volna-e elképzelhető, hogy két évtizeddel e Nietzschével vitázó esszéje előtt a zsidó nép (Jézust adó) születési betegségét azért választotta metaforául, sőt közvetlen szövegkörnyezetében⁸⁸ talán azért is állította szembe mint remélhetőleg átmeneti stádiumot a kívánatos végcélnak tekintett gyógyult állapottal, mert ekkor még, a második világháború nagy leckéje előtt, maga is ugyanúgy az egészséges életerő pártját fogva tekintett megvetően a gyengeségnek és elfajzásnak vélt kereszténységre és annak zsidó előzményeire, mint az Anti-Krisztusnak elkötelezett kései Nietzsche? Ha a *Két nép* elemzett mondatában a zárójeles közbevetés Jézusra utalása nem volna magyarázat nélküli, tehát nyilvánvalóan a keresztény társadalom konszenzusának megfelelő minősítés, vagyis egyértelműen értékfelmutatás, és ha ezáltal nem zárná ki eleve a keresztényellenességet, akkor további motívumok hasonlóságával talán valószínűsíthetnénk Némethnél egy háború előtti s még nietzschei gondolatvilágot. Így is elgondolkodtató azonban egy közös motívum: a gyöngeségről Nietzschének és Némethnek egyaránt a nők jutnak eszébe. Ahogy párhuzamot, sőt kapcsolatot láthatunk Nietzschének a kereszténységgel és a női nemmel szembe-

⁸⁷ NÉMETHII László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 79–82.

⁸⁸ NÉMETH László: *Két nép*. (Hozzászólás Pap Károly Zsidó sebek és bűnök című könyvéhez). Németh, 1989a., I., 425.

ni állásfoglalásai között, melyek mindkettőt a gyengeség és szá-
nalom kóros felértékelésének bűnében marasztalják el, ugyan-
úgy kifogásolja Németh a (magyarországi) zsidóságban, ha a
kereszténységben nem is, a gyengeség szerinte kifejezetten női-
es vonását. Az 1880-as évek Nietzscheje szerint a nők (az embe-
riség erőtlen, beteg és állhatatlan felét képezvén) papokkal szö-
velkezve azért istenítik a gyöngeséget, s karjukon a gyermekkel
azért támogatják a pietas kultuszát s az együttérző szeretet egész
vallását, hogy elgyengítsék az erős férfit s uralkodni tudjanak
fölötte. („*Endlich: das Weib! Die eine Hälfte des Menschheit ist
schwach, typisch-krank, wechselnd, unbeständig – das Weib
braucht die Stärke, um sich an sie zu klammern, und eine Re-
ligion der Schwäche, welche es als göttlich verherrlicht, schwach
zu sein, zu lieben, demütig zu sein –: oder besser, es macht die
Starken schwach – es herrscht, wenn es gelingt, die Starken zu
überwältigen. Das Weib hat immer mit den Typen der décadence,
den Priestern, zusammen konspiriert gegen die »Mächtigen«, die
»Starken«, die Männer –. Das Weib bringt die Kinder beiseite
für den Kultus der Pietät, des Mitleids, der Liebe – die Mutter
repräsentiert den Altruismus überzeugend.*”⁸⁹) Effele összeeskü-
vés-elméletet Némethnél nem találunk, s az *Égető Eszter* vagy
az *Irgalom* hősnője sem a férfiak életerejének lecsapolásán fon-
dorkodik, de esszéinek a zsidókat és a nőket összekapcsoló el-
szólásai mindig sokatmondóak, mert szinte önkéntelen képzet-
társításokra vallóan elárulják, hogy érvelés közben szemléltető
analógiát keresve hogyan jut eszébe az egyik csoportról a má-
sik, s óvatlan pillanataiban mit gondol mindkettőről.

Van úgy (éppen a *Két nép* elején), hogy kísértetiesen nietz-
schei modorban tör palcát a nők felett: „Zsidó emberrel közös
sorskérdéseinkről beszélni éppoly lehetetlen, mint asszonnyal
vitatkozni.”⁹⁰ Akárcsak Nietzsche-nél, a leértékelés alighanem itt

⁸⁹ NIETZSCHE, Friedrich: *Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre*. Nietzsche, 1997., III., 707–708.

⁹⁰ NÉMETHI László: *Két nép. (Hozzászólás Pap Károly Zsidó sebek és bűnök című könyvéhez)*. Németh, 1989a., I., 420.

is a nőkkel szemben egyetemesebb: zsidókkal eszerint csak a magyar–zsidó sorskérdésekről nem lehet beszélni, asszonnyal azonban egyáltalán nem lehet vitatkozni, vagyis semmiről sem; s míg az előbbi tétel a cikk tematikája jóvoltából legalább részletes kifejtést kap s érvényét Németh korlátozza is egy nevezetes ellenpéldára, a Pap Károllyal hajnalig (e sorskérdésekről) folytatott beszélgetésekre utalva, az utóbbi, nőkkel szembeni sértést fokozza, hogy ennyiben marad, mintha árnyalásra, sőt indoklásra sem szorulna. (Persze Nietzsche előtt is találunk európai filozófust, aki hasonló oldalvágásra ragadtatta magát: Locke például a retorikát a megtévesztés tisztességtelen művészetének tartotta, mely elszabadítja a szenvedélyeket, s ugyanúgy lefegyverzi a racionális ellenérv lehetőségét, ahogy a szépségével bódító női nem.⁹¹) Négy regényének finoman mintázott hősnőjét ismerve elég meglepő, a férfiúi önhittséggel szembeni viszolygására gondolva pedig szinte érthetetlen, hogy a női nemet sértő elszólás Némethnél nem egyszeri eset. Csupán a *Két nép* írásának évére szorítkozva is több példát találunk; A *reform* című cikksorozatában például a szabadegyetemet dicsérve fanyar ellenpontnak szánja, hogy a hallgatóság soraiban valószínűleg „sok az unatkozó vénkisasszony”, s nyomban hozzáfűzi, magyarázatot sem igénylő összefüggést sejtelve, hogy „az előadók nagy része tiszteletben tartja a határt, melyen túl az értelem csiklandozását a szellem provokálása váltja fel”.⁹² Nem kell a feminizmus ilyen mondatokra kiképzett nagyítólencséje ahhoz, hogy fölfedezzük e gondolatfűzés kedélyesen maliciózus férfi-logikáját: a vénkisasszonyok nyilván család s főként férfi híján unatkoznak (hisz különben miért éppen ők unatkoznának) és ugyanezért keresik (legalább) értelmük „csiklandozását”, jóllehet annak provokálásától, azaz igazi, erőteljesebb (mutatis mutandis: mélyebb behatolású) foglalkoztatásától persze visszariadnának. Egy másik kétfelé vágó, nőket és zsidókat egyszerre bíráló hasonlata talán még metszőbben, s a nők irányában ugyancsak nietzschei góggal suhint az ugyanekkor ki-

⁹¹ Ezt másutt részleteztem; Dávidházi, 1998., 278–281.

⁹² NÉMETHI László: *A reform*. Németh, 1989., 211.

adott *Magyarság és Európa* egyik fejtegetésében: ha a Tanácsköztársaság győz, az általa felülkerekedő zsidók feltehetőleg nem úgy éltek volna hatalmukkal, ahogy a sumer birodalomba beömlött szemiták, akik századok során előkészítették Hammurabi fényes birodalmát, hanem ahogy az Egyiptomba beszivárgott szemita hyksosok döntötték végül anarchiába a rendet, ugyanis homló nép legföljebb bomlasztani tud, s a magyarországi zsidóságban van „valami az ideges asszony éleseszűségéből, aki bárgyú férjét agyonbírálja, de amikor özvegy marad, családfőnek rosszabb annál is”.⁹³ Itt a zsidókkal szemben átfogóbb a leminősítés, hiszen a nőknek csak egy típusáról van szó, nem minden nőről vagy akár csak minden asszonyról, s az odamondás nemi elfogultságát csökkenti, hogy a férj meg „bárgyú”; a hasonlat mögötti képzettársítás beidegződése megint Nietzsche emlékeztet.

Kevésbé feltűnő, részleges, de fontos hasonlóság rejlik a zsidóság iránt megértőbb és nagylelkűbb ítéleteikben. Nietzsche egyik gondolatmenete juthat eszünkbe, amikor (mint idéztük) Németh a románokkal konfliktusba kerülő erdélyi magyarok idegőrlő esélytelenségének analógiájára érti meg hirtelen a zsidók neurózisát: akinek egy lenézett (magyar vagy zsidó) kisebbség tagjaként folyton azt kell éreznie, hogy semmiképp sem ismernék el az igazát, annak idegrendszerén előbb-utóbb erőt vesz a *morbus minoritatis*.⁹⁴ A tudósok származásának következményeiről töprengve Nietzsche is észrevette, mennyire más (naivan magabiztos, bizonyítással nem is bajlódó) gondolkodásmódhoz vezet, ha valakinek (mint szerinte a protestáns lelkészek és tanítók gyermekeinek) már ősai hozzászórtak ahhoz, hogy a hallgatóság minden további nélkül elhiszi lelkesült mondandójukat, mint azoké, akik (a zsidókhoz hasonlóan) nemzedékeken át egy éppen fordított helyzetben: ellenszenvtől körülvéve próbálták elfogadtatni álláspontjukat. Nietzsche szerint a zsidókban e kényszerhelyzet fejlesztette ki a logikai tisztaság erényét: hozzá kellett szokniuk, hogy nem szívesen hisznek nekik, s hogy

⁹³ Németh, 1935., 84.

⁹⁴ NÉMETHII László: *Magyarok Romániában*. Németh, 1989., 376.

csakis meggyőző érveléssel kényszeríthetik ki az egyetértést; Európa (s nem utolsósorban épp a sajnálatosan „*deraisonnable*” német faj) ezért köszönheti zsidó tudósoknak, hogy iskolázottabb gondolkodásra szoktatták, vagyis finomabb különbségtételre, pontosabb következtetésre, világosabb és józanabb írásmódra.⁹⁵ Ha származás és gondolkodásmód csakugyan ennyire szorosan összefüggnek, akkor Nietzschének és Némethnek, éppen egy korán elhunyt protestáns lelkész, illetve egy protestáns (első generációs értelmiségi) gimnáziumi tanár fiainak némileg hasonló lélektani utat kellett bejárniuk a tételei elfogadására számító magabiztosság örökölt alapérzésétől az esélytelen kisebbség gyötrelmes érveléskényszerének rokonszenvező megértéséig. Mint láttuk, Németh maga is magyar református gyökereivel és „vérmérsék-reformátusságával” kapcsolatban említette egykori kikezdehetetlen biztonságérzetét,⁹⁶ mely részben (valószínűleg) az erdélyi magyarok helyzete láttán foszlott szét benne, átérezvén, milyen az, ha egy magyarnak *vagy zsidónak* nincs esélye rá, hogy igazat adjanak neki.⁹⁷ Hogy Némethben a magyarság egyszemélyes képviselőének öntudata és biztonságérzete egyszerre fogyott a mások iránti empátia növekedésével, az néhány év múlva, 1941-ben lesz végképp szembeötlő, amikor Pukánszky Béla *Német polgárság magyar földön* című könyvéről ír: egy vallomásszerű utalása (akaratlan mellékszövegével) elárulja a törzsökös magyar eredetérzet némi rejtett fogyatkozását és kompenzációjának lappangó szükségérzetét. Recenziójában (*Beolvadók – visszaolvadók* címmel) a beolvadottak aggodalmait eloszlatandó azt bizonygatja, hogy akkor volna a legboldogabb, ha maga is beolvadottként beszélhetne az asszimilációról. „Egy osztrák nagyanyát, akit sohasem ismertem, ezért kapartam ki. Vegyük ehhez mindazt a németest s szlávost, amit bírálóim gondolkozásomban és jellememben fölfedeztek. Viszonylagosan mindenki asszimilált, s én a magam huszonöt, harmincöt

⁹⁵ NIETZSCHE, Friedrich: *Die fröhliche Wissenschaft*. („la gaya scienza”). Nietzsche, 1997., II., 214–215.

⁹⁶ NÉMETH László: *Két templom közt*. Németh, 1989a., I., 466.

⁹⁷ NÉMETH László: *Magyarok Romániában*. Németh, 1989., 376.

vagy akár még több percentjének a vállalásával szeretném megmutatni, hogy nem sért a tárgyalás.”⁹⁸ Vállalása nyilván őszinte, a *mindenkire* kiterjesztett viszonylagos asszimiláltság bátor és időszerű fogalmával hitelesen próbálta enyhíteni a társadalomban már élesen megkülönböztetett beolvadottak terminológiai szorongását, a harmincöt *vagy még több* százaléknyi idegen vér elismerése pedig olyan magyar testvériséget sugallt, amely élesen szemben állt a fajtisztaság mitikus ideológiai eszményével, de a nagymamáról szóló mondatán nem nehéz észrevenni az öntudatlan szépítési igyekezet nála egyébként ritka tüneteit. Hisz egyébként miért volna olyan nehéz megtalálni egy *nagyanyt*, hogy a (nyilván ironikus, s talán az egész őskeresési kényszer groteskségére is célzó) *kikaparni* igét kelljen használni hozzá, mintha valami réges-régi ősről beszélnénk, aki csak genealógiai kutatás révén azonosítható? S miért számítana említésre méltónak *származásunk* szempontjából, hogy nem *ismertük* azt a bizonyos osztrák nagyszülőt? S miért nevezné nagymamáját „osztrák”-nak az, aki alig pár éve (1939) a *Kisebbségben* lapjain Riedltől Schöpflinig oly sokakat német származékként tartott számon, sőt a bécsi születésű anyától és szepességi apától származott Toldy Ferencet „sváb”-ként emlegette, s bizonyos érdemei elismerése mellett éppen ezzel magyarázta, hogy „konokul őrizte holtáig faja érzékellenységét a magyar irodalom iránt”⁹⁹ (Ezzel Toldy a *Kisebbségben* legkedvezőtlenebb származási rubrikájába kerül: az asszimilálódó zsidók és németek közül a magyar sajátosságok iránt „az érzékellenység kétségkívül a németekben volt nagyobb”, közülük egy sem akadt, aki „a magyar kultúra alapjaiba bepillantott volna”, az iskolában tanított sváb gyerekek meg azt példázzák, hogy „a német törzsek közt aligha van ennél gyengébb tehetségű”.¹⁰⁰) Németh előbb mások helyzetét átérzve, majd a saját bőrén megszenvedve tapasztalhatta, amit a genealógia nietzschei problémáját tovább elemző Foucault belátott: származásunk kutatása előbb-utóbb

⁹⁸ NÉMETHI László: *Beolvadók – visszaolvadók*. Németh, 1989a., I., 648.

⁹⁹ NÉMETH László: *Kisebbségben*. Németh, 1989., 416.

¹⁰⁰ NÉMETHI László: *Kisebbségben*. Németh, 1989., 446.

inkább kikezdi, mintsem megszilárdítaná identitásunkat, miközben talán hozzásegít, hogy kicsit megértőbbek legyünk.¹⁰¹

Némethből sosem hiányzott a belső azonosulás képessége, s mint Nietzsche, részvétteljes megértést tanúsít (már erdélyi élményei előtt is) a lenézettek és alávetettek iránt; sőt Nietzschevel ellentétben ő hajlandó pártját fogni a gyengébbikhez lehajló részvét *értékrendjének* is, még ha ez a vesztesek, a fogyatékos életképességük iránti rokonszenvet követeli is tőle, és (Nietzsche idézett összeesküvés-elméletével¹⁰² szöges ellentétben) csodálattal gondol e magatartás női képviselőire. Számos alakban foglalkoztatta bizonyos fokú életidegenség (viszolygás, tartózkodás) és valamilyen magasabb erkölcs alkati együttese. Az *Irgalom* Ágnese hasonló kettősségből indul el fejlődése útján az emberek elfogadása felé: kezdetben túlérzékenység párosul benne makacs etikai abszolútizmussal, s egy „már kényelmetlen szüzesség” bizonyos „vegylésre képtelen tökéletességgel”.¹⁰³ (Mindez nem állt messze alkotójától sem: Németh a maga művésszé válását is részben hasonló alkati együttthatókra vezette vissza.) Van némi hasonlóság aközött, hogy Nietzsche részben az érintéssel szembeni túlérzékenységből származtatta a jézusi szellemiséget, s Németh tervezett Jézus-regényének főszereplőjéből hiányzott egyfajta affinitás, ami miatt sorban elakadnak emberi kapcsolatai. A Jézus-regény párszavas vázlatából kitűnik, hogy itt csupán a problematika volna nietzschei, az értékelő nézőpont éppen ellentétes; jellemző szóválasztás: főhősének nem az emberi élethez hiányzott volna az affinitása, hanem az emberi „őrültséghez”, a Jézus szempontjából, de egyúttal a narrátor által is őrültségnek látott nyers, dúlól, köznapi és átszellemítetlen életvilághoz. Németh értékrendjére nézvést sokat-

¹⁰¹ FOUCAULT, Michel: *Nietzsche, la généalogie, l'histoire*. In: *Hommage à Jean Hyppolite*. Paris, 1971., 145–172. Vö. Mahon, Michael: *Foucault's Nietzschean Genealogy: Truth, Power, and the Subject*. Albany, 1992., 81–127.

¹⁰² NIETZSCHE, Friedrich: *Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre*. Nietzsche, 1997., III., 707–708.

¹⁰³ IMRE László: *Gondolatok az Irgalom értelmezéséhez*. Tiszatáj, XXX. évf., 1976., 5. sz., 89.

mondó hasonlóságot fedezhetünk föl a tervezett Jézus-regény szinopszisa szerint eredeztetett jézusi küldetésstudat és az *Irgalom* Ágnesének fejlődéstörténete között. A fiatal lány nem tudta és nem akarta elszánni magát arra, hogy a biológiailag rátermettebb, eredetileg őt is jobban vonzó győztes-típusnak adja oda magát, hanem éppen annak diadalmas göggyével (és a maga vonzalmával) szemben kiküzdött elégtételként hajolt le inkább a fizikailag fogyatékoshoz, azt emelve magához az egész emberiség istápolásának (orvosi pályaválasztásán túli) nagy, az utolsó bekezdésben már-már jézusi gesztusával. Nietzsche szerint is *ressentiment*-ből születik a kereszténység szelleme,¹⁰⁴ csak hogy Németh szemében ez a származtatás nem fosztja meg hitelétől az együttérzést vagy megszánnást. Az irgalom nála pozitív értelemben válik regénycímmé, szinonimáit értekező prózájában sem szokta nietzschei értelemben, ironikusan vagy elítélően használni, arra viszont találunk példát, hogy egy (publikált) levelében a jézusi hit részének nevezte. Egy lektorának jellemezvén a *Nagy család* (1962–1964) egyik szereplőjét, Klára nővért, akivel „az egyházi kötöttségeiből kifejtett vallásos érzést, annak invariáns lényegét: a nem ragaszkodást” akarta képviseltetni a drámában, az utóbbi (szerinte egyszerre keresztény és buddhista) fogalomhoz ilyen magyarázatot fűzött: „Az igazi hívő – (ezt Jézus és Gandhi is így érezte) – az, aki szívét Istenbe akasztva, nem ragaszkodik többé a világhoz; érintkezése vele szolgálat s irgalom, de e szolgálat közben csak látszólag kötődik; egyetlen nagy kötöttsége ezalatt is őrzi szíve világtól oldottságát.”¹⁰⁵ Aki így nyilatkozik egy eszményről, az nem szokott gúnyolódni rajta. Ha egyáltalán beszélhetünk egy író műbeli, azaz közvetett állásfoglalásáról, akkor Németh (szándéka szerint is) pártjára állt annak az értékrendnek, amelyet Nietzsche megvetett.

Mindig vonzódott az irgalom értékrendjéhez, s a második világháború hatása megpecsételte elkötelezettségét. Kicsit ké-

¹⁰⁴ NIETZSCHE, Friedrich: *Ecce homo. Wie man wird, was man ist*, Nietzsche, 1997., II., 1143., közvetetebben ugyanitt 1077–1078. Vö. GOEDERT, Georges: *Nietzsche critique des valeurs chrétiennes. Souffrance et compassion*. Paris, 1977., 258–318.

¹⁰⁵ Németh, 1972., 685–686.

sőbbről (1954) perdöntő közvetlen adatunk van rá, hogy tudatosan és polémikusan átértékelte a nietzschei (keresztényellenes) értékeket, mégpedig ugyanannak az esszének (*Az Ószövetség olvasása közben*) a vége felé, amelynek elején a Jézus-regény fő témáját vázolta. S bár nem nevezi meg, hogy Nietzsche melyik művével vitatkozik, elég szorososan parafrázeál ahhoz, hogy a jellegzetesen nietzschei motívum általa olvasott lelőhelyét pontosan azonosíthassuk. „Nietzsche azt mondta, hogy az Újszövetség csak finomkodó, rokokó utóhang az Ószövetség hatalmas tömbjéhez. Ez azonban egy olyan kor szava, amelyben a kegyetlenség már-már eltűnt a világból, s így szinte csábítóvá lett, és olyan szervezeté, amely az erőt abban isteníti, amire maga nem volna képes.”¹⁰⁶ A Biblia két részének e szembeállítását a *Túl jön és rosszon* 52. részében találhatók, ahol a zsidó Ószövetség a páratlan nagystílűség, az Újszövetség viszont a finomkodó kislelkűség és a mindenestül rokokó ízlés („*eine Art Rokoko des Geschmacks in jedem Betrachte*”) szinonimája lett, Bibliává való egybekötésük pedig Európa szellemi bűne.¹⁰⁷ Ezzel szemben Németh főként borzalmas tetteket és még borzalmasabb erkölcsi normakészletet lát az Ószövetségben, melynek vad és rettenetes, bűnökben tobzódó szokásvilágát szerinte két nagy hatás szelídítette az utóbbi kétezer évben: a kereszténység és a természettudomány. Az előbbi arra tanította az emberiséget, hogy „a világból nem a bosszúszomjas erők, hanem egy szerető mennyei atya néz ránk, aki egyetlen fiát adta, hogy megváltson bennünket, embertársainkban, zsidóban, pogányban pedig megmutatta a felebarátot, aki éppoly esendő s üdvre termelt, mint mi, tehát szeretnünk kell”. A természettudomány ugyanezt a két tanítást „fejlesztette tovább” a maga módján: egyrészt „démontalanította” a világot, megmutatva, hogy nincs miért félnünk tőle, másrészt antropológiai tapasztalata révén beláthatóvá tette, hogy az eltérő külszín alatt a másik is ugyanolyan ember, mint mi, s ezzel racionális alapot adott a felebaráti sze-

¹⁰⁶ NÉMETHII László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 79.

¹⁰⁷ NIETZSCHE, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. Nietzsche, 1997., II., 614–615.

retet jézusi parancsának. „A kérdés most ez: nem szűri-e le, mint Nietzsche hitte, ez a kettős szűrés a forró habbal együtt az erőt is. [...] Más szóval: nem az Ószövetségben megismert emberi élet-e az igazi, úgyhogy valahányszor az élet megújul, nem mindig ennek kell-e feltörnie, mint a vad alany nedveinek a korccsá oltott fából?” Ezt a nietzschei kérdést Németh szerint már csak azért is komolyan kell venni, mert több fontos jelenség látszik igazolni: maga a kereszténység is, mely a hellenisztikus civilizáció alkonyán jelenik meg, sok tünetét hordozza „a történelembe fáradásnak”, s ha a későbbi korok barbár népei a kereszténységet fölveve értenek is hozzá, hogy „a forró vért és a fáradt tanokat erkölcs és vadság egészséges öntvényiben egyesítsék”, a kereszténységet igazán komolyan vevő lélek számlamasan alulmarad az életrevalók tülekedésében, s nem véletlen, hogy az új osztályok által még némileg felpezsdített XIX. század után éppen a Nyugat, amelyet a kereszténység és a természettudomány leginkább átjárt, nem tud helyállni többé magáért, s „petyhüdségének” számos tünetével hanyatlásnak indul. Mindez azonban Németh végkövetkeztetése szerint csak Nietzsche enerválódó korában lehetett üdvös figyelmeztetés, a XX. század közepén, a kegyetlenség évtizedei után jó érzésű ember nem tagadhatja meg a keresztény és a természettudományos erkölcs mérséklő elveit, s a feladat már ismét az, „hogy a világ nyers erőinek a szelídség s belátás zabláit szájába vessük”.¹⁰⁸ Itt már csak egy hangot hallunk, Németh Lászlót, az *Irgalom* majdani szerzőjét. Jézust valamilyen értelemben Nietzsche is eredeztethette volna a zsidó nép alkati betegségéből, ezt a célkitűzést azonban már semmiképp sem érezte volna magáénak. Ha a két évtizeddel korábbi parafrázis-mondatot innen visszatekintve értelmezzük, nehéz elhessegetni a bizonyíthatatlan gyanút, hogy zárójeles közbevetése öntudatlanul már akkor is Nietzsche kísértő árnyával viaskodott.

¹⁰⁸ NÉMETHI László: *Az Ószövetség olvasása közben*. Németh, 1975., 79–82.

Domokos Mátyás
„MI (NEM) LETT VOLNA, HA...”

Németh László és a Méhes Zoltán-i
sorsválasztás: az öngyilkosság

Aki az utolsó tizenöt-husz évről képet akar kapni: olvassa el az *Égető Esztert*; legalább ötvenszer voltam olyan állapotban, mint Méhes Zoltán abban a regényben.

(Németh László: *A kísérletező ember.*
Levelek a hipertóniáról)

1.

A történelem tudós értelmezői szerint aligha van haszontalább kísérlet, mint amikor valaki a „mi lett volna, ha...” kérdésnek a lámpásával igyekszik átvilágítani a múlt szövetét, hiszen a megtörtént eseményekben mindig és szükségképpen csak egyetlen lehetőség valósul meg, minden egyéb pedig legfeljebb színes képzeletről tanúskodó, de teljességgel hiábavaló, mert tényekkel igazolhatatlan feltételezés. Az emberi sors azonban talán mégsem annyira determinált, mint a tények fanatikusai hiszik, sőt. Akik személyesen megélt történelmi tapasztalataik nyomására hajlanak arra a történelemtudományi végkövetkeztetésre, hogy az emberiségnek igazában véve „nincsen történelme, csak korlátlan számú történet létezik, amely az emberi élet minden lehetséges aspektusát érinti” (Karl Popper: *A történelemtudomány és a történelem értelme*, 1962), de egyúttal arról is meg vannak győződve, hogy ez a kiábrándítóan tetsző felismerés nem menthet föl senkit annak az erkölcsi imperatívusza alól, hogy tetteivel és döntéseivel megpróbáljon emberhez méltó értelmet adni a tények és az események káoszának, mert éppen Németh Lászlóval együtt vallják azt is, hogy „az erkölcsi harcnak a legmostohább körülmények között is van értelme, méltó-

sága” (*Levél Jancsó Ildikóhoz*, Sajkod, 1968. július 28.), azok minden bizonnyal nagyobb érzékenységgel és megértéssel mérlegelik majd a „mi lett volna, ha?” s nyomában a „mi nem lett volna?” látszólag történetietlen kérdésének erkölcsi vonatkozásait, mint a pozitivistá vagy a hegelianus és a marxista szemüveget viselő történetmagyarázók. – Olyan esetekről nem is beszélve, amikor e két, egymással korrelatív viszonyban álló feltételezésnek nemcsak az erkölcsi, de a gyakorlati következményei is kétségbevonhatatlanul kimutathatók – magában a megélt személyes történelemben, még hozzá laboratóriumi tisztasággal.

Németh László életének és művének a példája szolgált ilyen kétségbevonhatatlan tanulságokat, amelyeket eddig – talán azért, mert olyan nyilvánvalóak, s nemcsak Németh László írói sorsát jellemző jelentést hordoznak – tudtommal nem gondoltunk végig minden vonatkozásában. Mintha nem akaródznánk szembe-sülni ezzel a Németh László második világháború utáni emberi és írói sorsában rejlő és általánosítható érvényű jelentéssel.

2.

Írók, kritikusok, irodalomtörténészek, de talán még az érdeklődőbb olvasóközönség körében is köztudott(?), hogy Németh László, „rémlátó képzelete” készítésére, 1944. március 19-től kezdve, éveken át állandóan mérget hordott magával. Vagy ha nem volt, legalább zseletpengét, a cipőjébe rejtve. „Megfeleztük Lászlóval a zselet / s bedugtuk a cipőnkbe. Ha »lefognak«, / lesz egy bosszúnk még: megölni – magunkat! / Az asszonyok nevettek.” Így örökítette meg ezt a szándékot az *Egy év* egyik négysorosában (*Férfiak és nők*) nemzedéktársa és barátja, Illyés Gyula, akivel egy ideig közösen éltek át Buda ostromának viszontagságait. Ez a „történelmi háttere” annak a levélnek, amelyet Németh László Békésről írt Illyés Gyulának (1945. augusztus 16-án): „Az életem ugyanúgy folyt március óta, mint az együtt töltött hetekben tavaly, ugyanazzal a skatulyával a zsebemben.” (A mérget tartalmazó skatulyára céloz.)

S köztudomású (lehetne) az is, hogy Németh László üldözteségi pszichózisát olyan *tények* – állandó inzultusok és brutális fenyegetések – sorozata táplálta, amelyeknek a valóságát, „tényszerűségét” a tények kultuszának megbüvöltjei se igen vonhatják kétségbe (legfeljebb nagyvonalúan engedik feledésbe merülni), s amelyek alapján az idézett levélrészlet címzettje: Illyés Gyula teljes joggal mondhatta nemzedéktársa lelki habitusával szorosan összefonódó írói-emberi sorsa jellemzésére, hogy „olyan üldözteségi mániás ő, akit történetesen csakugyan üldöznek”.

A nyilas hatalomátvétel, majd Buda ostromának átvészélése után az élet Németh László számára szinte kiapadhatatlan bőséggel szállította az író helyzetét jellegzetes illyési fekete humorral kifejező elmés mondás igazolását. – Az első inzultus, amely könnyen jóvátehetetlen tragédiába torkollhatott volna, Békésen érte az író, ahová az otthontalanná válás (a Törökvérszi úti ház az ostrom alatt súlyosan megrongálódott) és a nélkülözések miatt Püski Sándor javaslatára kerültek el, több napig tartó, viszontagságos utazás után. Alighogy megérkeztek, Németh Lászlót Féja Gézával együtt, mint az oroszellenes röpcédulákat gyártó helybeli gimnazisták feltételezett felbujtóit, bevitték a rendőrségre, ahol a fal felé fordulva kellett várakozniuk sorsukra. „Engem Féja mellé állítottak – olvasható a *Magam helyett* című önéletrajzi írás vonatkozó részében –; Féja télkabátban volt, a feje lehorgasztva, s a felső ajka, mintha megnyúlt volna, egész sajtóságon rángatózott... Engem a legjobban az a katona nyugtalanított, aki a szomszéd szobából, ahol a kihallgatások folytak, ki-be járt s fegyver is volt nála. Ezek a fal felé fordított emberek s az ő pisztolya a sokat emlegetett tarkólövetést juttatták eszembe. A diákok végül is a hadijog idején lázítottak, minket pedig egy kalap alá vettek velük. *A kezem ott volt a zsebemben a mérgen...*” (Kiemelés tőlem – D. M.) – Persze a valóságos kép koloritjának legalább ennyire lényeges színe az is, amit más helyütt és más vonatkozásban maga Németh László saját élethelyzetének önironikus jellemzése céljából „megint valami magyar dolog”-nak nevez; ebben az esetben az a körülmény, hogy amikor átkísérik a másik helyiségbe, kihallgatója, „Ligeti elvtárs”, sűrű bocsánatkérések közepette helyet kínál,

és mint tájékozott Németh László-olvasó, diskurálni kezd vele, majd elengedi.

Ugyanakkor az éppen Békésen tartózkodó parasztpárti belügyminiszter, Erdei Ferenc, akivel Németh László, vitáik ellenére is egy táborba tartozónak hitte magát, Püski Sándor kérésére sem hajlandó népi író társát fölkeresni, hogy megnyugtassa, ellenkezőleg: közli Püskivel, hogy csak abban az esetben hajlandó őt megbízni a parasztpárt sajtóirodájának a vezetésével, ha megtagadja Németh Lászlót, amit Püski visszautasított... Hát, így kerek a magyar világ. S itt kell megemlítenünk Németh László üldöztetési mániájának egyik állandó összetevőjét: azt a gyanúját, hogy az eszméivel, legfőképpen pedig azzal a törekvésével, hogy a gyarmati sorba süllyesztett magyarságból európai nemzetet csináljon, azért marad mindig magára, mert következetesen azok árulják el, akikkel színleg egy táborba tartozik. „Mindig tudtam, hogy az ellenünk folyó hajszának az írók az igazi kavarói. Csak alibit is igyekeznek bizonyítani közben.” (*Levél Sárközi Mártának Hódmezővásárhelyről*, 1946. június 8.) S ezért esett olyan jól neki, hogy a magas közéleti polcra emelkedett Veres Péter, ekkoriban a Nemzeti Parasztpárt és az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke, akinek az „erős, bizakodó alakja körül kell Új-Magyarország három osztályának: értelmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összeforrnia” (írta róla már 1942-ben), a letartóztatást követő nap estéjén bekopogtatott a Nyeste-porta ablakán az íróhoz. A minimális emberi-írói szolidaritást sem vállaló Erdei magatartásának emberi gyengeségből fakadó indítékait bizonyára Németh László is sejtette, ámde keserű tapasztalatait könnyen általánosító ajzottsága nemcsak Erdeiben vagy Darvas Józsefben látott „árulót”; olykor azok is a „hűtlenség” gyanújába keveredtek Németh szemében, akik tetteikkel is a legközelebb álltak mellette az 1945 tavaszát követő esztendőkből, mint például Illyés Gyula. Ez az összeférhetetlennek látszó lelki reakció sors és alkat egymást erősítő hatásának volt a következménye, és Németh László sötét kétségbeesésre hajló helyzetérzékelésének az okozója.

Az a groteszk szindróma, amit Németh László hol „valami magyar dolognak”, hol pedig „sajátos magyar idétlenségnek” mond, olyannyira végigkíséri aztán az egynapos békési letartóztatásra következő hónapok, esztendőök történetét, hogy egy Marslakónak könnyen Lucifer szavai juthatnának az eszébe a konstantinápolyi színből – „Tragédiának nézed? nézd legott / komédiának, s mulattatni fog” –, már amennyiben arról a bizonyos méregskatulyáról is meg tudna feledkezni ez a feltételezett űrbeli jövevény. – 1945 áprilisától 1950 februárjáig, Horváth Mártonnak az MDP politikai akadémiaja keretében a Zeneakadémián megtartott előadásáig, amelyben az *Iszonyt* „pornográf” műnek, az *Égető Eszter Válaszban* megjelent fejezeteit pedig „nyugati családragény-utánzatnak” nevezte, a szerzőről pedig sommásan megállapította, hogy „ellenségnek minden bizonnyal jelentékenyebb, mint írónak”; a Németh Lászlóra zúdított szakadatlan hírlapírói, kritikai, ideológiai gépfegyvertűzben és annak következményeiben a vészjósló, nemegyszer halálos (és a „meghívott halál” gondolatát felidéző) fenyegetés gyakorta keveredik olyan groteszk elemekkel, amelyeknek az együttesét semmiféle történelemfilozófiai logikával nem lehet értelmezni, erre legfeljebb az elmúlt idők tapasztalatait elevenen(?) megőrző emlékezet képes. Amikor „a fürtelem beözönlött a lét szívéig” és „szikáran fut a gögös babona / egy világ őszében elüszkösödve / tolla ver az idegen hűsü ködbe / mely néki baljós változás hona”, egyszóval: a „százféle téboly” (valamennyi idézet Weöres Sándor verseiből való) ma már hihetetlennek tetsző, irracionális képeire és epizódjaira fél évszázad múltán visszatekintő múltértelmezőnek azonban arra is lehetősége van, hogy egy kortárs koronatanú, Illyés Gyula visszaemlékezéseiből idézze az egykori tényállást: „Májustól kezdve, [1945 májusa – D. M.], azt hiszem, nem volt hét, de talán nap sem, hogy a Szociáldemokrata Párt, a Polgári Radikális Párt és a Kisgazdapárt lapjai ne közöltek volna támadó cikket Szabó Lőrinc, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi, Féja ellen. Állandóan a háborús bűnösök listáján, kirívó helyen szerepeltették őket. Nevük bárhol merült föl, nyílt rögtön a támadó pergőtűz. Nemcsak a

magyar irodalomból való kivetésük lett követelmény. Hanem a cikkek, felszólalások szerint az egész szellemi életből. Jó egy párszor leíratott, hogy reájuk, népbíróság elé kerülve, kivételesen szigorú ítéletet kell kiszabni. Ez odáig ment, hogy a Népszava például közölt olyan cikket is, amely népbíróságot sürgett még az ellen is, aki ezeket bármilyen módon pártolni vagy menteni igyekszik. Ez igen durván személyemre vonatkozott.” (In: *A háborúnak vége lett.* Kabdebó Lóránt interjúja, 1983.)

Jómagam a különböző, rendelkezésre álló, de valószínűleg nem teljes bibliográfiák alapján legalább harminc emlékezetes sajtótámadást számoltam össze, amely Németh Lászlót (gyakorta másokkal együtt) érte. Nemegyszer minősíthetetlen, útszéli hangú cikkekről van szó, amelyek kapcsán az író védelmére kelt Zelk Zoltán rezignáltan megállapította: „Írónak író a farkasa – ezekkel a szavakkal kezdődött a Magyar Csillag egyik, évekket ezelőlt megjelent tanulmánya. Az írók torkára leső ordasok azóta talán még jobban elszaporodtak, csak óvatosan belebújnak a demokratikus világszemlélet báránybőrébe.” (*Szabadság*, 1946. március 29.) – Ennek a hisztériáktól fűtött, habzó szájú kommandónak a karmesterei: a *Népszavában* Horváth Zoltán, a *Haladásban* Antal Gábor, Bóka László, Faragó László, Rónai Mihály András, Kósa János és Zsolt Béla voltak; a *Kis Újságban* Gogolák Lajos, a *Valóságban* a szerkesztő, a Rádióban Schöpflin Gyula. A *Társadalmi Szemlében*, az első hazai koncepció per, a Magyar Közösség összeesküvése kapcsán 1947 februárjában *Az összeesküvők politikája és a harmadik út ideológiája* címmel Erdei Ferenc írt Németh Lászlót is keményen felelőssé tevő tanulmányt; a *Szabad Szóban*, valamivel korábban, Darvas József jelentetett meg egy denunció cikket, amit Németh László a következőképpen élt meg: „1947. január 10. – Darvas József denunció cikke a Szabad Szóban. Ez aztán igazán lélekharang!... Csodák sorozata, hogy csak most következett be... *El vagyok készülve rá, hogy testemet dobjam macchiavellizmusuk elé.*” (Kiemelés tőlem – D. M.) – Ez a feljegyzés, naplójegyzetféle egyébként évtizedekkel később, a hódmezővásárhelyi gimnáziumi tanári könyvtár egyik könyvéből került elő, amelyet a kölcsönzési lapok tanúsága szerint Németh László olvasott. Lezárt, felbontatlan borítékban, az író kézírásával: „Ezt a borítékot 1947.

január 19-én adtam át Rácz Miklósnak [akkoriban az iskola igazgatója – D. M.], hogy ha komolyabb dolog történnék velem, törje föl, másolja le, s a tartalmát juttassa el Illyés Gyulának.” De nem adta oda a levelet a címzettnek, csak belerejtette egy könyvbe. (A feljegyzést a szükséges magyarázatokkal együtt, *Mélyponton* címmel Földesi Ferenc adta közre, a *Tiszatáj* 1997. novemberi számában.)

4.

A tragédia és komédia elemeinek alpári taktikai zsenialitásra valló kevergetését a Magyar Kommunista Párt szó-csőszei mutatták be, a titkos egyetértésükkel készült bírálatok és alvilági politikai céljaikat szolgáló, koholt összeesküvések fenyegető következményeivel szemben időről időre színleg megvédték az írókat. A kommunista mozgalmak és praktikák vaskövetkezeteségű pálfordulásainak a sajátos bolsevik etikáját az írók világában természetesen a Moszkvát járt s a mozgalommal ifjúkorában közlelő Illyés Gyula ismerte a legpontosabban. Ő aztán igazán jól tudta, hogy az (ál)koalíciós színjáték ellenére kinek a kezében van a demokratikus törvényesség „vasökle”, a mindenható politikai rendőrség. De ugyanilyen jól tudta azt is, hogy ha ő, aki életútja és munkássága következtében a „magyar Gorkij” helyzetébe került a korabeli kommunista pártarisztokrácia szemében, s olyan kényes kérdéstről, mint az írói felelősség, cikket ír a *Szabad Szónak*, akkor az írás megjelenéséről nem a lap szerkesztői, még csak nem is a lap gazdái, a Parasztpárt vezetői fogják kimondani a végső szót. Illyés Gyula nyilván ennek tudatában vetette papírra *A felelősség tudatában* című cikkét, amelynek akkori sorsáról a következő feljegyzés található a költő *Naplójegyzeteiben*: „1945. május 9. Este Rákosi, Gerő, Révai. A cikkem sokat ártana külpolitikailag, azt lehetne kiolvasni belőle, itt ölik, üldözik az értéket. Hát nem? Ők nem! Akkor máris elértem a célokat, nem ragaszkodom a közléshez. Tehát: se Szabónak, sem Némethnek nem eshet baja. Tamásinak, Kodolányinak, Féjának sem (utóbbiak ők mondták). De egyelőre ne írjanak, gusztustalan lenne az »átállásuk« ilyen hirtelen. Máso-

dik: írókat nem igazolnak, maguk az írók döntsék el, hogy kit akarnak rövidebb-hosszabb ideig kirekeszteni maguk közül. Szabó? Németh? S a megélhetés? Rákosi: »Arról valahogy gondoskodni kell.«»

Illyés cikkének, amely keletkezése után csak jó negyedszázaddal később jelenhetett meg nyomtatásban, de akkor sem teljes terjedelmében (*Hajszálgvökerek*, 1971) a Rákosiék által leginkább kifogásolt része: „Lavoisier-t vérpadra küldte a francia forradalom. Aztán ugyanaz a réteg, amikor néhány buktatón át véglegesen uralomra került – szobrot emelt neki... kora legnagyobb tudósa volt; nemcsak vesztesége, de röstellnivalója is a forradalomnak, hogy olyan korán és úgy kellett elpusztulnia. De nem is ez a legjobb példa. Chénier, a költő is vérpadon halt meg. Róla nemcsak az derült ki, hogy kora legnagyobb francia költője volt, hanem az is, hogy lényegében – forradalmár volt; a legnehezebb időben, a kezdetben az élen harcolt; s ami később látszólag különútra vezette, azt ma legfeljebb személyes ügynek neveznénk. S a legsúlyosabb: mint költő is forradalmár volt, forradalmi merészséggel újított.»

Azért érdemes Lavoisier, s főleg Chénier tragikus sorsát Illyés megjelenítésében megidézni, mert gyaníthatóan erre válaszolt huszonvalahány évvel Illyés cikkének *megjelenése előtt* Lukács György (*Szabad vagy irányított művészet?* 1947), amikor azt fejtegette, hogy „a nagy francia forradalom jogosan végezte ki André Chéniert. És ezt kell tennie minden harcos demokratának ma is. De ez a forradalmi kötelesség nem hat vissza a múlt értékelésére, és az irodalomtörténet tudományos feldolgozására.” (Az „előbb kivégezni, aztán rehabilitálni” metodikájának az ideológiája, amelyet olyan nagy mértékben ültetett át aztán forradalmi gyakorlatába Magyarországon is a Kommunisták Pártja, itt nyer először megfogalmazást a kiváló filozófus révén, aki élete alkonyán mi mással is foglalkozott volna, ha nem egy marxista etika megalapozásával...) – Másrészt: ugyanazok, akik Illyés naplójegyzete szerint egy bizalmas tanácskozáson azt hangoztatják, hogy az inkriminált írók egyelőre ne írjanak, a nagy nyilvánosság előtt, mint 1947. február 10-én, a Zeneakadémián tartott előadásán Révai József, azt vetik legnagyobb bűneként Németh szemére, hogy „a felszabadulás után nem szólalt meg”.

(Ezzel szemben áll „Belgrád bevétele”, vagyis: a „hallgató bűnös” a felszabadulás után megírta *A tanügy rendezését*, a *Széchenyi*-drámát, az *Eklézsia-megkövetést*, befejezte az *Iszonyt*, megírta és Hódmezővásárhelyen, a *Délsziget*ben megjelentette az *Erzsébet-napot*, a *Puszták Népében* pedig a *Pusztuló magyarokat* (azokban a helyi folyóiratokban, amelyeket a *Valóság* cikkírója „eszmei szempontból” oly vehemensen lámadott), s jó néhány esszét a *Válasz* hasábjain.

A magyar tragikomédia teljes szinképéhez azonban hozzátartozik, hogy miközben különböző, háborús bűnösöket felsoroló listákat forgalmaztak a napisajtóban, amelyeknek a tényében Németh László nemcsak alkatából következően érzékelhette a fenyegetést, az írók igazolóbizottsága már 1945-ben „megállapította, hogy a háborús bűnösökről megjelent kimutatások mind ez ideig semmilyen hivatalos helyről megerősítést nem nyertek, a kimutatások a *Magyar Közlöny*ben meg nem jelentek, a kormány az igazolásokról szóló rendeleteiben ilyen, s esetleg később elkészülő kimutatásokról, s az ezekkel kapcsolatos eljárási módokról említést nem tesz, így a jelenleg közkézen forgó kimutatások csak magánértesüléseknek tekinthetők, és a bizottság munkáját nem befolyásolhatják”. (In: Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 1990., Magvető, Bp.). Ezek a hivatalosan nem létező listák mégis roppant veszedelmesek voltak, hiszen „összeolvadtak a hivatalos névsorral – emlékezik vissza Illyés Gyula –: a veszély az volt, ha egy lap valakiről azt írta, hogy háborús bűnös vagy fasiszta, azt bármely rendőrkapitányság letartóztathatta, és bizony akkor már az illető léte életveszélybe is kerülhetett: nem lehetett tudni, mi történik vele.” – Költői túlzás? A szervezett spontán népílételek farsangjának az idején? A kommunista rendőrség által rendezett 1945-ös gyömrői vérfürdő napjaiban, amelynek egy másik erkölcsfilozófus: gróf Révay József, *Az erkölcs dialektikájának* a szerzője is ártatlan áldozata volt? (A letartóztatott tömeggyilkos rendőröket Rákosi Mátyás utasítására Erdei Ferenc belügyminiszter szabadon engedte; kilétüket s a rémtett körülményeit máig jótékony homály fedi...)

A pusztai fenyegetés az érzékeny idegzettel és „rémlátó képzelettel” megáldott/megvert művész értelmiségiekkel szemben

tartósabb megfélemlítés és alaposabban roncsoló fegyver, mint a tényleges valóra váltása; ez a felismerés, amely a szovjet éle-
tet minden pillanatában átítatta, bizonyára nem volt idegen a
moszkovita magyar pártvezetőségtől, amely emigrációs éveit, hol
ideiglenesen szabadlábbon, hol pedig börtönökben töltötte, s en-
nek az importjában találta meg a hatalomgyakorlás leghatéko-
nyabb eszközét. Ez a cinikus módon színjátzó kettősség hatá-
rozta meg, ellentétben a *Haladás* vagy a *Népszava* körének gát-
lástanul gyűlölködő acsargásaival, az úgynevezett kommunista
kritika jellegét, amelyek mindig és kiszámítottan „késekkel tele”
írások voltak. A kifejezés Németh Lászlótól ered: 1946. október
12-én, Hódmezővásárhelyen kelt és Illyés Gyulának írt levelé-
ben jellemzi ily módon Király Istvánnak (a Németh László Tár-
saság majdani elnökének) a *Valóság*-beli tanulmányát, amely
Németh Lászlót, mint „az ellenforradalmi Magyarország egyik
rétegének az íróját” jellemzi, aki „nem tudja megoldani saját
léte problémáját, amely csupán a jeles úrifíú problémája, s amely
emberi elégtelensége miatt elintézhetetlen”; továbbá hogy „Né-
meth László alkotóereje emberi meg-nem-felelése következté-
ben eddig nem fejtett ki a maga teljességében”, ezért „az elsik-
kadó írói pályák egyik példájává válhat az övé”, mert „írni annyi,
mint ítélőszéket tartani önmagunk felett, ahol erre erőtlén a
művész, s nem mer tudatosan is szembenézni saját gyengéivel,
meghal az alkotó, előtérbe kerül a mindenre reflektáló ember: a
tanulmányíró, az ideológus”. (Sic! – Igaz, évtizedekkel később,
összegyűjtött tanulmányai kötetében ezeket a mondatokat tö-
rölte a főszerzőből a szerző, pontosabban: „megszüntette őrizte
meg” könyve jegyzetei közt. Király István látszólag „változó”
Németh László-képéről nemrégiben Vekérdi László jelentetett
meg remek elemzést, *Király István, Lukács György, Németh
László* címmel. *Tiszatáj*, 1997. november.)

Érdemes megemlíteni, hogy ugyanebből az „eszmei talajból”
sarjadt ki Lukács György *Izony*-kritikája is (*Valóság*, 1948. feb-
ruár), amelyben azt fejtegeti, hogy ez a regény „konok hallgatás
a magyar társadalom kérdéseiről... néma tiltakozás a demokrá-
cia ellen” és „világának teljes privatizálása révén... hallgatásá-
val hangosan beszél” (sic!). Szóról szóra ugyanez az ideológiai
dallammenet jellemzi a többi pártos/harcos kritikát is; az *Izony*

„a realizmus csalóka látszata csupán, s annak az emberi magatartásnak kifejezése és dicsőítése a privát-morálban, amely a közélet terén demokráciával, fasizmussal egyaránt ellenségesen áll szemben (Szigeti József. *Társadalmi Szemle*, 1948. április-május); „...igazi társadalmi regény, érdekes lélektani regény azért nem válik művéből, mert túlbeszéli olvasóját, agyonmagyarázza a tényeket, a valóság szemérmesebb, mint az író alkata. Nem lehet letenni a könyvet, mint ahogy az ember nem tudja megállni, hogy fájó fogát nyelvével ne nyomkodja.” (Bóka László. *Új Magyarország*, 1948. január 24.) – Nem tudni, ki kit utánoz, bár azért sejteni lehet.

De miért kellett Németh Lászlót felváltva hol hideg, hol forró vízbe mártogatni? Egyszerre lámadni, és ahogyan 1947 márciusában, a Révai József és Lukács György, illetőleg Illyés Gyula és Németh László között létrejött személyes találkozó során Lukács György mondta: „szövetséget ajánlani” annak az írónak, akiről ugyanő 1940-ben, Moszkvában az író „mélymagyar” és „hígmagyar” elméletének reakciós ellentmondásairól és „abszurd következményeiről” értekezett? (Lukács György: *Harc vagy kapituláció?*, 1940) S ugyan milyen eszmei és erkölcsi bázisról hangzott el ez a „szövetségi ajánlat” a „történelmi idealizmus – vagy a romantikus antikapitalizmus – fő ideológusának” – annak a pártnak a képviselőjében, amely axiomatikus fennsőbb-séggel hirdette magáról, hogy a világtörténelem első és egyetlen pártja, amelynek a politikája (a kulturális is) a történelmi materializmus rendíthetetlenül következetes és megalkuvást nem ismerő erkölcsi és eszmei gyökereiből táplálkozik? Vagy nem éppen Németh Lászlóról állapította meg a párthatározatokra emlékeztető nyelvezetű cikkében Lukács György, hogy „Németh László nem megdönteni akarja a magyar reakciót, hanem csak magasabb színvonalra emelni, »reformálni«, mint „a modern polgári gondolkodók haladásellenes polémiájának” egyik veszedelmes képviselője? (*Népi írók a mérlegen*, 1946.) S éppen ezzel a „Horthy-rendszer reakciós imperializmusának tetszetős ideológiát adó íróval” kívántak szövetségre lépni az MKP vezető ideológusai a koalíciós években, a „magyar reakció” és a „Horthy-fasizmus maradványai” ellen élesedő politikai-társadalmi – és rendőri – harc idején? Vagy nem éppen Lukács György nyi-

latkoztatta ki 1946 nyarán, a magyar írók debreceni találkozásán, *A magyar irodalom egysége* című előadásában, hogy „minden valódi elvi szolidaritásnak az alapja: mélyreható politikai, társadalmi, világnézeti közösség”? S miért éppen Németh László esetében kellett ettől eltekinteni, akit a „fordulat éve”, Magyarán: a hatalom diktatórikus megragadása után ugyanennek a pártnak egy másik vezérszócsové, Horváth Márton bélyegzett meg, mint „fő ellenséget”? (Amivel tulajdonképpen csak azt a vonulatot koronázta meg, amelynek az alapjait a koholt perek gyártó politikai rendőrség megrendelésére dolgozó bértollnokok cikkei rakták le.)

A hamiskártyákat keverő politikai gesztus igazi magyarázata – egy cinkelt „népfrontpolitika” hipnotizáló szándéka, amely a valóságban, a kommunista politika történelmi gyakorlatában a hírhedt „szalámitaktikával” volt egyértelmű. Az írók, művészek kezelésének pragmatikus elvtelenségéhez pedig a „minőség- és tehetségisztelet” hangoztatása jelentette az ideológiai fügefalevelet; mint ahogy Lukács György is ezzel igyekezett bolsevik Cipollaként hipnotizálni 1946 nyarán Debrecenben az íróvilágot: „Vitán felül áll – jelentette ki –, hogy Németh László tehetséges író. Senkinek sincs joga arra, hogy írói megszólalása elé akadályokat gördítsen. Mi, kommunisták tesszük ezt a legkevésbé. [Bizonyára néhai Osvát Ernő csontkeze gördített nem sokkal később áthághatatlan akadályokat az *Égető Eszter* kiadása és a *Galilei* bemutatása elé... – D. M.] Ha elvtársam és barátom, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója darabot kért Németh Lászlótól, úgy ez a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogyan viszonyulunk mi Németh László író megszólalásához.” (A „viszonyulás” históriája azzal teljes, hogy Németh László a *Széchenyi* kéziratát juttatta el Majorhoz; be is mutatták, kerek tíz esztendővel később a Madách kamaraszínházában, 1957 májusában, hogy néhány előadás után az utódpárt, az MSZMP illetékesei parancsolják le a színpadról.)

Ma már könnyen megállapítható, hogy a Németh Lászlóra zúdított támadások és szövetségi ajánlatok kiváltó oka tulajdonképpen ugyanaz volt; az író jelentőségének a súlyából következett. A marxista egzisztenciák technikusai előtt nem volt titok, hogy Németh Lászlónak tekintélye és jelentős tábora van a

párt diktatúra alá begyűrendő magyar társadalom széles rétegeiben. Félreérthetetlenül kinyilvánította ezt már 1945. május 18-án, a *Szabad Szóban* közreadott írásában maga Révai József is, amikor a Darvas Józsefnek *Új szellemi frontot!* című cikke (*Szabad Nép*, 1945. május 13.) által gerjesztett vitában leszögezte: „felesleges ma azon vitalkozni, hogy az értelmiség Szekfű Gyula vagy Németh László mögött álló része jelentősebb-e a magyar újjáépítés szempontjából. Nem számszerű arányok döntenek itt. Szükség van az értelmiség mindkét táborára.” De kijelentette ezt már 1944-ben, Moszkvában Lukács György is: „amit ez az író képvisel, annak komoly társadalmi gyökerei vannak”. (Lukács György: *Megosztottság vagy összefogás?*, 1944.)

De a „szövetség” felkínálása a kompromisszumkészségnek is próbaköve, s az MKP kulturális politikájának a gyakorlatában az a hátsó szándék is meghúzódik mögötte, hogy a „szövetséges” már a szövetségkötés pusztá tényével is kompromittálható és hívei szemében lejárátható. Hogy ez nem pusztá feltételezés, annak a jellemző bizonyítéka Németh László önéletrajzi feljegyzéseiben is rögzítődött: a beszélgetésnek „nem lett folytatása. Illyés említette, hogy Révai telefonált neki, nem írnék-e egy antiklerikális cikket, de ő az ötletet rossznak találta...” (Németh László: *Magam helyett. Vásárhelyi évek. Csicsikov kocsiján.*)

5.

A korabeli irodalompolitika „ki kit csap be” színjátékainak kacagtató elemeiből tragikus hangoltságú éntudata ellenére Németh László jóval többet érzékelt, mint hinnénk, de életösztone elsősorban azokra a nagyon is valóságos veszélyekre figyelt, amelyek nagymértékben hitelesíthetik a „mi lett volna, ha...” feltételezését Németh László életrajzát illetően, hogy tudniillik mi történt volna akkor, ha „rémlátó képzelete” sarkallására a valóságban is regényebeli alteregójának, Méhes Zoltánnak a sorsát választja. A rendelkezésre álló dokumentumok azt valószínűsítik, hogy a suicidium kétségbeesett gondolata 1946 januárjának a végén erősödött föl az íróban, amikor 1946. január 23-án a Rádióban Nagypál István néven Schöpflin Gyula tartott

Kútmérgezők címmel személyéről és munkásságáról előadást. Először csak hallomásból értesült erről a támadásról: „Ekkor hozzák egy nap a hírt, hogy a Rádióban valami előadás volt rólam. Ella utánajárt; beszélt olyannal, aki hallgatta, de nem volt szükség a tartalmára, elég volt a címe. *Kútmérgezők* címen kezdtek egy sorozatot; a Rádió új igazgatója, Schöpflin Aladár fia tartotta; s én voltam az egyes számú kútmérgező. A cím, s hogy a Rádióból kürtölik világgá, ahol a nagy publicitás miatt minden irodalmi kritika tilos volt, még a kedvező is: megmutatta, mit dolgoztak az ellenségeim, mialatt valami gyönyörű tárgyat próbáltam csinálni a diákok emlékezetében mulatságot keltő egészségtanból s propedeutikából. Néhány nap múlva Illyés utazott át megint Békésen Sarkadra. Most ő is más híreket hozott, mint ősszel; azt ajánlotta, engedjem el azt az előadást a fülem mellett, s egy nyilatkozatot tanácsolt, amelyben a régibb írásaimat visszavonom. Végre is nincs értelme, hogy az ember a múltját, mint valami púpot hurcolja maga után. De amikor én nem láttam be, hogy én a régi írásaimban tévedtem. Vagy ha egyben másban tévedtem is, akkor a hibaigazítás úgy lenne teljes, ha azt is elmondhatnám, amiben nem tévedtem.”

Pár nappal később, 1946. január 27-én, Békésről a következőket írja levélben Kristó Nagy Istvánnak: „Kedves Barátom, biztos hallottál a Kútmérgezés című előadásról: ezután nem lehetek többé tanár, egyáltalán semmi ebben az országban. Arra gondoltam, Püski Sándorral lemegyek elbúcsúzni, de nagy a hideg, oly szép volt az utolsó vásárhelyi esténk, s oly kínos most az emberek közt forgolódás. Levélben kérlek meg hát, hogy ami elintézhető, intézd el, s likvidáld a vásárhelyi fázós, de meleg hónapokat. – 1. Első, amit kérek, az, ami voltaképp lehúzott közéték: a három pirula. Erre most már nagy szükségem van, hogy nyugodtan várjam a jövőt. Az én fecskendőm s az mosdó is ott maradt: ezt a három-négy »aqua amigdalarum« labdacstól s valami erősebb altatót (Veronal, Solfonal, vagy ami még jobb) légy szíves egy kis csomagban ide ajánlott levélben elküldeni. Ígérem, hogy csak akkor használom fel (mármint a te ajándékodat), amikor más kitérő nincs. De be ne csapj! Állaton kipróbálom. Szerettem volna még néhány évet dolgozni: de egy

jó halál talán még a magyarságon is többet lendít, mint néhány közepes színdarab.”

A következő sok ugyanennek az esztendőnek a végén éri Németh Lászlót: 1946 decemberében megkezdődnek a Magyar Közösség ügyében a letartóztatások, s 1947. január 5-én a Belügyminisztérium hivatalos közleményben tudatja, hogy a szerveknek sikerült leleplezni egy köztársaság-ellenes összeesküvést. Véletlennek tekinthető-e, hogy ezzel párhuzamosan megsűrűsödnek a Németh László személyét, magatartását és nézeteit kipécéző sajtótámadások? Egy vicclap, a *Szabad Száj* nyitja a sort (nincsen ebben semmi csodálatos, hiszen az ÁVH nem egy humoristát adott a későbbiek folyamán is a hazai röhöggető iparnak...). Erről levélben számol be Illyés Gyulának, aki szintén érintett az ügyben, mint a *Válasz* főszerkesztője: „Hmvársárhely, 1946. október 12. – Kedves Gyula, a csütörtöki napom így folyt le. Dél előtt kihozzák óra után a nyolcadikban a Szabad Száj Montherlant-sürgönyét: magyarázzam meg nekik, mert nem értik. [Balogh páter távirata Montherlant álnéven Illyésnek: miért nem engem hoz a Válasz. Stop. Vagyok olyan fasiszta, mint Németh László. Stop. És sokkal jobb író. Stop.] Délben otthon a Valóság tanulmánya vár, késekkel tele. [Király István korábban már idézett tanulmánya – D. M.] [...] Az én bekapcsolódásom a rendszerbe csak nem akar sikerülni. S egyre kevésbé most már! Tavaly még Schöpflin se merte azt állítani rólam, hogy fasiszta voltam; ma az ismétlés meggyőző erejénél fogva már Balogh páter is meri. S most már én is belenyugszom: hogy Magyarországnak az a fontos, hogy bűnös, »meg nem felelt« ember legyenek, hát legyenek.”

A belügyminisztériumi közleményt követően, 1947. január 24-én a *Népszava* így ír: „Németh László szelleme lebeg a vizek és ama kiskaté szövege fölött, amelyben Szentiványi Domokos, ifj. Horthy Miklós kabinetirodájának a vezetője az összeesküvés ideológiáját összefoglalta.” (Azé a Németh Lászlóé, aki a két háború között a Horthy-rendszer társadalmi struktúrájának és szellemiségének egyik következetes bírálója volt, s akinek a *Magyarok Romániában* című, „hazaárulásnak” minősített útinaplója országos felháborodást váltott ki a hivatalos körökben, 1935-ben, s hadbírássággal is fenyegették érte íróját.) A *Kis*

Újság Mélymagyar és hígmagyar címmel támadja Németh Lászlót; Bóka László pedig a *Haladás* hasábjain megállapítja, hogy: „Németh áttörte azt a falat, ami a költő álmát elválasztotta a valóságtól: életében érte meg azt a dicsőséget, hogy akadt magyar politikai mozgalom, amely az ő kategóriáiban gondolkozott.” (Bóka László: *A megdicsőült író.*) – Mindhárom cikk egyazon napon, 1947. január 30-án látott napvilágot. Véletlen volna, vagy a katonapolitikai osztály és Péter Gábor karmesteri pálcájának az intését kell látnunk e különös egyidejűség mögött?

De hogy mindez milyen visszhangot vetett Németh László idegrendszerében, arról ő maga számol be a *Magam helyett* vásárhelyi fejezetében: „...a belügyminiszter, akkor még Rajk László, nyilatkozatot adott ki az összeesküvés céljairól; valamelyikük írt egy tanulmányt, abban állítólag a mélymagyarság szó is előfordult. Ez elég volt rá, hogy vérszomjas újságíró barátaim, köztük írók, a szemérmel elvetve vezércikkekben mint az összeesküvés szellemi vezérére, felelősére hívják föl rám a figyelmet... Az írás megint előtte járt az életnek, alig egy hónapja írtam meg a Széchenyit, s ugyanazokat a szorongásokat éltem át, amit ő a drámában. Vásárhelyen a sors hullámai ugyanúgy vettek körül, azzal a különbséggel, hogy én nem írtam Blicket, s a világon semmitől sem voltam olyan távol, mint hogy magyarokkal összeesküdjem. Hisz az én példám mutatja, hogy akárhogy elbújik, mindenki ismer valakit, mindenki tárgyalt valakivel, akinek a telefonszáma benn van valakinek a noteszában; az összeesküvés számai addig nyúlnak, ameddig követik. Védekezés énnekem egy volt: Kristónéra elég határozottan rászóltam, hogy most már jöjjön be velem a patikába, s ott egy gramm morfiomot mérettem ki vele, öt húsz centigrammos porban. Az egyik a nadrágom hajtókájából hullott ki s taposódott el – odakerült arra az esetre, ha meglepetésszerűen fognának el, mielőtt a többit bevehettem volna. A börtöntől s rémlátásaimtól csak egy menthetett meg: Széchenyinek voltak pisztolyai, nekem a zsebemben a halál.”

Tavasza még inkább megérlelődött benne a Földesi Ferenc által közzétett jegyzet gondolata: „Még messze vagyok Szókratész korától, de már érzem, hogy könnyebb a méregpoharat kiinni, mint az aljasságét.” – Közben ugyan Bibó István védel-

mére kell a *Válaszban*, amikor azt írta, hogy Németh Lászlót az összeesküvés „szellemi atyjának kikiáltani... körülbelül annyi joggal lehet, amennyivel Bergsont Auschwitzért lehetne felelőssé tenni” (*Összeesküvés és köztársasági évforduló, Válasz, 1947. február*); Révai József pedig a jellegzetes kommunista kétarcúság jegyében, ugyancsak februárban (19-én) az összeesküvés tanulságairól tartott előadásában a Zeneakadémián leszögezte, hogy „igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy Németh Lászlót éppúgy nem lehet felelőssé tenni Kiss vagy Valtay ténykedéséért, mint Bergsont, Heideggert vagy Stefan Georgét azért, ami Dachauban és Mauthausenben történt” – de! (a kommunista politikusoknál és ideológusoknál mindig van egy „de”, ami meglehetősen egyértelmű jelzése annak, hogy a fegyver azért „csőre van töltve”, s a védelem csak visszavonásig érvényes); „de van szellemi felelősség is – folytatta Révai –, nemcsak az felelős, aki vulgarizál, hanem az is, akit vulgarizálnak”. S végül, csattanóul ismét a folyton visszatérő szemrehányás, mit sem törődve a valóságos tényekkel: „Németh László nem azért felelős elsősorban, hogy mit hirdetett 1944 előtt, hanem azért, hogy a felszabadulás után nem írt semmit.”

6.

Az öngyilkosság gondolatához az utolsó cseppet, vagy ahogy az ideggyógyászok mondják: a pillanatnyi, s ezért előre kiszámíthatatlan harántimpulzust Németh László életében, ahogyan ezt önéletrajzi visszaemlékezéseiből megállapíthatjuk, minden alkalommal az a bizonyos „jellemző magyar idétlenség”, burleszkbe illő helyzetek sorozata szolgáltathatta volna. *Németh László vásárhelyi korszaka* című monográfiájában Grezsa Ferenc említi, hogy 1946. december 13-án egy katonai dzsip állt meg a Bercsényi utcában, Kristó Nagy Istvánné háza előtt, ahol akkoriban az író lakott. De mi is történt, Németh László szerint? „Hajnalban... nagy dörömbölésre ébredtünk: az még nem fordult elő, hogy a Bercsényi utcai kapun éjszaka dörömböltek volna. Dermedten ugrottam ki az ágyból, az ablak alatt nyers férfihangok hallatszottak. Én a széken lógó kabátomhoz, a tárcám-

hoz kapkodtam, s Ellát küldtem az ablakhoz, kérdezze meg, ki az. Ahogy a spalettát kihajtotta, most az egyszer ő is arra gondolt, amire én.” De hát kik dörömböltek? Az ávosok? „A höllérek voltak, a hátsó kis házba jöttek a két özvegyasszonyhoz disznót levágni. Ilyen riadalmam nem egy volt ez alatt a két-három hét alatt (egyszer egy nagy szürke autó – nyilván egy »rabautó« – állt meg a házunk előtt, s kerestek valakit... mentőautó volt, s a szemben lakó sebészhez, aki háznál végezte a műtéteket, hozta a beteget.” – Ugyanez az idéten vagy bornírt véletlen félreértés még egyszer megisméltődött, de később, 1950 januárjában, amikor Gulyás Pál özvegyénél lakott, Debrecenben: „...egy alkalommal, hogy jobban dolgozhassak, Rozó papírt dugott a csengőbe, nekem azonban nem mondta meg. Arra riadok, hogy verik, aztán rúgják is az ajtót. Kik lehetnek, akik így törnek ránk? Kipillantok a kukkantón, két fiatalember áll az ajtó előtt. Ezek csak ők lehetnek, gondolom, beszaladok a szobába a Kristóné kapszuláiért, s úgy nyitok ajtót, hogy egyik a számban van már; rajta is maradt a foglennyomatom. Persze, csak a villanyszámlát hozták.”

„A művészi önarcképnek bedobott” Méhes Zoltán sorsa ily módon csak a papiroson, a regény világában ért véget az öngyilkossággal; de ott is csak az *Égető Eszter* ötödik kiadásában, mert a kézirat lektora (Király István), a regénnyel kapcsolatos elragadtatásának a hangoztatása mellett a kiadás feltételül szabta, hogy Méhesnek életben kell maradnia, s ezt bolsevik nyíltsággal az író tudomására is hozta, azzal a jezsuita indokolással, hogy amennyiben Méhes öngyilkos lesz, írójának később nem lesz módja tovább írni a regényt, s ezt a feltételt az író (lásd Tóbiás Áron: *Az Égető Eszter kiadásának története, Tiszatáj*, 1997. november) a nyilvánvaló kényszer hatása alatt el is fogadta, hogy a végleges pusztulástól megmentse regényét, melynek egyetlen létező példányát még 1950-ben, Horváth Márton emlékezetes beszéde után a minisztérium fölkerlte a kiadótól; megkérdezve, hogy ki van-e fizetve, s meghagyták, mondják azt Németh Lászlónak, hogy könyve papírhiány miatt nem jelenhet meg.

Az öngyilkosságtól rettegő író fóbijának a valóságos életben is megvolt a kellő indokoltsága, ami Grezsa Ferenc, dr. Lakatos István és Földesi Ferenc biográfiai munkái nyomán akár köztu-

dott is lehet(ne), már amennyiben kutatásaik eredményei kellőképpen tudatosod(hat)tak volna napjaink köztudatában. Napjaink irodalmi köztudatának azonban, Freud nagyobb öröme, nincs történeti tudata. S lássuk be: a múlt tényeit ilyen formában „végképp eltörölni” az emlékezetből, sokkal egyszerűbb és hatékonyabb eljárás, mint örökké bajlódni orwellianus átírásával.

7.

Most már csak az volna hátra, hogy a „mi lett volna, ha...” második felére is választ adjunk; „mi *nem* lett volna, ha” Németh László követi Méhes Zoltán tragikus sorsválasztását, és az ő sorsában is bekövetkezik az, amit az *Égető Eszter Elefánttemető* című fejezetének a végén ábrázolt, szinte szóról szóra úgy, ahogyan saját személyével kapcsolatban tervezgette.

Akkor bizony utókora – kis túlzással – egy kis könyvtárra való Németh László-művel lett volna szegényebb.

Kis túlzással? Lássuk a kézzel fogható bibliográfiai tényeket: ha a Magyar Közösség elleni rendőri eljárás hírére követő bármelyik s mint láttuk: groteszk harántimpulzus hatására Méhes Zoltán sorsválasztását követte volna, akkor nem fejez(het)te volna be az *Iszonyt*, amelynek a teljes kéziratát 1947 októberében juttatta el a Révai Könyvkiadó irodalmi vezetőjéhez, Illés Endréhez.

S természetesen nem írja meg az *Égető Esztert*, majd a hatvanas évek első felében az *Irgalom* című regényt sem.

Nem született volna meg tizenkilenc(!) Németh László színdarab sem. (*Ehlszias-megkövetés és Harc a jólét ellen*, 1947; *Husz*, 1948; *Galilei*, *Szörnyeteg*, 1953; *Az áruló, II. József*, *Petőfi Mezőberényben*, 1954; *Apáczai*, 1955; *Apai dicsőség*, 1960; *A két Bolyai*, *Utazás*, 1961; *Gandhi halála*, 1962; *Nagy család*, 1962–1964; *Négy próféta*, 1964; *Csapda*, 1966; *Colbert*, 1967; *József és testvérei*, 1968; *Az írás ördöge*, 1969.)

De féltucatra való tanulmánykötet anyaga is elmaradt volna (a *Gályapadból laboratórium*, a *Levelek a hipertóniáról*, a *Négy könyv*, a *Magyar Műhely*, a *Sajhodi esték*, a *Megmentett gondo-*

latok, az Író a föld alatt olvasónaplói stb.); és nem fordíthatta volna le Wilder *Caesarját*, a *Karenin Annát*, valamint három Shakespeare- és három Ibsen-drámát, hogy csak a legfontosabb fordításait soroljam fel.

Mindez, a legszerényebb terjedelmi becslés szerint is majd száz szerzői ívnyi széppróza, kb. nyolcvan ívnyi dráma, s legalább százötven ívnyi esszé, tanulmány, naplójegyzet. Összesen tehát jó háromszázharminc ívnyi írói termés. – A drámahős Galilei megjegyzése („...amit csak én tudtam volna megcsinálni...”); vagy a derék svájci börtönőr, Landolfo kijelentése, miközben az inkvizíciós tortúra végén Galileit elvezeti, a fejére mutatva („Ezt a fejet nem szabad odaadni!”); ettől a bibliográfiától kap hiteles életrajzi hátteret.

S ha valakit meghökkentenek ezek a számok, annak a figyelmét fel kell hívnunk arra a történelmi körülményre, hogy Németh László viszontagságos írói pályájának nagyobbik része, majd harminc esztendő, már a második világháború utáni korszakra esik; a Méhes Zoltán-i sors tehát a legjobb termő korban lévő óriásfát pusztította volna el. Nyilvánvaló dolgok, tények ezek, amelyekkel nálunk nem szokás számot vetni. – Továbbá: ha ez a pálya, amely 1925-ben, a *Nyugat* novellapályázatán díjnyertes *Horváthné meghallal* vette kezdetét, a Magyar Közösség perével egy időben lezárult volna, akkor az addigi életművet is minden bizonnyal *teljesnek* éreznénk. A legvadabb képzeletű irodalmár se merné még álmában sem feltételezni, hogy annyi Németh László-könyv pusztult volna el a Méhes Zoltán-i sorsválasztás következtében, mint amennyit a bibliográfiákra támaszkodva tényszerű hitellel felsoroltunk. De hát a valóság igen gyakran megszegyeníti a legmerészebb képzeletet is.

A Révai Józseffel és Lukács Györggyel való találkozáson, Lukács „szöveget” kínáló ajánlatára Németh László felajánlotta, hogy „használják föl konkrét munkára az agyvelőmet”, de amikor „Lenin előírására” szinte valószínűtlen naivitással hivatkozva megtette a maga írói ellenajánlatát, biztosan nem arra a „gályapadra” gondolt, amelyhez kötözve az ötvenes évek első felében eltelt a teremtő írói munkára szánt életideje. 1956 után, s persze főként a Kádár-korszak „puha diktatúrája” idején Németh László számára is „finomult a kín”, bár az MSZMP kultu-

rális politikája e tekintetben folytonosságot mutat az elődpárt politikájával, és változatlanul ambivalens módon kezelte a művészeket; a suhogtatott fenyegetések és a cinkos kacsintások két véglete közt. Ebből a szempontból emblematikus erejű lehet, hogy miközben Németh Lászlót Kossuth-díjjal tüntetik ki, alattomban már készül a népi írókat elítélő párthatározat is, amely természetesen kiemelt módon foglalkozik Németh László nézeteinek, s egész munkásságának politikai leleplezésével. Ez a kettősség tulajdonképpen máig hamis és meglevesztő szintörésben mutatja ezt a politikát, s ez az elsőrendű oka annak, hogy nem kevesen túlzónak tartják a Németh László megnyilatkozásaiból kiolvasható „sérelembreviáriumot”. Ugyanakkor persze figyelembe kell venni azt is, hogy Németh László alkatának szüksége volt a sérelemre: a sérelem volt írói ihletének radioaktív fűlőanyaga, amit aztán könnyűszerrel be is szerezhetett az őt ért kritikákból és irodalompolitikai megnyilatkozásokból. (Így például, amikor Kállai Gyula, egyébként Kádár János sugalmazására, elküldte neki a népi írókról szóló határozattervezet szövegét, 1958. május 6-án, Sajkodról kelt levelében ezt válaszolta: „A tanulmány, amelynek átadására meghívott, s amelyet volt szíves utánam küldeni, amint bepillantva sajnálattal látom, az én számomra nem tervezet, hanem ítélet, amelyhez alkalmazkodnom kell... Elolvasva programját, mely – a Kossuth-díj odaítélésének évfordulóján s egyedül engem a magyar irodalomból – név szerint is kártevővé minősít, nem is tehetek mást: kiállok a magyar írók sorából...”)

De ez már más történet, jóllehet s lényegét tekintve *ugyanabban* a politikai közegben, s nagyrészt ugyanazokkal a szereplőkkel. Éppen ezért teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy azok számára, akik emelt fővel képesek átlábolni ezen a masszán, mindezekre a tényekre emlékeztetni „*politically not correct*” eljárás, amit megvető kézlegyintéssel söpörnek félre az útjukból. Hiába, Magyarországon mindig nagy erkölcsi érték volt a hóhérok becsülete. S az ezredfordulón is az, változatlanul.

Olasz Sándor
NÉMETH LÁSZLÓ VÁLTOZÓ
REGÉNYSZEMLÉLETE

A Regényírás közben és az Égető Eszter

Talán akadnak olyanok, akik rögtön megkérdézik: van-e értelme Németh változó regényszemléletéről beszélni? Változott-e egyáltalán Németh regényszemlélete? A regény-műfajjal, annak mibenlétével, fontosabb tendenciáival kapcsolatos nézetei változtak vagy pedig ezekkel összefüggésben regényírói módszerei is? A kételkedők gyorsan megnyugodhatnak, ha elolvassák Németh korai regény-monstrumát, az *Akasztófavirágot* és a mindössze másfél-két évvel későbbi *Emberi színjátékot*. Ott csak az „artézi mélység”, egy Móricz-típusú regényíró „könnyen elszírozható”, „históriaivá öblösíthető” hangja, emitt – a visszatérő motívumok ellenére is – a nemrég fölfedezett nyugati módszer ösztönző hatása – reflexív értelmezésű állapotssorral, prousti metaforikus írásmóddal, vezérmotívumokkal és mitizálással. Most azonban mégsem ezt – a műfaj önreflexióját illetően látványos, a regényírói gyakorlat felől már inkább csak óvatosságnak nevezhető – fordulatot szeretném megvilágítani. Az 1940-es évek második felében újabb, Németh irodalomszemléletét is átalakító, értékhangsúlyait átrendező váltásnak vagyunk tanúi. Az elsőről, az 1920-as, 30-as évek fordulójára datálhatóról most csak annyit: Németh fölfedezi, hogy Proust centrális jelentőségű az európai regény történetében. Kundera hasonlatát alapul véve ott van ez a roman fleuve a regény második és harmadik félideje között: lezárja az egyiket, s indítja a következőt. Németh regényfelfogása e korszakos mű szemléleti és prózapoétikai összetevőinek többségét integrálja. (Igaz, az ő Proustja kissé félreértelmezett, moralizáló Proust.)

A harmincas évek végétől e Janus-arcú irodalomszemlélet nyugatra néző fele mintha fokozatosan halványodna. A regényben azonban még mindig ott a nyugati minta: ha nem is a „regénylázadók” (Szerb Antal kifejezése), hanem Flaubert vagy Mauriac ösztönző szerepe az *Iszonyban*, mely leginkább talán a žmegači értelemben vett pszichogramra emlékeztet. A „tolsztoji fordulat” (Grezsa Ferenc) esszében a *Regényírás közben* (1948), regényben az *Égető Eszter* (1948–49, megj. 1956). Utóbbiról gondolta Németh, hogy minden munkája közt, tanulmányait is beleértve, ez az, amelyben a legvilágosabban fejezte ki világnézetét. Így igaz, Németh a maga nem pesszimista, hanem tragikus, tragikusságában is harmóniára törekvő mentalitásáról valóban itt mond legtöbbet. A *Regényírás közben* tragikusra hajló optimizmusát idézve: „...a tragikum nem azt mondja: *úgyis elbukom*, hanem azt mondja: *ha el is kell buknom*. A tragikus ember ragaszkodik a világnak azokhoz az erőihez, amelyek benne, népében, ügyében összeforrottak. Tehát hisz végül a világban is, amely idedobta s harcra kényszerítette, a tragikum épp a rész értelmének meghasonlása az egészével. De mindenképp értelmek s nem értelmetlenségek összeütközése.”¹ A „győztem, vagy mondjuk: győzni lehet” biztonságkeresése, feladása és ismételt igénye, racionalizált logika és csak hangulati elemek nyelvi apparátusa részben a modernség első vonulatát idézi, másrészt – a regény érzelmi-hangulati-létérzékelési rétegében – a másodmodernség szorongására emlékeztet. Ám az őrülség, az esztelenség, a gyanú, hogy az emberi természetben, az emberi létben van valami hiba, nem veszélyezteti a személyiség integritását, az egység helyreállítható, a világ mégiscsak értelmezhető. Olykor földéríthetetlenül relatívnak tűnik ugyan, okok, kapcsolatok és összefüggések áttekinthetetlen szövevényének, az időbeliségbe zárt ember testi-lelki semmibe hullása, a léttelenség tudata mégis leküzdhető.

Amikor a Németh-irodalom tolsztoji fordulatról beszél, valójában a realizmushoz való visszatérésre gondol. Németh felfogá-

¹ NÉMETH László: *Regényírás közben*. In: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975., 300.

sában – a fenti idézet szerint is – kétségtelenül megvan a realizmusnak az az alaptétele, hogy „létezik egy, a szubjektumtól független, de a szubjektum által megismerhető valóság”, s „a valóság létezésébe és megismerhetőségébe vetett bizalom” (Kibédi Varga Áron) még nem válik problematikussá.² Németh realizmuson nem egyszerűen a „realista iskolát”, „a valóság rögzítését” értette, s erre a *Tolsztoj inasaként* című tanulmány (1954, 1955) is bizonyosság lehet. Az ő realizmusa – akár tapasztalati, akár „költött dolgokon alapul – iskoláktól független, s az írói képzelet sajátossága”. A „képzelet dolgozik úgy, mint hogyan emlékezet volna”: „a fantázia fölemelt vesszejével mindig az emlékezet elemeit hozza mozgásba, de a realista képzelet akármerre indul, ezeket az elemeket az élet benne élő elemei szerint rendezi.”³ (Ez a gondolat emlékeztet Kibédi Varga Áronnak arra a megállapítására, mely szerint „a realizmus mindig múltat terem” – ez a realizmus csapdája, minthogy képtelenség olyat teremteni, mely az ábrázolt valósággal időben egybeesik.) Látjuk, Németh elgondolásában a létező és az elképzelhető (vagyis a lehetséges, a megalkotható) nem áll szemben, fölösleges így „valóság” és kitaláltság ellentétéről beszélni, mivel inkább a kitaláltság módozatairól van szó csupán. Németh szerint a realista regény nem tükörkép, nem „az élet egy szelete”, nem „az életet magát” mutatja meg. (Noha az *Égető Eszter* így is olvasható, különösen akkor, ha a befogadó valamennyire is járatos Csomorkány csodabogarakkal benépesített, téglajárdás, artézi kutas világában.)

A „tolsztoji fordulat” ily módon semmiképpen sem a nagyrealizmushoz, a klasszikus történeti realizmushoz való mechanikus visszakanyarodást jelenti. Németh háború utáni szépírói

² KIBÉDI VARGA Áron: *A realizmus csapdája. Literatura*, 1996., 4. sz., 471., 473.

³ NÉMETHI László: *Tolsztoj inasaként*. In: *Megmentett gondolatok*. 34. L. még erről: Az író és modelljei. In: *Megmentett gondolatok*: „A realista író – szerintem – nem az, akinek nincs más célja, csak a valóság ábrázolása, hanem aki tudja a valóságot is – s egy magasabb belső valóság érdekében az emberekhez szóló nyelv gyanánt használja. S minél elvontabb, távolibb a közőlnivalója, annál görcsösebben vigyáz e nyelv hitelességére és szabatoságára.”

műveit aligha lehet egyértelműen az irodalom mimetikus illúzióját hangsúlyozó, a világot „valószerűen” leképező prózaírás körébe utalni. Hiszen az *Égető Eszter* sem kizárólag arra az epikára példa, amely – Kulcsár Szabó Ernő szavaival – „egy már létező ember-világ viszony keretei között értelmezi önmagát”. Ez a konvencionálisnak tűnő regény is olyan létszerkezetből indul ki, amelyben az embernek éppen a világhoz, egzisztenciához való hozzáférhetősége kerül a középpontba.⁴ Egzisztenciális regény ez is, benne a legapróbb hétköznapi mozzanatok a létezés mélyebb rétegeire utalnak. Írója olyan epika feltételeit kereste, melyben a végső dolgokra lehet kérdezni.

Az irodalomtörténet-írás, a prózaelmélet tanácstalanságára jellemző, hogy nem tud mit kezdeni azokkal a művekkel, melyek a XX. századi regény kétarcúságának meglehetősen leegyszerűsített képletébe (V. Žmegač dichotómiájára – „világszerű”, „szövegszerű” – gondolok itt elsősorban) nem illenek bele. Ezekben a regényekben a klasszikus történeti realizmus és egy XX. századi értelemben vett ábrázoló elbeszélés mód poétikája egyszerre érvényesül. A metonimikus próza megújított változata, „új realizmus” (Németh nyomán Grezsa Ferenc is így használja), „szintetikus realizmus” (Szabolcsi Miklós) – ezek a megnevezések föltételezik a klasszikus nagyepikai struktúra és valamiféle többletjelentés együttes jelenlétét. Ám ez a polifón jelentésképzés – ahány életmű, sőt ahány mű – nagyon sokféleképpen viselkedik.

A *Regényírás közben* és az *Égető Eszter* nemcsak a realizmus-hoz való visszahátrálást, hanem a fordulat állapotának kettős tartalmait is megmutatja, még akkor is, ha tradíció és újítás aránya az előbbi javára billen. A „kísérletező” korszak poétikai hozadékai még ekkor sem tűnnek el, továbbra is él az íróban egy oldottabb, játékosabb irodalom iránti vágy, nosztalgia. „A kísérletező írókat (a mi Weöres Sándorunkat például) becsültem, sőt irigyeltem is – a magam munkájába azonban nem engedtem be a kísérletező kedvet. Az írás igazságát féltettem

⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., 1993., 75.

tőle? A kényszert éreztem, a célt láttam, s a legrövidebb út köztük: az volt a mű.” A *Drámaírás és kísérlet* (1960) túlságosan leegyszerűsíti a dolgot; ez az önértékelés legföljebb a drámákra lehet érvényes maradéktalanul.⁵ Az új formák kipróbálásától Németh sem idegenkedett, a regény „elvont vonalát” ő is új szögekben próbálta megtörni, s a témából izgatóbb tartalmat „kisajtolni”. Ezt igazolja a néhány évvel később az életműsorozat első kötetéhez írt tanulmány is: „...ha magam meglehetősen konzervativizmussal óvtam is a megírni méltót és érdemest a merészebb formai sugallatoktól, amikor a *Gyász* írásába fogtam, mégiscsak idegeimbe ívódott a nyugati igény, amely a XIX. századtól inspirált társadalmi és lélektani regény után a nagyobb művészi koncentrációban, kényesebb ízlésben kereste a plebejus műfaj újdonságát.”⁶ A *García Lorca színpada* című esszéjében (1957) pedig azt fejtegeti, hogy nem föltétlenül „a kortárs nyugatiak hatására”, hanem írói eszmélkedésétől kezdve próbált újítani – már amennyire a nemzedékre olyannyira jellemző „apostolkodó hajlam” engedte: „Ha fiatal korunkban kísérleteztünk is a formákkal, azt csakhamar a mondanivaló szenvedélye váltja fel, még azoknál az íróknál is, akik nem érzik a világmegváltás eszközünek magukat. S hogy ez nem a nemzedék korlátja, hanem a történelmi hely diktandója, a következő nemzedék bizonyítja, amely a nyugati példákat tartva szem előtt, ezen az úton indult el s legtöbbször az arcára fagyott a *homo ludens*i mosoly.”⁷ A *Regényírás közben* című esszéhez visszatérve: József Attilát emlegeti egy helyen, azt a József Attilát, akiről korábban egyetlen jó szava sem volt. Most úgy látja, ő volt az, aki nemzedékünkben szerencsésen összekapcsolta az „új játékosságot” az „apostolkodó komolysággal”. „Ez az irány [mármint a »homo ludens-irodalom«] Európában több maradandó remekművet adott, s ad ma is. A mi benyomásunk mégis az volt, hogy ideje lesz, főleg nálunk, ezzel a játékban megnőtt művészi tudás-

⁵ NÉMETHI László: *Drámaírás és kísérlet*. In: *Megmentett gondolatok*, 328.

⁶ NÉMETHI László: *A Gyász elé*. In: *Negyven év – Ilorváthné meghal – Gyász*. Bp., 1969., 548–549.

⁷ NÉMETHI László: *García Lorca színpada*. In: *Sajkodi esték*. Bp., 1974., 234.

sal megint a valóság felé fordulni [kiemelés tőlem – O. S.]. Ahogy az új matematikai módszert is mindig kamatozó a fizikai világra alkalmazni.” Az „apostolkodó komolyság”, „a mondanivaló szenvedélye” mögül is fölfénylik ama ifjúkori szellemi kaland melengető emléke, s a valóság felé fordulást most is csak „a játékban megnőtt művészi tudással” tudja elképzelni. Németh bizonyos esszéit olvasva olykor úgy tűnik, hogy irodalomszemléletében, prioritás rendszerén belül a szerepnek, a vállalkozásnak a gesztusértéke fontosabb lehet a „merészebb formai sugallatoknál”. (Reményik-kritikájára gondoljunk: az írónak igehirdetőnek, szívnek, a szervezet „vérlökő szivattyújának” kell lenni.) A *Regényírás közben* – sok más esszéhez hasonlóan – mégiscsak a (valójában irodalmon kívüli) szerep és az esztétikum összefüggéseiről beszél. Máskor viszont talán nem elég következetesen határolja el magát a forma másodlagosságának gondolatától. „Ha fiatal prózaíróként én is megismertem a nyugati próza merész kísérleteit; magamnak is voltak dráma-, regény-megújhozító terveim, s amikor tollhoz nyúltam, csekély formai újítások után én is úgy jártam, mint lírikus-kortársaim: a mondanivaló izgalmában éltem, a formát csak az unszolóan buzgó forrás alá telt, kéznél levő edénynek tekintettem.”⁸ Itt, *A magyar vers útjában* (1957) önkorlátozásnak gondolja, hogy nemzedéke igen korán fölhagyott a kísérletezéssel. Ami egyfelől önkorlátozás, óvakodás a regény feldúlt szertartásrendjétől, az másfelől nyereség is. A regényforma, a nyelv ugyan hagyományosnak tűnik, de ez a koherens, zárt, „eszközeiben” már-már transzparens regényvilág nem fedi el szemünk előtt a művészi mondandó fojtottan hangzó regisztereit. Az egzisztencia élmény- és eseményegyüttese bizonyos definitív egyértelműséggel tárul föl.

A *Regényírás közben*, melyből aligha lehet Németh regény-poétikájának egészére következtetni, a műfaj „fő medrében” azt a regényt látja, amelyet nem föltétlenül a valóságillúzió, valamilye erőltetett valóságanalógiára törekvés jellemez. Ez a regény „élő embereket csinál és nem másol”. Bár Németh is elismeri, hogy „vannak regények, amelyek nem élő embereket, hanem

⁸ NÉMETHI László: *A magyar vers útja*. In: *Megmentett gondolatok*, 226.

színes árnyékokat mozgatnak művészien. Ezek azonban többnyire a műfaji keresztezés virágai; az író voltaképpen nem regényt ír regényalakban”. Németh László itt minden bizonnyal arra utal, hogy az újkori regény egy jelentős vonulata a műfaj paródiája (a *Don Quijotétól* kezdődően), „nem-regény”. A mitizálás arra irányítja az író figyelmét, hogy a történet mögött egy másik történetet keressen – bizonyára nem a klasszikus történeti realizmus sajátossága ez. Miként az sem, hogy Németh következetesen lélekkeremtő (és nem lélektani – tudjuk, Kosztolányi is hadakozott ez ellen) regényről beszél, amely mindenféle szociologizáló szemlélettől távol áll. „Dosztojevskijből megélhet egy lélekbúvár, de a regényíró, aki lélekbúvárokból él, nem regényíró. Minden jó regényből kiolvasható egy társadalomkép, de bajos társadalmi tételeket regényben illusztrálni.”

Az *Égető Eszter* félszázados ábrázolt időtartama, generációk életét magában foglaló, nagyívű cselekménye, a gazdag figurapanoráma – mind-mind annak a régi, múlt századi realizmusnak az emléke. Plasztikus, nagy jellemek, lélektani árnyalatok, keresztmetszet egy korszakról valóság és képzelőerő realista házasságában, s mindezt olyan gondolati tartalom fogja össze, mely cselekmény és idea szerves egységére támaszkodhat. Ugyancsak a klasszikus tradícióra emlékeztet az a törekvés, hogy a mű a legszélesebb olvasókör belső igényével találkozzon. Valóban előttünk a realiztikus narratív modell: alakok és a tárgyi világ – az okság és/vagy célok által – szerveződnek cselekménnyé a lineáris és kronologikus időben. A személyek, tárgyak, tények rendszeréből alkotott szövegvilágot többnyire az okság irányítja. Ha a szabad társítás, az irreális összefüggés hiányzik is (a *Gyász* imaginárius rétegében – Zsófi álmai, nappali álmodozásai – még megvolt), az analógiás kapcsolatok (metafora, szimbólum) szintjén azonban – még itt is! – a realista elbeszéléstől idegen princípiumok jelennek meg. A sokat emlegetett mozarti dallam révén jelképes események, távoli, egymástól elszigetelt jelenségek, újra és újra fölbukkanó motívumok, hangulatok, reflexiók sora alakul ki, s mindez kétségtelenül az értelmezés asszociációs formáját mozgósítja. Németh metaforái – mondja Szegedy-Maszák Mihály – „általában a közvetlen szöveggörnyezetre vannak hatással, a hősnő lelkiállapotát hivatottak szemléltetni s

értelmezni. Csak ritkán teremtenek összefüggést távolabbi szövegrészek között.”⁹ Ezt az összefüggést az *Égető Eszter* vezérmotívuma mindenképpen megteremti. Kulcsár Szabó Ernő vette észre, hogy az auktorialis forma Némethnél nem mindig társul annak szemléletmódjával: „a személytelen elbeszélő kompetenciája általában ritkán haladja meg a főhősét, az elbeszélő nem tudósít többről, másról, mint aminek a hős tudatában lehet”. Ráadásul ebben a regényben „az Eszter nézőpontjához kötött auktorális grammatika szabadabb optikával társul, s időnként más szereplők tudatából is fontos tartalmakat idéz elénk”.¹⁰ Vagyis az elbeszélés olykor-olykor itt is kiszabadul a narratív séma uralma alól, s diszkurzívává válik.

Ezek az újabb regénypoétikai jelenségek azonban nem könnyen fedezhetők föl. Az olvasó a gazdaköri ünnepség, az Amálnap, a városházi irodalmi est kényelmes tablót élvezi vagy éppen bosszankodik miattuk. Németh, aki regényeiben igen kevés metanarrációs lehetőséggel él (ha csak a *Gyászt* és az *Iszonyt* teljes egészében nem tekintjük ilyen önreflexiósnak, ez esetben művészregénynek – miként Dérzcy Péter teszi)¹¹, a móríci elbeszélő modorról írja: volt benne „valami ázsiai ráérés, ami közel állt a csomorkányiakhoz”. Az olykor Némethnél is „ráérős” előadás (Ortega szavaival) az „elnyújtott műfaj” (tempo lento), az elidőzés örömeinek példája lehet. Ám az *Égető Eszter* „bogarász” regényírójának poétikája Méhes/Németh László szemével sokkal inkább egy valóságsszimuláló „noteszrealizmusra” emlékeztet: „Akik itt ülünk, mind a gombostűjén vagyunk; az az úr ott... elő fog jönni egy regényében. Őneki érdemes az országot járni; én olyan összerosva viszem haza a tájakat, mintha expresszvonatról néztem volna.” Ezek az elmosódott képek már csak távoli emlékei a múlt századi regény enciklopédikuságának,

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Felmagasztosítás és tönkretétel: nyelv a két háború közötti regényben*. In: *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világhép a harmincas évek epikájában*. Szerk. Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs, 1993., 28.

¹⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A példává emelt szerep regényei*. A regényíró Németh László az *Iszony* fordulata után. *Tiszatáj*, 1986., 3. sz., 57.

¹¹ DÉRCZY Péter: *Regényút: a Gyásztól az Iszonyig*. *Tiszatáj*, 1993., 7. sz., 27–38.

természettudományos elvekre is visszavezethető poétikájának. Az „én” sem tapasztalati, hanem kulturális termék.

Az *Égető Eszter* és a negyvenes évek második felében született esszék olvasója arra is fölfigyelhet, hogy Németh a magyar irodalmi hagyomány kollektivistá, apokaliptikus vonulatát kisé kívülről és fölülről, ironikusan tudja szemlélni. Tudjuk, Méhes felhőtlennek tűnő jövőképét, módosuló irodalomszemléletét és szereptájékozódását az egyéni sorstragédia kérdőjelezi meg. Az itt következő, rendkívül tanulságos mondatokat talán mégsem árt idézni: „Az én egész életem is miben telt el? [...] Értékeket bizonygattam, ahol kevés vagy semmi nem volt. Lángoszlopként kanyarogtam egy-két naiv ember előtt, aki elhítte a nemzeti irodalmak szerepéről a mesét. [...] S élélőttem egész világos a válasz. Nincs többé elszigetelt nemzeti sors, nincs különálló irodalom. – De magyar írók azért csak lesznek? – mosolygott rá Eszter tisztelettel, de egyben anyásan is. – Persze, hogy lesznek. De nem fogják egy gödörbe hordani az életüket, mint én. A magyar írók erejük öthatodát ennek az illúzióknak a karjába hordták. Csak vasárnap voltak varázslók, hétköznap napszámosok. Minden dolgunkon rajta van ennek a kötelességnek a torzítása.” Jellemző, hogy az 1950-ben írt (!) *Korszak végén* című esszében is azt fejtegeti, hogy lezárult az a korszak, amely a nemzeti kérdéseket helyezte előtérbe. Csak érdekességként említem meg, hogy egy 1964-es (Simon Istvának írt) levelében kijelenti: „az irodalom már eléggé nemzeti, hogy univerzális legyen”. (Tudjuk, ebben az egyben még Ady Endrének sem volt igaza.) Érdemesebb arra figyelni, hogy Németh szerint mivel jár, ha egy kis nép a művelődési igényeihez csinál nemzetet. Az következik ebből, hogy az irodalmár folyton beleszól a politikai életbe: „előbb mint életre biztató szövegek írója, később, hol mint dühös próféta, aki barlangjából acsarog az államélet kishitű, vidékies, millióképp kötöttkező szféráira, hol mint ajánló, aki az egész tehetetlen nemzeti élet számára készít modelleket. A hivatásos politikusokat tanítványainak vagy bitorló kontárokknak tekinti, akinek imbolygásába, ő, a próféta, tartja a nemzeti öntudatot és irányt.”¹² Az idejétmúlt szerepet

¹² NÉMETH László: *Korszak végén*. In: *Utolsó széltekintés*. Bp., 1980., 325.

egyáltalán nem siratja Németh, noha életének bizonyos periódusaiban maga is készített ilyen modelleket. Azt ő sem hitte, hogy az írónak a politikuséval egyenrangú beleszólási joga lehet. Igaz, a másik – mai irodalmunkra olyannyira jellemző – változattól is elhatárolta magát: az író mesterember szerepét szűkösnek érezte. Az irodalom szerinte az élet mint hatalmas organizmus egyik funkciója. Az esztétikai önelvűségtől igen távol áll a fiatal Némethnek az a kijelentése, amely Juhász Andor „irodalmi ártalomszámba menő” világirodalom-történetéről írt cikkében olvasható: „Hihetetlenül sok csacsiság származik abból, hogy az irodalmat külön belső törvények szerint fejlődő életnek tekintik.”¹³ Az író és az esszéista gyakorlatában – szerencsére – gyönyörködtetés és kogníció egyensúlya valósult meg. Sőt, az irodalom, a művészet mint legszentebb öncélúság kontemplatív jellegét is meg tudta érteni, még ha az imádott Tolsztoj „épp ezért a szemlélődő léhaságért gyűlölte a művészetet” (*Két könyv Tolsztojról*).¹⁴

Az *Égető Eszter Tanyai internátus* című részében van egy talányos jelenet. A „népiek” Máraival kezdik ugratni Bozsót, a nyugati kultúrák rajongójaként ismert angoltanárt: „...nincs abban a Máraiban csont. Csupa kendőzőszer az egész. – Nem is csont kell énnekem, ha olvasok. – Hát mi? – Mondatok, barátom – mondta Bozsó tréfás szenvedélyességgel. – Mutatok én olyan mondatot benne, ami egymaga többet ér, mint az egész... S itt egy akkoriban fölfedezett paraszti író nevét mondta. – Nem tudod, te, Matyi, mi a szép – mondta Hallgató – licitált rá Gyenes is. – A leánytanítványaid – azt mondják, olyan fuvolázva olvasák a franciát, hogy Párizsban azt meg se értenék már. – Az nem baj, még mindig jobb, mintha csupa népiességből az egyik cipőjüket a másik hegyével tolják le a vonatban. Mert ti már olyan népiesek lesztek lassan.” Az elbeszélő feltűnően objektív marad, nem foglal állást: sem Németh mint „empirikus szerző” Márai iránti ellenszenvére (az ellenszenv egyébként kölcsönös

¹³ NÉMETHI László: *Juhász Andor: A világirodalom élettörténete*. In: *Két nemzedék*. Bp., 1970., 362.

¹⁴ NÉMETHI László: *Két könyv Tolsztojról*. In: *Európai utas*. Bp., 1973., 287.

volt), sem a „mechanizált népi írót” vaslogikával leleplező kritikusra nem következtethetünk. A „népiek” is, Bozsó is tudja, hogy „csak játék volt az egész”. A népi Szilágyinak és az urbanus Bozsónak is igaza van itt, csomorkányiak mindketten, s a kettő valójában egy: Németh László két arca. Személyiségének két része vitázik (?), még inkább csipkelődik itt egymással. Ami nem is olyan rég még félelmetesen komoly volt, itt játékká szelődül. A másféle szemlélet iránti tolerancia is elgondolkodtató. Jelzi, hogy a közösségi sors, élmény vagy tematika nem szükségszerűen áll szemben a nyelvi megelőzőttség poétikájával. Amikor Németh regényt írt, a nyelvben létező teremtett vagy lehetséges világra gondolt, s nem hitte, hogy – egy korai Ottlikesszé mondatát parafrázálva – a tűzifa az írott szó erejével fölaprítható. (A regényt nem is tartotta alkalmasnak erre.) Vannak ugyan nagy témái, irodalmon kívülre mutató rögeszméi, de ez még nem irodalmi pragmatizmus, s különösen nem azonos a magyar regényben oly mélyen gyökerező valóságkonvencióval, reprodukív, faktografikus, valóságghű ábrázolással, leírással.

Az *Égető Eszter* Bozsója mondja Méhesnek: „Énnekem sokkal jobban tetszel, ha az Orlandóról írsz, mintha népi kollégiumokat alapítasz.” Nagy igazság, hiszen mi mást is akarna egy regényíró, mint regényt írni vagy regényről elmélkedni. A terv- és utópiahalmozó Németh László persze mást is akart. A legyőzött fiziológiai és filozófiai undor sok mindent megmagyaráz Németh – ha úgy tetszik – irodalmon kívüli hiperaktivitásából: „Ha úgy vesszük, az egész világ börtön... Nem a legjobb megszeretni a börtöneinket?” S még egy idézet: „Az a legtöbb, amit itt csinálhatni: kap az ember egy darab pusztát, s itthagya egy kis paradicsomkertet” (*Égető Eszter*). Nem Németh László tehet arról, hogy gondolatai olykor idegenül hangzanak a század- és ezredvégen.

¹⁶ A regényidézetek az *Égető Eszter* életmű-sorozatban megjelent kiadásából valók: Bp., 1971. A regény szépszáma elemzése közül itt most kettőt emelünk ki: GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., 1979., 256–283., KOCSIS Rózsa: *Minőségeszmény Németh László széptírói műveiben*. Bp., 1982., 396–425.

Monostori Imre
„...NEMZETÉN ÁT
AZ EMBERISÉGHEZ”

A „magyar műhely” és a „bartóki modell”
mint eszmény s mint feladat

1965. április 30-án a bécsi egyetem zsúfolásig megtelt dísztermében Németh László is átveszi a Herder-díjat. Úgy tudja, hogy ez az első nemzetközi díj, amellyel magyar íróat valaha is ki-tüntettek. Azlán maga a ceremónia, a fogadás, az utazás izgalmai –, és persze elsősorban maga a rangos díj mélyen érintik, sőt fölkavarólag hatnak rá. Jó néhány hónapig tart ez a feszült idegállapot, mígnem írásban (rövid tanulmányokban, újságcikkekben) manifesztálódik mindaz a *több évtizedes*, hol nyíltan kifejtett és megvallott, hol pedig csak bűvópatakszerűen tovább élő *eszmény és feladat*, amely (mint eszmény) a magyar irodalom világirodalmi rangját jelenti, illetőleg (mint feladat) az e rangra segítés programjaként jelenik meg.

1966 tavaszán több rövidebb írásában is visszatér a számára oly nyomasztó kérdés: „mi lesz a jövője ennek a kis irodalomnak, melybe annyi megszeretett ember temette erejét...” (*Irodalmunk jövője*. In: *Kiadatlan tanulmányok*, 2. k. Bp., 1968., Magvető. 620.) Herder (és Ady) jóslata nyomasztja, ámde inspirálja is egyben, s újra visszapillant írói, kritikusi, tanulmányírói pályájának azokra a pontjaira, periódusaira, amelyeknek a centrális programja (és problémája is egyben) a magyar géniusz európai, világirodalmi értékeinek az érvényre juttatási lehetőségei és problémái voltak. A másik – ezzel szorosan összefüggő – alapkérdést az jelentette a számára, hogy vajon milyen *lényegűnek, jellegűnek* kell lennie annak a *nemzeti* alkotásnak, műnek, szellemnek, amely joggal és eséllyel pályázhat a *nemzetközi* ismertségre, sőt elismerésre, elismertségre, nemzetközi rangra is.

Ady Endre (legelőször is *A halottak élen* című kötet) közismerten jelentős (tudati, érzelmi és morális) hatása mellett minden roppant nagy kérdés, eszmény és feladat megformálódásában Németh László számára Babits Mihály és Szabó Dezső egy-egy tanulmánya – méghozzá egyetlen esztendő leforgása alatt, 1918–19-ben – volt még döntő módon fontos. Babits inkább a nemzeti, a „faji” irodalom és a világirodalom összekapcsolhatóságának a fölvetésével és sugallásával (mindenekelőtt az 1913-ban írt *Irodalmi problémák* című esszéjével), Szabó Dezső pedig – s erről eddig keveset tudunk – a *Nyugat* Adyt búcsúztató (1919. február 16-i) számában írt, *A két forradalmi költő* című, szuggesztív erejű cikkével, amely a kiinduló lépést (vagy talán inkább lökést) jelentette Németh László „mélymagyar” gondolata, illetőleg a későbbi „keleti lélek” és „nyugati módszer” szintézise koncepciójának a kiteljesedéséhez.

Dolgozatunkban ez utóbbi folyamatot, eszmetörténeti vonulatot követjük végig – még ha csak főbb vonásaiban is –, amely 1919 tavaszától egészen 1956–57-ig a *Magyar műhely*, illetőleg *A magyar vers útja* című összegező igényű esszéinek a megírásáig tartott.

Az első kristályosodási pont – Ady, Babits és Szabó Dezső friss keletű ösztönzései nyomán – a „készülődés” időszaka, vagyis a húszas évek. A következő a harmincas évek eleje (nemzedéki sorozata a *Nyugatban* és természetesen a *Tanú*), a következő (lappangó) szakasz a hódmezővásárhelyi tanárkodás éve, majd ez után következik a szintéziskísérlés az ötvenes évek középső harmadában. (A fentebb említett hatvanas évek nem jelentett új szakaszt: inkább csak ez a nagy ívű és nagy igényű kritikusi vállalkozás utóregzéseként annak fontosságát emeli ki, húzza alá.)

Németh László az 1956 nyarán írt *Magyar műhely* című esszé-tanulmányában utal arra, hogy közel négy évtizede Szabó Dezső egyik *Nyugat*-beli írása ütötte le benne azt az akkordot, melynek nyomán ő maga is rádöbrent arra, hogy „a magyarságnak van egy szinte tengermélyi, értékes, kárhozó rétege. Ber-

zsenyi, Katona, Madách, Kemény!” (I. m. 1961.) És persze, amiről, akiről Szabó Dezső e tanulmánya szól: Ady Endre.

Szabó Dezső ebben a cikkében Petőfi és Ady „a két forradalmi költő” alkatát, lelkületét, magyarság-érületét, egyszóval „fajiságát” hasonlítja össze, megállapítva, hogy ezek a jellemzők merőben különböznek egymástól. „Mert egészen különböző a faj és különböző a közösség, melyből kinőnek. Petőfi magyarsága... bizonyos értelemben külső magyarság... sokkal nemzetközibb...” Ezzel szemben például egy Berzsenyiben az „elitelt faj tragikus birkózásban van a beharsogó nyugattal: mély szenvedéssel és titkos vonaglásokban, bizzarr szavakkal, megdöbbenően új igékkel tépődik elő a megszenvedett faj és idő.”

Ady Endre – folytatja itt Szabó Dezső – „erdélyi magyar, a nyugoti kultúrával mélyebben átítatott erdélyi magyarság mély kultúrvágyával... Soha még költő sajjóbban, gyötrelmesebben magyar és múlt nem volt, mint ő... Ady és múlt: beteg megtárgyalással ő az egész magyarság, az egész múlt, a magyar fátum megteljesedése... És ebbe a magyarba, ebbe az erdélyi magyarba behullott Párizs... Párizs csak a tavaszi szél, mely megmozdítja ezt a dermedt magyart, ezt a fájdalmas minden magyart, hogy faja elátkozott kincseit felássza... És mikor a nyugati ekék felsebzik ezt az ősmagyar televényt, egy nagy születés láza kezdődik.” S amire Németh László közel négy évtized után közvetlenül is utal Szabó Dezső e cikkében: „éppen ez a sajjó múlt, ez a végzetes faji meghatározottság adja költészetét, mely mégis új, amennyiben a fejlődés folyamán valami új lehet, s amilyent a magyar irodalomban csakis a Berzsenyi, Csokonai, Katona nevei jelentenek.” (*Nyugat*, i. sz. 241–244. o.) Vagyis Szabó Dezső itteni fejtegetésében a legfontosabb gondolat a „fajiság” és az „internacionalizmus” (vagyis a *nyugatiság*, az *európaiság*) összeegyeztethetőségének termékenyítő – az igazán és mélyen „faji”, a *magyar múltba* erőteljesen gyökerező alkotók esetében – egymást erősítő, s magát az életművet is megemelő lehetősége, illetve példája. Az „internacionalizmus” – mely fogalom Szabó Dezsőnél a „minden emberi érték szabad munkára hívását”, az egyetemességet és az emberi teljességet jelenti többek között –, valamint a „fajiság” egymást *kiegészítő* relációját Katona József *Bánk bán*jával illusztrálja egy ugyanez idő tájt megjelent másik

cikkében. „Egy irodalmi műnek csak mélyebb emberi értéket ad, ha egy nagy közösségnek kicsorduló megnyilatkozása. Az egyetlen nagyszerű magyar dráma: a Bánk bán... örök emberien nagyszerű lesz majd az emberré tágult francia, angol előtt...” (Vö. *Az egész emberért. Nyugat, 1919.*, I., 457–458. o.)

Ezek voltak tehát az „első akkord” leütései az írói pályán *még el sem indult* Németh László számára – Szabó Dezsőtől. Időben egybeesve a hasonló irányba mutató Babits-indítással.

A „készülődés” éveinek idején Németh már maga is sokat foglalkozik a „fajiság”, a magyar „jelleg” igen bonyolult és racionálisan csak nagyon nehezen „tudományosítható”, ilyenformán pedig könnyen tévutakra is vezethető kérdéseivel (vö. pl. *Faj és irodalom, A kritika feladatai*), majd a húszas évek végén és a harmincas évek elején az élő magyar irodalom legjavának (és második vonalának) a bemutatását végzi el egymaga a *Napkelet*, a *Protestáns Szemle*, az *Erdélyi Helikon*, a *Nyugat* és a *Tanú* lapjain.

A „magyar műhely” eszmény hosszú szünet után, vásárhelyi tanárkodása idején kapja meg a már hozzávetőlegesen teljes kutatási hipotézisét. Hasonló című esszé tanulmányában – 1956 nyarán – vázolja az ő saját, vásárhelyi műhelyében az újkori civilizáció tanulmányozása nyomán keletkezett gondolatainak ide kapcsolódó rendszerét. Amíg – írja itt – a XIX. század civilizációjának a végső eredménye az lett, hogy „a gyarmatosítás durva eszközeivel egységbe fűzte a megbénult ősi civilizációkat”, addig a XX. század egyik vezérjelensége „e népek fokozatos emancipálódása, egyenlővé válása egy világcivilizációban. Ezt a civilizációt a Nyugat egyre mélyebbre szálló vívmányai tartják össze, a Nyugat külső hegemoniája azonban megszűnik... Az emberiség sorsa nyilván hosszú időre dől el azon, hogy a nyugati vívmányok milyen viszonyba kerülnek a népek lelkével, amelyeket egybefogtak.” (*Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 195.) Németh László először is megkeresi és megmutatja ezeket a nyugati vívmányokat: körülhatárolva és jellemezve is egyben a nyugati civilizáció *műhelyeit*. 1950-ben tanulmányt is ír, amelynek címe:

Az újkori civilizáció műhelyei. Az újkort ő Galilei korától, Galilei tudományos működésétől eredezteti, az „igazi természettudomány” megszületésétől. Ez az új szellem először a XVII. századi filozófiába hatolt be (Descartes, Pascal, Leibnitz), majd a „következő nagy laboratórium, ahol az újkori vívmányok készültek, a XVIII. századi Anglia” volt. A XIX. század közepső harmadában „a francia irodalom az újkori művelődés leglázasabb és legeredményesebb műhelye”. Mígnem a XX. század „két területen hozott jellegzetes újkori vívmányokat: az egyik a természettudomány, a másik a homo ludens irodalom”. (Ez utóbbin Pirandello, Gide, Valery, Ortega és Wilde műveinek jellegzetes rétegét érti. – Vö. in: *Utolsó szétttekintés*, Bp., 1980., Magvető és Szépirodalmi, 325–337. o.)

A „keleti lélekkel”, emberfajtaival ugyancsak Hódmezővásárhelyen – a regénybeli Csomorkányon – találkozik a maga élő valóságában Németh László. *Ez a találkozás az Égető Eszter* fő inspirálója, s ez az *élménykör* indította meg benne a „nyugati módszer és keleti lélek mérlegbillegését”. Itt, Vásárhelyen ugyanis élő valóságként fedezte föl az „embergeológiának” azt a rétegét, amelyről Szabó Dezső említett *Nyugat*-beli tanulmánya óta tudott, és mint láttuk: Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény műveiből mint a „magyarságnak... egy szinte tengermélyi, értékes, kárhozó rétege”-ként történetileg, irodalomtörténetileg már megismert. Egy „sajátságos emberfaj tenyészett itt” – írja most 1956-ban –, a gyerekek „lomhák” és „jóeszűek”, „cigányok és lojálisak, hátsó gondolattal telik és mégis kedvesek”. A megismert szülők meg mintha Gogol vagy Csehov írásaiból léptek volna elő: az „értékes jellemeknek ugyanaz a fantomszerű eltorzulása”. De maga a regény főhőse, Eszter is bár „a Nyugat varázsa húzza meg arany vonallal arcélét, ösztöneiben mégis alföldi, keleti nő...” Az *Égető Eszter* című regényben tehát – habár nem is egészen tudatosan – a „keleti” lelkeket idézi fel, mutatja be, szembehelyezve velük Méhest – az író alteregója-ként –, az *elemzés* szellemét, e „jellegzetes nyugati gondolkodást”. (Vö. *Magyar műhely*. In: *Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 196–198.)

A „magyar műhely” problematika teljes kibomlása az ötvenes évek középső harmadára esik. Nyilvánvalóan nem véletlenszerűen. A Sztálin halála utáni oldódás – még ha visszatáncolásokkal, erőteljes restaurációs törekvésekkel nehezítetten is – mégiscsak megindult, és például 1954-ben kifejezetten jótékony hatással volt a magyar szellemi élet egészére. Ez a történelmi pillanat másfelől egybeesett Németh László betegségének a kezdetével is (1954 tavasza–nyara), így azután ez a kétfelől jövő, de interferáló erő lesz a közvetlen kiváltó oka, inspirálója a később *Megmentett gondolatok* címmel összefogott tanulmányorozatának, melyben „egy-egy összefoglaló pillantást” vetett „az örökre otthagyzandó mezőkre”. E tanulmányorozat probléma-magjai, gondolati váza, amely köré az egyes írásokat építi: az európai *újkori civilizáció* – melyről könyvet is szándékozott írni már évek óta – és a *magyar műhely*. Kitüntetésen fontos és értékes darabja pedig a *Bartók és a 19. századi zene* című tanulmány.

1954 tavaszán a vásárhelyi gondolatok törnek fel újra ezekben a tanulmányokban, még inkább sürgetve *európaiságunk megtartásának* egyik elkerülhetetlen szellemi feltételét: *nemzeti* mivoltunk olyan mélyrétegeinek a föltárását, „ahol a szétágazó sajtóságok alatt a közös emberi kezdődik, s így teremti meg a szellemben is a külön fejlődött ősi kultúrákat egybeölelő új civilizáció alapjait. Ha valakinek, a lírikusnak módja van (Ady adott ebből ízelítőt) föltárni, kinyitni lelkében ezeket az eldugaszolt ősi padmalyokat, olyan hangszer-testet szerelni húrjai alá, hogy az egész emberi vele rezegjen.” (*A líráról*. In: *Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 28.)

És az efféle „ötvözet” valódi súlya – tehetjük hozzá ehhez a fundamentális, másfelől centrális Németh László-i gondolathoz – már távolról sem csupán lélektani, nemzettudatbeli attribútum (avagy Szabó Dezsőre visszautalva: „faji”-nak és „internacionális”-nak az összekapcsolódása), hanem elsőrendűen a modern civilizációban honos *műalkotás* egyik fontos *esztétikai értékmérője* is.

Az orosz irodalom „óriási sorsajándéka” is az volt – írja a *Tolsztoj inasaként* című, ugyancsak 1954-es keletű tanulmányában –, hogy „az újkori gondolkozás módszerét, szempontjait ő fordította először egy Európán kívüli népre... Vagyis a módszer

is tökéletes volt, a tárgy is rendkívüli.” Majd néhány oldallal odébb ezt olvashatjuk: „...az ő regényírói sikerük legalább annyira volt a nyugati módszer diadala..., mint az orosz emberét...” Félig-meddig ellenpéldaként hozza fel ugyanitt Németh László a „mi Móricz Zsigmond”-unkat, akinek „sok nagyszerű leletét azért lesz nehéz a világnak felmutatnunk, mert ezt a nyelvet kissé magyar »vidékiességgel« beszélte.” (I. m. 33. és 49.) Igaz persze ugyanakkor, hogy nekünk magyaroknak is voltak „művészeink, akik a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népük a világlélek megértésének lesz forrásává. Elsősorban Adyra, Bartókra gondolok”. (I. m. 56.)

S valóban, Németh László „magyar műhely”-eszméjét is mindinkább – *eszményét* Bartók Béla életművének a megismerése kristályosítja ki többé-kevésbé végleges érvényűvé – a zene vonatkozásában. (Ez utóbbi megszorító megjegyzésünk azért kívánkozik ide, mivel az irodalom, a magyar irodalom vonatkozásában továbbra is problematikus marad a „nyugati módszer” konkrét, fölrajzolható és példákkal is illusztrálható, bizonyítható mibenléte.)

A Bartók és a 19. századi zene című tanulmány úgyszintén 1954 tavaszán íródott, a „megmentett gondolatok” következő részeként, állomásaként. Bartók legfőbb karakterjegyeként azt emeli itt ki Németh László, hogy őbenne – akárcsak a költészetet modernné tevő franciákban – a „teremtő művésznek és a kitarató, leleményes tudósnak... az egyensúlya oly mértékben volt meg, mint... egyetlen magyar emberben sem”. Liszt zenéjének az elemzése nyomán „voltaképpen a XIX. századi zenével szemben végezte el ösztönei s értelme bírálatát”. Majd a parasztzene nyitotta meg számára az „Európa alatti zene” világát. „Zenéjével így mélyebbre szállt a »nemzeti«-nél, oda, ahol a népi, anélkül, hogy jellegét elvesztené: a közös »emberi«-hez közeledik.” Ez volna tehát Bartók zenéjében a „keleti lélek” megjelenése. *A módszere* pedig – Németh László szerint – Bachot idézi, a polifóniában őhozza, „a zenei szerkesztés nagy matematikusá-

hoz” megy vissza, „akin át, mint tárt kapun megint egy Európán túli (nem Európa alatti, de Európa mélyi) zenei világ néz ránk.” Mert a „kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkeringes az európai fejlődés törzse, s azon át a távoli gyökerek felé”.

Ha mármost megpróbáljuk lefordítani az esztétika nyelvére e képletes „Bartók-modellt” (hiszen maga Németh László is megvallja, hogy Bartók az ő számára „inkább jelkép, mint zenei élmény”), akkor mind a „keleti lélek”, mind a „nyugati módszer” szinte egyetlen kritériumaként az *egyetemes* fogalmát kell valamiképpen odakapcsolni *mindkét oldalhoz*, illetőleg ebben a fogalmi hálózatban kell, lehet és célszerű vizsgálni a további megközelítések során is.

De vajon miben rejlik az *irodalmi kifejezésforma* egyetemesége, vagyis a „nyugati módszer”-nek való megfelelése? Ez az a – nem metaforikus, hanem egzakt módon megragadandó, továbbra is megválaszolendő kérdés a Németh László-i „magyar műhely”-elméletben, gondolatkörben. Mind az 1956-ban írt Gulyás Pál-tanulmányban, mind pedig az ugyanekkor született *Magyar műhely* című, összefoglalónak szánt esszéjében. Az előbbi írásban a tekintetben vont párhuzamot Ady és Gulyás közt, hogy a XX. század első felében bennük volt a legtöbb az „artézi elemek” bőségéből. Gulyás Pál „úgy volt népi, hogy azt a közös emberi »mágmát« kereste, amelyhez az jut el, aki a maga s más népek népiségében elég mélyre ás”. Ez tehát a „keleti lélek” Gulyásnál, ámde ebben a tanulmányban sem kapunk meggyőző magyarázatot, illetőleg kijelölést a „nyugati módszer” *irodalmi* kifejeződésének mibenlétére vonatkozóan.

A *Magyar műhely* című tanulmány első lépése: a *műhely* fogalom meghatározása. E szerint a műhely legjellegzetesebb és legfontosabb ismérve: a *közös feladat*. Ebben az értelemben a magyar irodalomnak is voltak műhelyei – a „testőrírók”-tól kezdődően Csokonain, Kölcseyen, az ifjú Vörösmarty, Petőfin, Keményen, Gyulain, Aranyon át műhelynek tekinthető a *Nyugati fordítói iskolája*, majd az esszéíró nemzedék és a népi szociográfia is. Ámde ezeknél a köröknél „a cél majdnem mindig valaminek a pótlása volt, az észrevett lemaradás után a lépések meggyorsítása”. Másfelől: „a magyar irodalom inkább egyes te-

hetségek láva-ömlésében mutatta fel erejét s lehetőségeit, s nem nagy, korszerű feladatok megoldásában vívmányait”. Egyik műhelyben sem volt olyan különleges feladat, „amely a rendelkezésre álló nagy tehetségeket az egész világot érdeklő vállalkozásba kapcsolta volna”. A *nyugati módszer* mibenlétéhez ebben a tanulmányban is csak általánosságban közelít Németh László, amikor is azt mondja, hogy az újkor története nem más, mint a „természettudomány módszerei”-nek a „behatolása művészet és élet különböző területeire”. A természettudományos módszerként pedig „az elemzés szellemét, a jellegzetes nyugati gondolkodást” jelöli meg. A példa-életmű, az „alkotás, amely a »módszert« s a »lelket« új, szerencsés kapcsolatban mutatja fel”, e tanulmányában is Bartók Béla munkássága.

XX. századi irodalmunkban – folytatja a gondolatmenetet Németh László – volt néhány igen fontos alkotó, aki a Bartókéhoz *hasznló* szintézis felé tört: „a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé s a világ közkincsévé tenni”. Mindenekelőtt Ady Endre. De bizonyos vonásaiban Móricz, Erdélyi, Sinka, Tamási, Kodolányi is. És akik még közelebb kerültek az eszményi szintézishez: Szabó Lőrinc és Illyés Gyula.

Az újabb nemzedékek tagjai közül „Weöres Sándor lírája ... mutatott példát rá, hogy a nyugati törekvések vakmerő követése, s az Európa alatti világ földidézése milyen természetesen és termékenyen találkozhat egy magyar lírikus költői világában.” Az „egészen új” költőnemzedék legígéretesebb képviselőiként Juhász Ferencet, Nagy Lászlót, Fodor Andrást, Csanádi Imrét és Simon Istvánt tartja számon. Sőt azt is megkockáztatja itt kimondani, hogy „főleg Nagy Lászlóról, Fodor Andrásról szólva joggal beszélhetünk irodalmunk bartóki vonaláról” (i. m. 188–202.)

Az 1957 tavaszán írt *A magyar vers útja* című tanulmányában folytatódik a fenti gondolatmenet. Kiindulópontként itt is a *hiány* tudata felől közelít a fő kérdéshez, amikor is megállapítja, hogy bár „költészetünk elvégezte azt, amit Kelet-Európában el kellett végeznie”, irodalmunk egésze ennek ellenére sem vett részt tehetségei szerint az újkori európai fejlődésben. Az itteni

metafora szerint „irodalmunknak megvolt a puskinsi alapozása – de a gogoli emelet elmaradt fölüle”.

A kortárs magyar költészet legnagyobbjaiként – tehát már 1957-ben – Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Juhász Ferencet és Nagy Lászlót jelöli meg.

Weöres költészete színpéneke „egyik végén a nyugati líra nagy nyelvolyvasztó, logikátlan ihlet-nyelvet teremtő kísérlete áll, a másikon az ősi mítoszok modern sugallata”. A magyar műhely eszménye szempontjából azonban – tehetjük hozzá – hiányzik belőle „a nagy lírikusainkban megszokott már-már természeti erő”. (A *Magyar műhely* című tanulmányában – mint láttuk – jobban közelítette Weöres költészetét a „bartóki modell” eszményéhez.) Pilinszkyt 25 verse alapján tartja Németh László európai rangú költőnek, aki „belső okokból, az állapotokivánta szavakért vívott harcban vált a nyugati lírikusok testvérévé”. E líra nagy veszedelmének viszont azt látja, hogy „szűk térre zárt”, ennél fogva az önisméltés szinte elkerülhetetlen. Juhász Ferenc az új népiség „elsőnek berobbanó s leglüneményeszerűbb tehetsége”. De nem tudni, hogy „áradása krónikussá válik”-e, és ekkor elmocsarasodik, avagy mély mederbe vág. Nagy László költészetét jellemezve a legfontosabb mozzanatként azt emeli ki, hogy éppen *Pilinszkyben és benne* van „valami lappangó rokonság..., mintha csak egymás komplementer színei lennének: nem ellentétek, de az egyikből az hiányzik, ami a másikban megvan”. Nagy Lászlóban például ott van a bartóki hagyomány: „az ő népisége... nem a parasztosztály reprezentálása a költészetben, mint a mi kortársainké volt, inkább a nyelv ősi, közösségi emlékeinek az ébren tartása a népi ritmusokon, fordulatokon át.”

Végül is Németh László úgy látja, hogy az Ady-nemzedék nagy költőiben *sétélt* „geológiai mélység”, *valamint* a tudatos, sőt: tudósi kísérletező kedv, „az irodalmon meditáló elmélet” ebben a legújabb nemzedékben *mintha* kezdene helyreállni. És *A magyar vers útja* talán legfontosabb tanulságaként arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelzett két irány: „...szimbiózisba is léphet – hozzá igen termékenybe. Ezt épp minékünk, magyaroknak illik tudnunk: hisz Bartók zenéje is ott bontakozott ki, ahol a XX. századi zene atonális törekvéseibe a régi parasztzene meg-

lepő összhangzattani ösztönzései beszívódtak... A »modern« zene, költészet: adja meg a hősi elégedetlenséget, a távlatokat, a kegyetlen fegyelmet, a népiség az ezzel nem ütköző anyagot, az Európa-alatti embert, ősi forráságot.” (Vö. i. m. 206–216.)

Németh László irodalmi „magyar műhely” eszménye tehát valójában mindvégig *eszmény* marad, azaz olyan idea, amely legnagyobb és legértékesebb teljesítményre sarkall *mint feladat*, s amely valójában a világirodalom remekeit jelenti mint műalkotás vagy mint életmű. A szerinte a Bartók életművében megvalósult „keleti lélek” és „nyugati módszer” tökéletes szintézisére irodalmi *példát* a magyar irodalomból nem tud teljes bizonyossággal fölmutatni. Tehát a „magyar műhely”- és a „bartóki modell”-eszmény – mint eszmény is, mint feladat is – mindvégig bizonyítandó hipotézis maradt. Számára ez a „hiány”-érzet mindvégig gyötrő érzés volt, hiszen – láthattuk – mint kritikus, esszéíró, irodalomtörténész – Ady Endre, Szabó Dezső és Babits Mihály ösztönzései nyomán – élete során oly gyakran és oly nagy hittel s meggyőződéssel keresett utat. Lehetséges persze, hogy ez az út egyáltalán nem is létezett (például azért, mivel ebben az elsődlegesen *nyelvi* kultúrában – a zeneihez képest legalábbis – már a *közös* képlet meghatározása sem könnyű feladat, vagy éppenséggel nem is létezik ilyen közös ekvivalens), ennél fogva tehát lehetséges, hogy Németh László több évtizedes aggodalma – irodalomszociológiai, irodalomtörténeti és főként talán esztétikai szempontok szerint – teljesen alaptalan volt.

Mindazonáltal megfogalmazott egy abszolút érvényes *igényt és jelentős nemzeti irodalmak* esetében természetes törekvésként élő *feladatot* a modern magyar gondolkodás és a modern magyar kultúra számára, amely nélkül a szellemi értelemben vett valódi *európaiságunk* elképzelhetetlen. Pontosabb persze, ha így fogalmazunk: *európai magyarságunk*. Hiszen éppen a *Magyar műhely* című tanulmányának a befejező mondata újra csak metaforikussá tágul, s arra figyelmeztet, hogy „aki ebbe az új műhelybe igazán mesterként tud beállani (akár lesz hatása, akár sem), egy új világ törvényhozójának érezheti magát, s nem is szólhat máshoz, csak nemzetén át az emberiséghez”.

Németh László *Magyar műhely*-tanulmánya az éppen induló *Kortárs* 1. számában jelent meg 1957 szeptemberében. Az 1956-os forradalom utáni politikai-kulturális „konszolidáció” kezdete ez az időszak, amelyet azután az MSZMP nagy ideológiai offenzívája követ, s 1958 nyarán sor kerül a népi irodalom, a népi mozgalom általános érvényű, egyszersmind személyekre is szóló bírálatára. Láthatólag rossz időpont ez az egyébként is problematikus „műhely”-gondolat publikálására, megjelenésére, s aligha meglepő, hogy egyértelmű és meglehetősen szigorú is az elutasítás, sőt az elmarasztalás.

Az *Élet és Irodalom* még ugyanabban a hónapban reflektál az új folyóirat jelentkezésére, tartalmára. A *Magyar műhely*-tanulmány ürügyén a Németh László-i életmű marxista igényű bírálatára hív fel. „Amennyire helyeselhető, hogy Németh László írásai – és nemcsak az íróé, hanem a gondolkodóé is – hosszú idő után újra napvilágot látnak..., annyira sürgető is a feladat, hogy filozófusaink, irodalomtörténészeink, a marxista tudomány alaposságával és sokoldalúságával lássanak hozzá az író nem lebecsülhető vonzóerejű műveinek elmélyült bírálatához.” (Kis Tamás: *Kortárs. Új irodalmi folyóiratunk első számáról. Élet és Irodalom*, 1957. szept. 27., 2.)

E „hozzálátás” alaphangját az akkortájt az MSZMP-ideológia egyik előműhelyének számító *Tiszatáj* intonálja, Kiss Lajos és Szabolcsi Gábor cikkeivel. Az előbbi mai irodalmunk néhány kérdéséről értekeznek, a lenini, a zsdánovi tétéleket kérve számon a magyar kritikán, például amiatt, hogy „mind ez ideig válasz nélkül hagytuk Németh Lászlónak az új magyar irodalmi műhely kialakítására meghirdetett programját”. Ez a program akkor került irodalmi életünkben nyilvánosságra, amikor még „légüres tér” jellemezte azt. Éppen ezért kell „vitatkozni” vele, mivel új irányvonalként elfogadhatatlan. „E műhely-gondolat célja – fejtegeti Kiss Lajos – a nemzet »örök« szellemi és lelki adottságainak megőrzése és mintegy modern kiteljesítése, a »bartóki szintézis« megteremtésének igénye ösztönzi. Az új magyar irodalom forradalmi problematikája mint közeli hagyomány közömbös e műhely számára.” Márpedig a marxista fölfö-

gás szerinti irodalmi gondolkodás nem az „állandót”, nem „a lélekben kiteljesedőt” keresi irodalmi hagyományunkban, hanem a „forradalmilag kiteljesülőt”. S ha „valaha létrejön az új magyar irodalom »bartóki szintézise« az irodalmunk forradalmi hagyományait fogja folytatni. Nem a »keleti lélek« és »nyugati módszer« elvont egysége lesz, hanem a ma emberének művészi vallomása önmagáról és világáról.” (Vö. *Tiszatáj*, 1958., 1. sz., 1–2.)

A szegedi folyóirat következő számában Szabolcsi Gábor folytatja a gondolatmenetet, aki örömmel üdvözlí Kiss Lajos cikkét, mondván, hogy a marxista irodalomkritika sajnálatos csendben van, amit csak Révai József és Tolnai Gábor tör meg olykor-olykor. Németh Lászlóval vitázni kell – szögezi le Szabolcsi –, ámde nem elég csak egy-egy tételével szembeszállni: az egész *szemléletét*, szemléletmódját kell vitatémának tekinteni. Például azt, hogy miért olvas ki mást a magyar történelemből, irodalomtörténetből, mint ami a marxista álláspont. Kétségkívül egy „nagyszerű álmodozás megvalósításáért” küzd, de ez a program – a magyar irodalom világirodalmi igénye, illetve helye – „maga is provinciális marad, helytelen az út, amit kijelöl”. Az európai tudományos és irodalmi műhelyek egymást váltó szakaszosságát – így a cikkíró – Németh László a nemzetek harcának tekinti, s teljesen figyelmen kívül hagyja az osztályharcok jelentőségét a változásokban, a fejlődési folyamatokban. A magyar „műhelyek” jelentőségét lebecsüli, s nem a tényleges súlyuknak megfelelően értékeli Petőfit, Adyt és József Attilát. Föl kell figyelni arra is, hogy „a szocializmus »műhelye« az európai »műhelyek« fősorolásából kimarad. Ideológiájának itteni másik eleme „az »embergeológiai«, nemzetbiológiai, népmélylélektani elem”. Ez határozza meg a feladatot is ebben a koncepcióban: „a »bartóki szintézis«: Ázsia és Európa párbaja, egyezkedése folyamatának ábrázolása és kibontása.” Ez a párbaj, ez az egyezkedés hamis alternatíva: az igazi, a valódi kérdés mind Ázsiában, mind pedig Nyugat-Európában az *osztályharc*. „A Nyugat irodalmának új »műhelyei« a szocialista irodalom, embereszmény irányában keresik vagy találják meg a maguk fejlődésének útját... A szellemtörténeli iskolák és a népek, a »Nyugat vívmányai« és a népek lelke közötti viadal víziója nem illik rá erre a

korra.” A provinciális Gulyás Pál ellenében az egyetemes érvényű József Attila a helyes irány. (Abban persze, hogy – mint közismert – Németh László nem érzekelte József Attila valódi jelentőségét, ugyanakkor túlbecsülte Gulyás Pál költészetének súlyát, Szabolcsi Gábornak történetesen igaza van.) A cikkíró summázata végül is a következő. „A »Magyar műhely« koncepciója alapján vonzó koncepció. A magatartás, ami szülte, a nép, a magyar irodalom ügyének áldozatos, hű szolgálata. Fájdalmas látni, hogy ez a nagyszerű alkotó lendület a szellemtörténet és a népek harca alapszemléletéből elindulva nem juthatott tovább egy újabb magyar provincializmusnál, mert a kor nagy forradalmi gondolatát csak oppozícióval tudja elfogadni.” Klasszikus marxista-leninista fogalmazásban fut végig tehát a *Tiszatájban* még egyszer ugyanaz a tisztítóűz, megadva persze az előző évben Kossuth-díjat kapott Németh Lászlónak is a kellőnek tartott reverenciát. (Vö. A „magyar műhely” és a történelem parancsa. I. h., 1958., 2. sz., 1.)

A vita folytatása már a népi írók ellen hozott MSZMP-határozat ideológiai hullámaiba torkollik bele, s áttevődik az ominózus Németh-tanulmányt közlő *Kortárs* lapjaira.

Diószegi András a fiatal magyar költőnemzedék lehetséges programjairól szólva elveti a Németh László-i koncepciót. Véleménye szerint a „Kelet” s a „Nyugat”, a „népiség és a modernség »szintézise« – tulajdonképpen már önmagában irány nélkül való”, ennek a nemzedéknek ennél nagyobb, összefogó erejű eszmére lenne szüksége. Egyébként is: ez nem is szintézis, pusztán csak összeillesztés. Félő továbbá, hogy ez a „bartóki modell” éppenséggel *beszűkíti* a költők világát, modorossá, utánzóvá válnak. A helyes, a követendő út e fiatal költőnemzedék számára: a „bartóki »szintézis« helyett *forradalmi szintézis*: ez lehetne új, modern, szocialista líránk programja”. (Vö. *Két világ határán. Egy költőnemzedék problémái. Kortárs*, 1958., 5. sz., 754–767.)

Koczkás Sándor hozzászólását a júliusi *Kortárs* közli. (*Valóság vagy utópia? Strófák a „Műhely”-ről s a kétféle közérzetről.* 119–124.) Véleménye szerint a világirodalomba „tudatosan számító előkészülettel” nemigen lehet bekerülni. A Németh László-i „műhely” nem a szocialista valóság köre, ebbe tehát nem

szabad a fiatalokat belevonni. Németh László példái *polgári* magatartást sugallanak, a rossz közérzetet testesítik meg, azokét, akik nem tudnak beilleszkedni a szocialista közéletbe, kultúrába, irodalomba. Ez a koncepció egy újabb „harmadik út” Némethnél: „műhely” a szocialista és a burzsoá kultúra között. Ez a műhely valójában és lényege szerint „konzerválná a burzsoá kultúrát”.

Az 1958. szeptemberi *Kortárs* különös erővel sugallja a népi írók ideológiai eltévelyedéseinek és a Németh László-i „magyar műhely”-elv tévutasságának egy tőről fakadását. Itt jelenik meg ugyanis K. Nagy Magdának a maga nemében alapos, de éppen ezáltal könyörtelen számonkérése: a népi mozgalom hajdani fénykora és kiemelkedő tagjainak a háború utáni magatartása, állásfoglalása, gondolkodása közötti – forradalmi marxista megközelítés szerint – szomorú ellentmondásról. (Habár Németh László – a szerző szerint – már a harmincas-egyvenes években is a polgári ideológiák rabja volt.)

Közvetlenül ezt a tanulmányt követi egy sajtóságon érdekes írás, Vámos Ferenc szaktanulmány-szerző írása *Magyar műhely – Bartók modell* címmel. Gondolatmenetének az a lényege, hogy a paraszti szellemi örökség nem az irodalomban vagy a zenében, hanem az építészetben jelent meg először. Mindenekelőtt Lechner Ödön és Lajta Béla munkásságában. „Haláluk után a magyar műhely század eleji izzása Bartókban tartotta európai képviselőjét is, magyar forradalmát is. Mellette a »népi« írók munkája a provinciális felé tartó nagyot-akarás volt, míg a magyar műhely atmoszférája, nagy építészeinek halála után még Bartók és Kodály művészetében izzott sértetlenül. A »népi« írók a magyarság európai helyzetének megítélésében s a magyar feladatok irányában tájékozatlanul működtek.” E sommás – és persze megalapozatlan – kijelentés után a tanulmányíró a „magyar műhely” jelenséget is az építészet, a zene és a képzőművészet területeire vezeti, viszi vissza, leszűkítésnek tartva a Németh László-i koncepciót, amely következetesen csak irodalmi műhelyekről szólt. Ezáltal „a magyar műhely terjedelmét eleve az irodalomra szűkíti, holott a magyar műhely jelentősége ott nő nagyra, ahol – század eleji sajtóságaiban – a magyar művészet egészét összefogta.” Ámde a „Bartók-modell” el-

sóbsége sem Bartók nevéhez fűződik – tér vissza kiindulópontjához a szerző –, hanem Huszka József (!) *Teremtsünk igazán magyar műipart* című, 1890-ben megjelent röpiratának kérdés-felvetéséhez, amelyben a magyar parasztművészetet tette meg az autentikus kiindulási pontnak. Másfelől pedig: a „Bartók-modell” Bartók nélkül is érvényesülhetett, például Ady Endre költészetében. Klasszikus módon azonban mégiscsak József Attila munkássága testesítette meg ezt az ideált. „Feszl Frigyes, Lechner Ödön, Lajta Béla, Ady, Bartók, Kodály, József Attila művészetében pörölyütéseként ugyanaz a forradalmiság jelentkezett. József Attila a Benjaminja volt ennek a hatalmas erejű folyamatnak. Költészetében Európa és a magyar művelődés egésze összegeződött, monumentális egységben, szintézisben.”

Látnivaló tehát, hogy a népi írókról szóló MSZMP-határozat után a Németh László-i „magyar műhely”, illetőleg a „bartóki modell” eszmények is teljességgel elfogadhatatlanok az új kultúrpolitika számára. Nemcsak az ideológiai, „eszmei” offenzívát szabadították föl ellene, hanem – éppen Vámos Ferenc írásával – szakmai, történeti aspektusból is érvénytelennek nyilvánították.

Mindezek az elutasító gesztusok azonban nem tartalmazzák a kérdéskör legfontosabb és valóban vitatható fő mozzanatát: vajon létezik-e, létezhet-e – esztétikai, lírapoétikai szempontból – releváns megfelelés a bartóki életmű és a magyar költészet legnagyobb alkotóinak művészi teljesítménye között? Továbbá: az igazi nagy költészetnek vagy regénynek vajon valóban kritériuma-e a „keleti lélek” és „nyugati módszer” kívánatos szintézise? És végül: melyek, mik az ismérvei az irodalom, a költészet, tehát a nyelv művészetében a „nyugati módszer”-nek.

Mindeme kérdések további vizsgálódást igényelnek.

Görömbei András
NÉMETH LÁSZLÓ
IRODALOMSZEMLÉLETÉNEK
FŐ VONÁSAI

I. Az egzisztenciális tudomány

Németh Lászlóból a magyarság Trianonban megpecsételt sorsa váltotta ki azt a nagy szándékot és eltökéltséget, hogy a „magyar szellemi erők organizátora” legyen, a minőség forradalmának eszméjével emelje föl – a szétesett Magyarország helyett – a magyarságot. A Horthy-restauráció és a levitézlett polgári liberális Magyarország helyett egy igazi, szellemi-lelki „harmadik Magyarország”-ot álmódott, melyet „az elődök sugalmazását megértve, a többség érdekét vállalva” az íróknak kell a magyar népből megidézniük.¹ Széchenyi és Ady példáját is követve magyarosítani akarta a magyarságot: visszavezetni gondolkodásmódját, műveltségét a saját jellegének és legbensőbb érdekeinek a vállalásához.

Az a szorongató meggyőződése alakult ki, hogy a magyarság újabb történelmének századaiban elvesztette azt a helyzetérzést, önismeretet, tudatot, amellyel rászakadt új körülményeiben eligazodna, „irányt és teendőt” találna. Ettől a „nemzeti amnéziától” szenvedett Németh László, s a megtartó, eligazító nemzeti tudatot akarta a műveltség eszközeivel és erejével „a végszükségtől igazoltan, újrászóni”.² Ez a végszükség-érzet ösztönözte nagyívű minőség forradalma-konceptióját. Mélyen átérezte Ady jóslatát – „S elveszünk, mert elvesztettük magunkat” – de nem nyugodott ebbe bele, hanem a magyar tudatformálás, szel-

¹ Vö.: NÉMETHI László: *Negyven év.* In: *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász.* 1969., 10–11.

² NÉMETHI László *uo.* 15.

lemi-lelki „templomépítés” tervét dolgozta ki. Új enciklopédizmust hirdetett, a szellemet „rendező nyugtalanság”-nak tekintette, s benne ez a rendező szándék arra irányult, hogy fölemelje a magyar műveltség szintjét, minél több részt, minél biztonságosabb egységben lásson és láttasson.³

A legyőzött, szétdarabolt magyarságot a minőség igazoló erejével akarta megtartani itthon és az új határokon túl is: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb” – vallotta.⁴ Németh László célja az volt, hogy a magyarság szellemisége, műveltsége jogán álljon helyt Európa népei között. A minőségelv széles körű kibontakoztatásával a nemzetnek akart megtartó, eligazító világnézetet adni. Nem törekedett filozófiai rendszeralkotásra, hanem tág horizontú, értékkereső tájékozódással a minőségelvű személyiségek fölnevelése révén kívánta egyengetni a közösség útját. „Életművének vezérgondolatai – példaember, minőségi társadalom, öntudatra ébredt nemzet – ebből a személyiséghez fordulásból nyerik a világnézeti tartalmakon átülő morális színezetüket.”⁵

Személyiség- és nemzetpedagógiai célzatú minőségkoncepciójából természetesen következett az is, hogy annak megvalósításában az irodalomnak különlegesen fontos szerepet szánt. Az irodalomtörténetet és kritikát egzisztenciális tudományként művelte, létfontosságú és létérdekű jelentőségűnek tudta. A tudományban is azokat becsülte legtöbbször, akik a legkisebb szakkérdést is mint létérdekük szempontjából döntő kérdést vizsgálták, s válaszaikért tudományos hitelükön túl egész üdvösségért szorongó személyiségükkel helytálltak.⁶

Irodalomszemlélete szerves része a minőség forradalma világnézet-formáló koncepciójának. A helyes önismeretet, azt, hogy az egyes ember és a közösség tisztában, rendben legyen önmagával, társadalmi és létbeli pozíciójával, a legfontosabb világformáló erőnek minősítette. Kerényi Károlyhoz írt levelében be-

³ NÉMETHI László: *Új enciklopédia*. In: *Európai utas*, 1973., 512.

⁴ NÉMETHI László: *A reform*. In: *Sorskérdések*, 1989., 238.

⁵ BÉLÁDI Miklós: *A szellemi országépítő*. In: *Az értelem-alapító. Négy írás Németh Lászlóról*. 1982., 10.

⁶ Vö.: NÉMETHI László: *Sziget és alkotás*. In: *Európai utas*, 1973., 46.

szél arról, hogy a görögységben ő tulajdonképpen önmagát fedezte föl, önmagát ismerte meg. Egy benne meglévő lelkihelyzet talált a görög műben „pontos és mégis örök érvényű megfogalmazásra”. Örömmel ismerte fel Kerényiben az övével párhuzamos törekvést, amikor Kerényi az *Antigonéről* írta, hogy az „egzisztenciális kérdés”. Németh Lászlót ez az egzisztenciális jelleg érdekelte igazán a görög irodalomban, enélkül egy fél órát sem áldozott volna rá.⁷

Németh László új reformkort akart Magyarországon, s a nemzet öntudatra ébresztésében az irodalmi műveltségnek meghatározó jelentőséget tulajdonított. Különböző aligha érthetnénk meg, hogy a „magyar szellemi erők organizátor”-i szerepére vállalkozó író pályájának első éveiben szinte kizárólag irodalmi esszéikben és tanulmányokban nyilatkozott meg, s igen nagy gondot fordított arra, hogy irodalomkoncepcióját körültekintően fogalmazza meg és gazdag anyagon érvényesítse.

Irodalomszemléletének alapelveit már ekkor, a húszas-harmincas évek fordulóján oly alaposan kidolgozta, hogy azokon – a leglényegesebb kérdéseket illetően – később sem kellett változtatnia. Jólehet maga is vallott arról, hogy szemlélete minden megismert új művel módosult, s ezt a módosulást fontosnak és természetesnek tartotta. Az is bizonyos, hogy irodalomszemléletéről nem szabad állóképet rajzolnunk, hiszen az újabb történelmi idő szorításában nem mindig tudta maradéktalanul alkalmazni alapelveit.⁸ Olykor a maga által sugallatosan fölrajzolt eszményi modell valóságos megjelenését sem érzékelt. Az Erdélyi Józsefet irodalomtörténeli összefüggésekben méltató, József Attilára kellőképpen nem figyelő Illyés Gyuláról és Németh Lászlóról írja Csoóri Sándor: „Nem ítélni, csak sajnálkozni tud az ember, hogy a két világháború közti magyarság két olyan lángelméje, mint ők, a közvetlenül melegítő tűz miatt, épp a legnagyobb tűzrakást nem vették észre.”⁹ A *Kisebbségben* körül

⁷ NÉMETHI László: *Levél Kerényi Károlyhoz*. In: *Európai utas*, 1973., 43–45.

⁸ Vö.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az esszéista Németh László értékrendjéről*. In: *A mindentudás igézete*, 1985., 7–31.

⁹ In: CSOÓRI Sándor: *Tenger és diólevél*. 1994., II., 731.

sem tud nyugvópontonra jutni a vita máig sem. Szélsőséges nézetek ma is megfogalmazódnak e kétségbeesésben született műről.¹⁰

Ezúttal nem ezeket a vitákat kívánom újraéleszteni, hanem Németh László irodalomszemléletének néhány olyan vonására szeretnék rámutatni, melyek mai irodalomszemléleti vitáink idején is – nem kizárólagos érvényt, de – figyelmet érdemelhettek.

II. Babits, Fülep, Ady

Németh László irodalomszemléleti programja eszmetörténetileg ahhoz a „művészetfilozófiai alapozású eszmélkedés-sorhoz” kötődött, melyben Babits Mihály *Magyar irodalom*, Fülep Lajos *Európai művészet és magyar művészet* című esszéi, Szabó Dezső tízes években közreadott, magyar és francia írókról szóló tanulmányai helyezkedtek el, a legnagyobb ösztönzője azonban Ady költészete volt.¹¹

Szabó Dezső szemléletével már 1928-ban kritikusan számot vetett. Méltányolta erkölcsi bátorságát, világnézet-építő ösztönzését, becsülte a magyar problémák sokaságának bátor fölvetéséért. *Az elsodort faluról* azt írta, hogy az: „...a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek. Egy zuhanó s egy életretalált emberpárban az egyetemes és a magyar élet szintézise.” De Szabó Dezső stílusát, látásmódját erőszakoltnak minősítette, zseni-felfogását irodalmi demagógiának tartotta. Elmarasztaló bírálatának más elemei – „nem tud a dolgok jellegéhez féрни”, „nem az egyember lelkének geológiai rétegződését figyelni” stb. – közvetlenül Németh László irodalomszemléleté-

¹⁰ Vö.: POSZLER György: *Bennszülött-bölcsélet. Németh László: Kisebbségben – szubjektív kommentárok*. In: *Vonzások és tasztítások*, 1994., 290–329.

¹¹ Vö.: BÉLÁDI Miklós: *A szellemi országépítő*. In: *Az értelem-alapító. Négy írás Németh Lászlóról*. 1982., 13.

nek fontos elemeire is felhívják a figyelmet. Az elhatárolódás egyben saját törekvéseinek, igényeinek a tudatosítása is volt.¹²

Babits, Fülep és Ady művének irodalomszemléleti tanulságai viszont közvetlen folytathatóságukban bizonyultak maradandónak. Az Ady-vonatkozások átszövik Németh László egész tanulmányírói életművét. Babits és Fülep említett tanulmányaira pedig évtizedek múlva is hivatkozik.¹³

Irodalmunk világirodalmi helyének Babits által felvetett és rezignáltan megválaszolt kérdése egész életében izgatta Németh Lászlót. Törekvéseinek egyik ösztönzője mindvégig az maradt, hogy miképpen tudna a magyar irodalom méltó helyet kapni az európai irodalomban. Babits a nemzeti jelleg és az európaiság találkozásának az igényét szorgalmazta, azokat emelte ki a magyar múltból, akik erre adtak példát. Az irodalmi érték természetét kutatva is azt hangsúlyozta, hogy „bármily paradoxnak látszhatik is, valamely irodalom éppen annál inkább lehet világirodalmi érték, mennél nemzetibb: mennél több új színt, új hangot visz belé a világirodalomba”.¹⁴ Babits számvetése példák sorával hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar irodalom az európai kultúra „eszméit és irányait mindig a saját nemzeti eszméivel, sorsának és lelkének szükségleteivel összeolvasztani törekedett”.¹⁵ Éppen ez a különleges ötvöződés hozott nemegyszer új színeket, új értelmet és sajátos jelleget a magyar irodalomba. „Míg Nyugaton minden pesszimizmus gyökere individualisztikus, nálunk ez is nemzeti színeket ölt.”¹⁶ Babits tanulmánya kényes egyensúly-igényt követelt a nemzeti jelleg és az általános érvény között. Csak e kettő egységében látta az igazi értéket és a nemzeti művek világirodalmi esélyét: „világirodalmi értékű lehet a legspeciálisabban nemzeti bajok-gondok visszadáása is, ha *kívülről, objektíve* mintázódik, mint az általános

¹² Vö.: NÉMETH László: *Szabó Dezső*. In: *Két nemzedék*. 1970., 143–158.

¹³ NÉMETH László: *Bartók és a tizenkilencedik századi zene*. In: *Megmentett gondolatok*. 1975., 64.

¹⁴ BABITS Mihály: *Magyar irodalom*. In: *Esszék, tanulmányok*. 1978., I., 377–378.

¹⁵ Uo. 379.

¹⁶ Uo. 380.

emberinek, európainak egyik típusa, az általánosra való vonatkozással”.¹⁷ Emellett Babits arra is rámutatott, hogy ez a minden irodalom értéktudatában szereplő két értékmozzanat – a nemzeti karakter és a világirodalmi jelentőségű művek igénye – a magyar irodalom történetében folytonosan szembekerült egymással: „Az egész magyar irodalom történetén két irány vonul végig: az egyik a nemzeti vonások konzervatív megőrzésére és kifejezésére törekvő, minden nyugati hatástól dacosan elzárkózó; a másik ezt az elzárkózást megvető és gúnyoló, európai minták szerint forradalmian újítló... s míg más, szerencsés irodalmak kezdetől fogva együtt érezték mindkét faktornak (az általános nemzeti színek, s az egyes művek európaiságának) szükségességét, addig nálunk az egyiknek híve a másiknak okvetlen ellensége”.¹⁸ Babits ennek okát történelmünkben látta, a Kelet és Nyugat közötti ingadozás szellemi instabilitást okozó hatásában. Németh László sokszor és sokféleképpen szembenézett ezzel a kettősséggel, elkeseredett, tragikus hangoltságú pillanataiban végzetes kettősségnek minősítette. Szemléletének fő törekvése azonban mindig e kettősség meghaladása, szintézise volt. *Magyar műhely* című, 1956-ban írt tanulmányában vall arról, hogy fiatal korában sokat tűnődött irodalmunk világirodalmi helyén „Babits egyik panaszos tanulmányával”.¹⁹ Egész életműve azt mutatja, hogy a Babits tanulmányában is fölvetett gondolatok mélyen foglalkoztatták őt is. Irodalomszemléletének és írói munkásságának is az volt az egyik fő törekvése, hogy a nemzeti jelleget, sorsot és az egyetemes jelentést, európai értékeket összekapcsolja. Erre ajánlotta egész kultúránk követhető modelljéül a bartóki zene szintetizáló összetettségét.

Németh László a diagnózist mindig programmal egészítette ki, nemcsak föllárta a bajt, hanem annak gyógyítását is megkísérelte. Az irodalmunk világirodalmi szerepét szigorúan mérlegelő Babits a csekély szerep másik okát íróink „aránylagos kulturátlanságá”-ban, a gondolkodói értékek fogyatékoságá-

¹⁷ Uo. 381.

¹⁸ Uo. 382–384.

¹⁹ NÉMETHI László: *Magyar műhely*. In: *Megmentett gondolatok*. 1975., 194.

ban, az eszmék hiányában jelölte meg. Németh László is hasonlóképpen ítelt, amikor nagy tehetségekben bővelkedő irodalmunk világirodalmi szerepének csekélységét irodalmunk viszonylagos gondolatszegénységével magyarázta.²⁰ Ez ellen hívta közös tanulásra a nemzetet lenyűgözően gazdag esszéírói, tanulmányírói munkásságában. Ez a törekvése telítette gondolattal, elemzéssel, esszéelemekkel drámáit és regényeit egyaránt.

Fülep Lajos és Németh László személyes kapcsolatát éppen Babits *Tanú*-kritikája motiválta. Fülep Lajos levelet írt Németh Lászlónak, védelmébe vette Babits által elmarasztalt vállalkozását, műveiben pedig saját munkásságának a folytatóját is felfedezte. Németh László is ismerte és becsülte már ekkor Fülep írásait a *Magyar művészet* című könyvét is. „Büszke vagyok rá, hogy írásaimat figyeled, s vállalkozásomat nem tartod reménytelennek” – írta első választleveleiben Zengővárkonyba. Egy év múlva pedig már a *Válaszhoz* hívta szerkesztőtársnak Fülepet. Az első számba tanulmányt kért tőle a magyar tudomány (esetleg irodalom) mulasztásairól a magyarsággal szemben az utóbbi ötven évben. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy „annyi jó erő ellenére is mért zilálódott szét a magyar sors képe, értelme a magyar szellemben”.²¹ Ez akár nyitó tanulmánya lehetne Németh László szerint az új folyóiratnak, de szabad kezet ad az általa nagyrabecsült Fülepnek, írjon, amiről akar. Németh biztatására, sürgetésére írta meg Fülep a *Nemzeti öncélúság* című tanulmányát, melyet Németh „kitűnőnek” talált, s az induló *Válasz* élén jelentett meg – közvetlenül a néhány soros szerkesztői jegyzet után.

Babits – Németh László szerint – „az irodalomra szűkített *Nyugat*”²² koncepciója felől minősítette eltévelyedésnek a *Tanút*. Bár Németh László irodalomszemlélete számára rendkívül fontos volt a babitsi indítás, Fülep könyve és új tanulmánya éppen abban segítette Németh Lászlót, ami a magyarság föl-

²⁰ Uo.

²¹ Németh László levele Fülep Lajosnak 1934. február 8-án. In: *Németh László élete levelekben 1914–1948.*, 1993., 163.

²² NÉMETH László: *Negyven év.* In: *Negyven év. Horváthné meghal.* Gyász. 1969., 16.

emelésére vállalkozó író számára alapvetően fontos volt: ahhoz adott művészetfilozófiailag megalapozott ösztönző gondolatokat, hogy miként lehet összeegyeztetni a művészet autonómiáját és közösségformáló szerepét. Fülep már könyvének előszavában a „dílettánsok elvitathatatlan privilégiumá”-nak minősítette az „artistikum” és „világnézet” szétválasztását a művészetben. Az esztétikum és az eszme szimbiózisának lehetősége és szükségessége mellett érvelt: „A művészet autonómiája nem azt jelenti, hogy benne „csak művészet” (valami üres artistikum) van, hanem azt, hogy mindennek, ami benne van (vallás, metafizika, etika stb.), művészetté kell átlényegülnie, s a művészet semmi mással sem helyettesíthető nyelvén szólnia.”²³ Könyvének másik alaptétele az, hogy a művészetben „egyetemes és nemzeti korrelatív fogalmak”. Németh László görög korszakát is előkészítő gondolatvezetéssel érvelt amellett, hogy a görög művészet egyszerre nemzeti és egyetemes.²⁴ Hasonlóképpen fontos gondolata Fülepnek az, hogy „ha a művészetben van nemzeti, úgy magának a formának kell annak lennie, mert minden egyéb – kedély, temperamentum, életmód, éghajlat, környezet stb. – a művészethez tartozik ugyan, mint etnikai anyag, de maga még nem művészet”.²⁵ Magát a nemzeti jelleget tehát Fülep nem a tematikában, motívumokban, hanem sokkal mélyebben, a „világnézettől” elválaszthatatlan „artistikumban”, művészi formában kereste. „Kérdésünk ez: van-e ennek a művészetnek nemzeti jellege, s nemzeti jellegének egyetemessége, azaz van-e olyan művészi-formai problémája, amelyet neki és éppen neki kellett fölvetnie s megoldásán fáradnia, ugyanakkor egyetemessé téve azt, ami nemzeti?”²⁶ Ennek a magas igénynek – Fülep ítélete szerint – igen kevesen feleltek meg a magyar művészetben. Kiemelkedő példaként az építészetben Lechner Ödön művészetét elemezte, mert ő a magyar népművészet formanyelvét tudta a modern épület formaproblémájának megoldására mozgósítani.

²³ FÜLEP Lajos: *Magyar művészet – Művészet és világnézet*. 1971., 19.

²⁴ Uo. 25.

²⁵ Uo. 27.

²⁶ Uo. 33.

A szobrászatban Izsó Miklós kisplasztikáiban sikerült Fülep szerint az „abszolút plasztikai gondolat”-nak egyetemes jelentősű nemzeti formát öltenie: az ő magyar táncai párhuzamba állíthatók a görög szobrászat atlétáival, az ő táncoló parasztjaiban a magyar etnikum és „a lelkek mélyén élő ős szabadság ideálja” egyszerre jelenik meg.²⁷ Németh Lászlót ösztönző fontos gondolata Fülepnek az is, hogy a művésznek tudatában kell lennie kora művészi feladatainak. A magyar festészetet elemezve – itt nem részletezhetően – plasztikus képet adott ennek az öntudatnak a hiányáról és működéséről egyaránt. Már itt – a történelmi festés problémáit elemezve – hangsúlyozta azt a gondolatát is, hogy elvileg nem tehető ellenvetés a művészet politikai küldetésvállalása ellen, hiszen a művészetek története egyértelműen azt igazolja, hogy a művészet, „ahol magas fokot ért el, elbírta, sőt bátran magára vállalta politikai ideák hordozását”.²⁸ A következő évben, 1923-ban, a *Művészet és világnézet* című tanulmányában fejtette ki mélyebben ezt a megállapítást. „A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely, ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb értékektől eleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál. A művészet mint megvalósultság, magában megálló – önálló – világ, de történeti létesülése nem önkényes vagy minden rajta kívülállótól független: mint megvalósultság igenis *megáll* magában, de mint létesülés sohasem *jár* egyedül. A megvalósult művészet nem támaszkodik semmire önmagán kívül, de a létesülő művészetet mindennek hordoznia kell.”²⁹ Szinte szarkasztikusan bírálta azt a művészetszemléletet, mely idegennek tartja a művészettől az eszméket, elveket, világnézetet. A *Nemzeti öncélúság* című tanulmányában pedig a másik szélsőségtől határolta el magát, azt világította meg, hogy a művészetben a nemzeti nem helyettesítheti az értéket: „A nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének föl-

²⁷ Uo. 72.

²⁸ Uo. 82.

²⁹ FÜLEP Lajos: *Művészet és világnézet*. In: *Művészet és világnézet*. 1976., 262.

tételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányoznak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének feltételei is. A kettő elválaszthatatlanul egy, a második benne van az elsőben, mint jellem a tettben.”³⁰

Adyban Németh László az összegzőt és újíót egyszerre ismerte fel. Ady életműve tágította előtte határtalanul a „magyar költőség jelentőségét”³¹, költészetének létével, hatásával dokumentálta azt, hogy a költő számára nincs érinthetetlen terület, minden az illetékességi körébe tartozik. Ahhoz a megálapításhoz is Ady költészete vezette, hogy „az író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan prófécijának társadalmi súlyától”.³² Adyt előbb *Az Ady-vers genezise* felől közelítette meg, s azt fejtette föl, hogy Ady – alkatának heterogén elemeivel – miként hasznosítja egyszerre a verselés három nagy típusát: „Ritmusa magyaros tagoló erőt és görögös lendületet olvaszt a jambus hajlékony öntvényébe.”³³

Ezt az összegző, távoli erőket egybefogó szintézist, szerves összetettséget az egész Ady-műben különleges értéknek tekintette. Ady költészetét egy ősi magyar tendencia, egy európai koráramlat és egy új magyar hellenizmus, léletszeretet áramának különleges összefonódásaként jellemezte.

A Paraszt-Apolló és az Ésaías-Apolló csodálatosan ellentett, mégis szervesen összetartozó gazdagságát értékelt Adyban, aki „nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is”³⁴. Csak azt sajnálta, hogy művében a századvég rossz örökségeként helyet kapott a démon is. Ezt viszont a századvég betegségének tudta be, mely kihullik az időben. Adyt Németh László a századelő nagy problematikus írói, Proust és Joyce szomszédságában helyezte el, mindkettőjüktől különböző fenoménként.

Ady művészete semmit sem veszített jelentőségéből Németh László értékrendjében akkor sem, amikor a *Nyugat* személyiség-központú esztétikájával szemben kibontakozott egy tárgya-

³⁰ FÜLEP Lajos: *Nemzeti öncélúság*. In: *Művészet és világnézet*. 1976., 174.

³¹ NÉMETHI László: *Az Ady-pőr*. In: *Két nemzedék*, 1970., 38.

³² Németh, uo. 25.

³³ NÉMETH László: *Az Ady-vers genezise*. Uo. 24.

³⁴ NÉMETHI László: *Az Ady-pőr*. Uo. 56.

sabb, fegyelmezettebb, műközpontú irodalomszemlélet, melynek éppen Németh László volt az egyik első tudatosítója.

Ady költészetét ekkor is a magyar önismeret legmélyebb forrásának tartotta, de ennek a mélységnek örök emberi vonását is mindig hangsúlyozta. Németh László irodalomszemléletének fontos vonása a szerveség, összetettség, léttitkokat faggató mélység és az európai távlatok összekapcsolásának az igénye. Ady legfőbb újításának a nagy szintézis megteremtését minősítette, melyben a magyar jelleg, európai nyitottság és az örök emberi problematika is egymásra talált: „Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak, meghatározta helyzetünket s az európai kifejezésformák ellen eredményesen támasztotta fel a magyar jelleget. De jelentősége nem merült ki ebben a fölfedezésben. Van költészetének egy magja, amelyet a magyar sors nem itatott át; a kis nép prófétájában ott ül és morfondíroz egy örökember, akinek semmi köze ehhez a néphez s akire büszkén fellebbezhet, ha a magyar hátrápöröktől megundorodott: *Nézzek immár nagyobbakra is... Hadd ne bánjam már, mit csinál a magyar, Legyek két ország: Élet s Halál fia.*”³⁵

Ady életművének önismereti és magyarságismereti vonatkozásai nem ütköztek az egyetemes emberi igénnyel, hanem éppen attól kaptak távlatot. Ezért a következetességért, gondolkodói becsületességért tartotta Adyt Németh László legnagyobb gondolkozó költőnknek. Adyban már fölsejlett Németh László előtt annak a magyar modellnek a lehetősége, melyet majd Bartók zenéje révén az egész magyar kultúra eszményi modelljének, magyar műhelyének álmodott. Ebben a „a nemzeti feladatok az egyetemes algebra szerint az egész világ használatára oldódnak meg”³⁶.

³⁵ NÉMETHII László: *Ady Endre*. In: *Két nemzedék*, 1970., 57.

³⁶ NÉMETH László: *Negyven év*. In: *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. 1969., 52.

III. Sajátosság és egyetemesség

Ady költészete Németh László irodalomszemléletének tanulmányok, esszék sorában kibontakoztatott hármast irányulását is megjelölte: a görögységben az Európa előtti archikumot találta meg, a régi protestáns magyarságon át a bibliai övezetekig nyúlt, európai utasként pedig megújította a magyarság és európaiság szintézisének már Babits és Fülep által is hangsúlyozott eszméjét.

Az irodalom egzisztenciális jelentőségét is egyszerre szerette volna érvényre juttatni az egyéni, közösség és az örök emberi dimenziókban. Erre talált nagy példát a görög irodalomban, melynek belső szervezősége a minőség születését és a sokféle jelleg természetes kibontakozását is becsülte.

Németh László szemléletében a személyiség a mítosztól és az archaikumtól kap gyökérzetet és távlatot. Nagy nőalakjainak ezért esik jól a görögség kétezer éves hőseiben magukra ismerniük, jóllehet minden hőst élő alakok ösztönzése nyomán alkotta meg. Ezek a távlatok világítottak az emberlét titkaiba. „Mi ez? Erkölc vagy az erkölcs önkéntelen kritikája? Hősnő vagy szörny?”³⁷ – kérdezi a Kurátor Zsófi mögött fölsejlt Elektorról. Történelmi drámáinak hőseiben is érzünk valamiféle görögös szoborszerűséget: egy-egy hőse egy-egy lételv megtestesülése is.

Nemcsak hőseit, önmagát is szembesítette a görög jellegekkel. Irodalomtörténeti horoszkópját Szophoklész, Arisztophanész és Hérodotosz hármast csillaga alatt képzelte el, ez egyik sorsának és indulatának a költője, a másik a szellemi vérmérsékleté, a harmadik a kíváncsiságáé.³⁸

A régi magyarságban az erős magyar jelleg mellett a magyarság és európaiság természetes egységét és egyensúlyát látta: „A magyar irodalomnak nem mindig volt kettős, Janus-arca. A régi magyarság még emlékeiben egy arccal néz nyugatra, ke-

³⁷ NÉMETH László: *Szophoklész*. In: *Európai utas*, 1973., 26.

³⁸ Vö.: NÉMETH László uo. 30.

letre: magába és az európai divatokba.”³⁹ Az újabb magyar irodalomban éppen azt fájlalta Németh László, hogy magyarság és európaiság szerves egysége szétesett. Ő ennek a kettéosztottságnak a megszüntetésére törekedett: „a műveltség nálunk elvált az élet alapkérdéseitől – míg a tanult ember érdeklődésében folyton kivándorol: a nemzet létkérdésein bibelődő elszakad a műveltségtől”.⁴⁰ Elhíresült és sokat vitatott metaforái – a „sznobok” és „parasztok”, az „esztergályosok” és „östehetségek”, a „hígmagyar” és a „mélymagyar” – ez ellen a szétesettség ellen emeltek szót, egyforma élességgel bírálták mindkét rész csonkóságát.

Egyaránt öncsonkításnak látta az irodalomban a magyar bezárkózást és a külföld előtti elfogódottságot, azt a világpolgár magatartást, amelyik nemzeti jellegünk, értékeink semmibevevésével kizárólag a külföldi minták követésében keresi üdvösségét. Megsemmisítő iróniával szólt az olyan íróról, aki „hazai kátyuban akarja prófétává cuppogni magát”, de éppígy róttá meg a külföldmajmolást, a sznobságot.

A magyarságot helyzeténél fogva alkalmasnak ítélte arra, hogy „központi gyűjtőmedencéje legyünk Európa áramainak”. De ehhez vállalnunk kell önmagunkat, tudatában kell lennünk értékeinknek, védenünk kell értékeink sajátosságait, mert csak így lehet ösztönzőnk és erőforrásunk az idegen kultúrák oly szükséges megismerése és befogadása: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott.”⁴¹

Németh László ezt az elvet maradéktalanul érvényesítette irodalomszemléletében. Példaszerű frissességgel és érzékenységgel vette számba a kortárs világirodalom kiemelkedő jelentőségű műveit, Proust, Joyce, Gide, Pirandello, Lorca, Dürrenmatt és mások alkotásait, de nem kívánta sem a maga, sem magyar kortársai műveit ezek mintája szerint átszabni. A műben ő al-

³⁹ NÉMETHI László: *Janus-arccal*. In: *Az én katedrám*, 1969., 169.

⁴⁰ *Levél Kerényi Károlyhoz*. In: *Európai utas*, 1973., 45.

⁴¹ NÉMETHI László: *A kritika feladatai*. In: *Sorskérdések*, 1989., 50.

kat, személyiség, műveltség, sors, közösség kifejezését látta, s azt vallotta, hogy „minden forma akkor jogosult, ha egy benyomásnak, gondolatnak, szellemállapotnak legmegfelelőbb teste”⁴².

Proust hatását senki nem vette észre Németh László művein, amíg ő maga be nem számolt róla. Mégis Proust példája ösztönözte őt arra, hogy a XIX. századi nagyregényt összeegyeztesse a XX. század összetettebb érzékenységével.⁴³ Hasonló a helyzet a joyce-i tudatáram-regény és a Németh László-i tudatregény, valamint a modern drámaírás arisztophaneszi iránya és Németh László „papírszínháza” esetében.

Saját magyar tradícióit és a szellemét termékenyítő külföldi áramlatokat egyszerre akarta érvényre juttatni. Amit modernnek, művészinek, korszerűnek tartott máshol, azt a maga művészete számára nem követendő mintának, hanem követendő mértéknek tekintette.

Ez a világirodalmi mérték tette a kritikus Németh Lászlót igényesen szigorúvá. Nem lehetett kisebb álma, mint hogy a magyar irodalom olyan remekműveket teremtsen, melyekben a magyar jelleg és az európai mérték egyetemes emberi jelentéssel válik magyar műhellyé Európában.

Irodalomtörténetünket áttekintve épp azt vette számba, hogy ez az eszményi modell kiben miért nem valósult meg. Közvetlen elődei és kortársai bírálatában is azért volt szigorú, mert ez a nagy igény követelte azt meg. Ennek az eszményi modellnek a jegyében minősítette 1926-os bírálatában Móricz művészetét is balul végződött erőfeszítésnek.⁴⁴ Ezért tartotta az egyébként – irodalomtörténeti szerepe alapján – méltányolt Erdélyi József műhelyét kicsinek, s remélte azt, hogy holnap megjelenik egy „új költő, akiben hajlandóságunkat szabadabban ünnepeljük”.⁴⁵ Ezért óvta az általa is nagy tehetségnek tartott Tamási Áront attól, hogy regionális író maradjon, mert az nagy beszűkülése

⁴² NÉMETHI László: *Joyce: Ulysses*. In: *Európai utas*, 1973., 476.

⁴³ NÉMETHI László: *Negyven év*. In: *Negyven év. Horváthné meghal*. Gyász. 1969., 12.

⁴⁴ NÉMETH László: *Móricz Zsigmond*. In: *Két nemzedék*, 1970., 100.

⁴⁵ NÉMETHI László: *Új nemzedék*. In: *Két nemzedék*, 1970., 320.

az írásnak.⁴⁶ És bizonyos, hogy amiatt nem azonosult maradéktalanul a népi írói mozgalommal sem, mert nem érzékelté annak értékrendjében az európai távlatot.⁴⁷ Viszont éppen ezért ragadta meg rögtön, már a *Nehéz föld*-kötet megjelenésekor Illyés költészetében „a távoleső versösztönök spontán összehangoltsága”⁴⁸. De az is jellemző, hogy a fiatal Illyés költészetéből a belső szilárdságot, a változtathatatlanság érzését, az „erős sors delejé”-t hiányolta.

IV. Esztétikai autonómia és „társadalmi prófécia”

Ezek után nézzük azt a mindmáig heves vitákat kiváltó kérdést, hogy miképpen egyeztethető össze Németh László szemléletében az irodalmi mű esztétikai autonómiája és életalakító, világnézetformáló szerepe. Hogyan válik az esztétikai érték részévé az „író társadalmi prófécija”? Az irodalom értelmét, jelentőségét mélyen leszállító mai divatok idején ennek a kérdésnek a felvetése istenkísértésnek látszik. Mégis szembe kell vele néznünk, mert Németh László irodalomszemlélete kikerülhetlenné teszi ezt. Másrészt azt is remélhetjük, hogy Németh László műesztétikájának akárcsak futólagos földézése arra is rávilágíthat, hogy mai vitáink jórésze csupán fantomháború.

Németh László nem állította szembe az irodalom valóságismereti, életalakító értékét a mű esztétikai autonómiájával. Felépésekor a *Nyugat* egyéniségközpontú, liberális esztétikája uralkodott. Ezzel vitázva fogalmazta meg a maga nemzedékének műesztétikáját. A művet magát helyezte vizsgálódásai középpontjába és szigorúan esztétikai kritériumok szerint ítelt. Esztétikai szempontok alapján dolgozta ki a művészi életformálás koncepcióját is.

⁴⁶ NÉMETHI László: *Tamási Áron*. In: *Két nemzedék*, 1970., 196.

⁴⁷ Vö.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály i. m. 17.

⁴⁸ NÉMETHI László: *Illyés Gyula: Nehéz föld*. In: *Két nemzedék*, 1970., 278.

A magyar reformkort állította példának az irodalom és a politika elé egy új magyar reformkor megteremtésének az igényével: „A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak”⁴⁹ – írta. Ez azonban nem azt jelentette, hogy akárcsak szemernyi engedményt is tett volna a művek autonómiájának a rovására. A leghatározottabban elítélte az olyan művet, amelyikből kilógott az eszme. Kritikai írásai tele vannak ilyen leleplező megfigyelésekkel. „A költő éppúgy nem próféta, ahogy nem országgyűlési képviselő”⁵⁰ – írta Szabó Dezsőről, akinek zseni-próféta felfogását irodalmi demagógiának minősítette. Erőszakosságát, túlhangosságát keményen bírálta: „Szabó Dezső légüres térben volt nagylegény. Szemléletéből hiányzott az a közeg-ellenállás, amellyel szemben a bírálathoz alkotás.”⁵¹ Éppígy megróttá Kassák *Angyalföld* című regényében a szocialista elfogultság kiütökösését: „Viszolyog a hátam a Szent Szív-történetektől. Vajon a szocializmus nem lehet el ilyen Szent Szív-történetek nélkül?”⁵² – kérdezte. Súlyos hibának tartotta azt, ha „az író kikiabál a műből, külön van a szemléltetés és külön a hegyi beszéd”.⁵³ Kodolányit is hasonló élességgel bírálta: „Annak, aki a *Futótűz*et írta, kár volt egy országjavító zszurnalisztát fogadni maga mellé.”⁵⁴ Nem járt jobban Tamási Áron sem, amikor a mély és összetett ábrázolás helyett a *Czímeresek*ben csak „vagdalkozott”.⁵⁵

Németh László szerint a művészetnek nincs szüksége „a plebejus hasznosság mankójára ... a művészet nem illemtani példatár és nem szociális patkányirtószer”. De éppígy tévútnak minősítette azt a másik végletet is, amely a tiszta művészet elvének az abszolutizálásával kipárol az irodalomból minden „idegen elemet”. A naturalizmussal szemben kitűnő harci jelszó lehe-

⁴⁹ NÉMETH László: *Új reformkor felé*. In: *Sorskérdések*, 1989., 39.

⁵⁰ NÉMETH László: *Szabó Dezső*. In: *Két nemzedék*, 1970., 155.

⁵¹ Uo. 156.

⁵² NÉMETH László: *Kassák Lajos: Angyalföld*. In: *Két nemzedék*, 1970., 174.

⁵³ NÉMETH László: *Kassák Lajos: Megnőttek és elindulnak*, uo. 177.

⁵⁴ NÉMETH László: *Kodolányi János: Futótűz*. In: *Két nemzedék*, 1970., 277.

⁵⁵ NÉMETH László: *Tamási Áron: Czímeresek*. In: *Két nemzedék*, 1970., 262.

tett a tiszta művészet. Ennek az elvnek a túlhajtása azonban lerombolja magát a művészetet.⁵⁶

E két véglet helyett azokra a „gyakorlati szellemekre” hívta fel a figyelmet, akikben „az élet mint a dolgok kijavítható szóttese” jelentkezik, s művükben az eszme a szemléltetésből, a léthelyzet felméréséből spontán módon fejlik ki.⁵⁷

Elhatárolta magát attól a szemlélettől, amelyik azt vallotta, hogy a művészet ne keveredjék el a helyzettel, hanem az „örök csillagokat” mutassa. „De vajon hol vannak ezek az örök csillagok, ha nem a zűrzavart megértő, sorslátó lélekben?” – kérdezte.⁵⁸ Hamvas Béla gondolataival is azt vetette szembe, hogy oly módon hiányzik belőlük a közeg ellenállása, mintha eltávolított volna előlük a levegőt: „Akadálytalanul száguldanak előre az elsúlytalanodott történelmen, tudományon, társadalmon át. Az eszmék kritikusat izgatja ez a légüres térben folyó kísérlet, de a valóságban álló ember megkívánja hozzá az eszmén kívül levő, ellenálló dolgok hibaigazítását.”⁵⁹

Németh László nemcsak a lázadó, hanem a fegyelmező tehetőséget is becsülte. Ebben is egyensúlyt kívánt tartani, mert úgy látta, hogy van olyan kor, amikor „az eredetiség tombol, a szellem azonban agonizál”.⁶⁰ Ezért tartotta fontosnak, hogy egy-egy kor irodalomszemlélete a különböző írói törekvések között milyen hierarchiát alakít ki. „A görög irodalom fénykorához nem azért tér vissza újra s újra az emberiség vándor csodálata, mert egyéniségei felülmúlhatatlanok, hanem mert írói törekvéseinek a hierarchiája a legfenségesebb.”⁶¹

Milyen Németh László irodalomszemléletének a hierarchiája? Hogyan oldja fel a művészi autonómia és a valóságvonatkozások igényének dilemmáját? „Minél több csak művészettel

⁵⁶ NÉMETH László: *Ortega y Gasset*. In: *Európai utas*, 1973., 393–394.

⁵⁷ Vö.: NÉMETH László: *Kodolányi János: Futótűz*. In: *Két nemzedék*, 1970., 277.

⁵⁸ NÉMETH László: *Magyarság és Európa*. In: *Sorskérdések*, 1989., 314.

⁵⁹ NÉMETH László: *Természettudomány és mitológia*. Vita Hamvas Bélával. In: *A minőség forradalma*, 1992., I., 372.

⁶⁰ NÉMETH László: *Új nemzedék*. In: *Két nemzedék*, 1970., 307.

⁶¹ Uo. 311.

megközelíthetőt nyújt a mű, annál nagyobb általános szellemi értéke is” – írta *Új nemzedék* című tanulmányában.⁶² Ez a semmi mással nem helyettesíthető tartalom pedig azáltal jön létre, hogy a műalkotásban az egymás felé tartó elemek olyan szétbonthatatlan új, mindegyiknél magasabb egységgé forrnak össze, melyet magukból a műbe foglalt egyes elemekből, alakokból, szavakból, eszmékből megmagyarázni nem lehet, „a szó elveszti szótári jelentését, a modell megsemmisül a hősből, az eszméket új sugárkör özönli körül”. A műben szövődő kapcsolatok úgy elvárásolják az egyes elemeket, hogy a műben „semmi sem marad magára, hanem minden valami más rész felé mutat”, „minél sűrűbb a kapcsolatok delejhálója, annál több reménye van a műnek, hogy olyat közölhet, amit írója e mű nélkül sohasem közölhetett volna”.⁶³

Ebben a koncepcióban természetes helye van a mű anyagából, nyelvéből fejlődő, előreláthatatlan vonatkozások keletkezésének is. A lényege azonban az egyedi kompozíció, mely az elemek egyedi kapcsolathálóza, szövevénye révén a mű anyagából egy elemre visszavezethetetlen, mert magából a kompozíció egészéből sugárzó művészi eszmét lobbant ki.⁶⁴ Az életanyag és a belőle kifejlő művészi eszme harmóniáját éppen a művészet autonómiája követeli meg. Éppen ahhoz kell az író egyénisége, tehetsége, műveltsége, ihlete, hogy korának és az emberlétnak eszméltető, életalakító kritikai megítélése is az autonóm műalkotás természetes része legyen.

Az külön tanulmányok tárgya lehet, hogy Németh Lászlónak miként sikerült pályája során érvényesíteni irodalomesztétikájának az alapelveit saját műveiben és mások műveinek megítélésükor.

Irodalomszemléletének itt említett vonásai megerősíthetik bennünk azt a hitet, hogy az irodalomnak mégis lehet és van mással nem helyettesíthető fontos szerepe és értelme az emberi lét és az emberi sors alakításában.

⁶² Uo. 312.

⁶³ Uo. 312.

⁶⁴ Uo. 314.

Hatalmas életművéből maga Németh László a tanulmányíró-t becsülte legtöbbre. Tanulmányírói munkásságának egyik felét irodalmi tárgyú írásai teszik ki. Ezekben számot vetett a magyar irodalom több korszakával és nemzedékével, európai utasként és a közép-kelet-európai népek megbékélésének a következtéként pedig az európai kultúra sok kiemelkedő jelenségét értelmezte. Szer-teágazó tanulmányírói munkásságát karakteres irodalomszem-lélet fogja egységbe.

Életművéről számos tanulmány és könyv készült, de vagy az ideológust vagy a szépíró-t vizsgálták behatóan, irodalomszemlé-letének összetett elemzésére mindeddig nem került sor. Kötetünk – a Kossuth Lajos Tudományegyetem Modern Magyar Irodalom-történeti Tanszéke és a Németh László Társaság által 1998. május 8-án Debrecenben tartott *Németh László irodalomszemlélete* cí-mű konferencia anyagára épülve – ezt a hiányt kívánja pótolni.

A kötet szerzői bemutatják és értelmezik Németh Lászlónak irodalmunk egy-egy jelenségéről, kérdésköréről, korszakáról al-kotott véleményét éppúgy, mint irodalomszemléletének általános vonásait. Az egyes részletkérdésekkel foglalkozó tanulmányok alapot adnak a kötetben az általánosító, Németh László irodalom-szemléletének jellegét megrajzoló írásoknak, ezek pedig távlatot nyitnak az egyes részletkérdések kutatói számára.

Az irodalom és irodalomtudomány társadalmi megítélésének érezhető válsága idején a Németh László irodalomszemléletével való elemző szembesülés nemcsak az ő munkásságának egyik nagy fejezetét állítja új megvilágításba, hanem fontos nyereség a mai irodalomszemlélet számára is: elősegíti a felszíni divatok leválasz-tását a világszemléleti jelentőségű értéktudatosítást vállaló, ösz-szetett esztétikai szempontokkal rendelkező irodalomszemléletről.